

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

6 / 2020

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЙОТИ
ВА ФОЛКЛОРИ ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ
ВА ФОЛКЛОРИ ИНСТИТУТИ

uzbek tili va adabiyoti

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

*Журналга 1958 йил январда
Ойбек асос солган*

Бир йилда олти марта чиқади

6

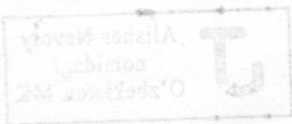
2020

Бош муҳаррир:
Низомиддин МАҲМУДОВ

Таҳрир хайъати:
Абдусалом АБДУҚОДИРОВ
Раҳматулла БАРАКАЕВ
Маматкул ЖЎРАЕВ (*бош муҳаррир
ўринбосари*)
Наим КАРИМОВ
Баҳодир КАРИМОВ
Дурдона ЛУТФУЛЛАЕВА
Абдувахоб МАДВАЛИЕВ (*бош
муҳаррир ўринбосари*)
Тўра МИРЗАЕВ
Бахтиёр НАЗАРОВ (*бош муҳаррир
ўринбосари*)
Ёрқинжон ОДИЛОВ
Эргаш ОЧИЛОВ (*масъул котиб*)
Шомирза ТУРДИМОВ
Бокижон ТЎХЛИЕВ
Алмаз УЛВИЙ
Дурдона ХУДОЙБЕРГАНОВА
Жаббор ЭШОНҚУЛОВ
Бердак ЮСУФ
Қурдош ҚАҲРАМОҶОВ
Улуғбек ҲАМДАМОВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ

*Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти
ва фольклори институти*

Тошкент - 2020

Манзилимиз:

100060, Тошкент, Шахрисабз тор кўчаси, 5-уй.

Телефон: 71 233-71-44

E-mail: jurnal_uzlit@mail.ru

На узбекском языке

Узбекский язык и литература

№ 6, 2020

Мухаррир Э.Очилов

Компьютерда саҳифаловчи Б.Зайнутдинов

Журнал Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги томонидан

22.12.2006 йилда рўйхатга олинган.

Гувоҳнома №0053

ТИЛ ВА ЭТНОС

Ер юзида ҳаёт бошланиб, одам пайдо бўлганидан бери у ўзини қуршаган оламни билишга, англаганлари асосида хулосалар чиқаришга интилади. Дастлаб мифологик тарзда ибтидо топган бундай билиш жараёнлари натижасида турли фанлар юзага келди ва келмоқда. Инсоният мисли кўрилмаган фан ютуқларига эришган, ерда туриб коинотни тадқиқ қилишнинг эпи топилаётган бугунги кунда ҳам олам ажойиботларини ҳали-бери тугал тадқиқ қилиб бўлмаслиги ойдинлашмоқда. Аммо ақл деган катта неъмат билан сийланган инсон олам ва одамни англаш, улар билан боғлиқ сиру синоатларни ўрганиш пайида бир зум бўлсин тин олгани, тўхтагани йўқ. Ер юзидаги энг кўхна фанлардан бири ҳисобланган тилшунослик ҳам одам тилини тадқиқ этиш, тилнинг олам ҳодисаларини тушунишу тушунтиришдаги ўрнини аниқлашдек юмушлар билан банд. Бирок яратилишидаёқ мўъжиза мақомида бўлган тилнинг табиати борасида билимларимиз ҳар канча бойимасин, ҳали бу неъмат бағрига жо бўлган сиру синоатларнинг охири кўрингани йўқ. Ана шу ниҳоясиз нодирликларни тўғри ва тугал ўрганиш илинжида тилшунослик фани анча-мунча тадқиқ кўчаларига кириб чиқди, тилни турли ракурсларда текшириб кўрди. Пировардида тилни сохибининг аклий-рухий дунёси, турмуш тарзи, маданияти, менталитети, эътиқоди, урф-одат ва анъаналари билан боғлиқликда ўрганиш, бу омилларнинг тилга қандай таъсир этишини очиб бериш мақбуллиги маълум бўлди. Ўзбек тили ва ўзбек этноси, уларнинг ўзаро таъсирлашуви муаммолари тилшунослигимизнинг ана шундай долзарб масалаларидандир.

Тил ва этнос ҳақида сўз борар экан, “Этнос ўзи нима?”, “Этногенез қандай жараён?” деган масалаларга тўхтаб ўтиш жоиз. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”да этнос ва этногенез тушунчалари шундай таърифланади: “Этнос – кишиларнинг маълум бир тарихий даврда ва ижтимоий тузумда таркиб топган алоҳида барқарор этник уюшмаси. Этник бирлик этнографик жиҳатдан “халқ” маъносини англатса-да, лекин унга нисбатан аниқ тушунчадир. Этник бирлик муайян шароитда табиий тарихий тараққиёт жараёнида вужудга келган уюшмадир. Фанда этник бирлик босқичининг 3 тури мавжуд: қабила, элат ва миллат”¹. “Этногенез (этно... ва ...генез) халқнинг келиб чиқиши. Тарих фанидаги мавжуд илмий методологик ишланмага кўра, этногенез деб илгаридан мавжуд бўлган бир неча этник компонентлар асосида янги этнос (элат)нинг вужудга келишига айтилади. “Этногенез” тушунчаси фанга илк маротаба XX асрнинг 20-йилларида Н.Я.Март томонидан киритилган”². Айни тушунчалар “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да қуйидагича тавсифланган: “Этнос – халқ,

¹ Этнос \ \ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 10-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006, 282-бет.

² Этногенез \ \ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 10-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006, 282-бет.

кабила; этник бирлик, умумийлик³. “Этногенез – муайян халкнинг келиб чиқиши, насл-насаби, пайдо бўлиши”⁴.

Маълумки, этнос шаклланишида ҳудудий яхлитлик, келиб чиқиши умумий этник таркиб, тарихий шароит ва, албатта, тил иштирок этади. Бошқа этник хусусиятлар, масалан, менталитет, урф-одат ва анъаналар кейинги этник такомиллашув жараёнларида тўлиб-тўлиқиб бораверади. Яъни этнослараро ижтимоий-сиёсий, иктисодий-маданий алоқалар натижасида муайян этносада моддий ва номоддий маданиятнинг характерли белгилари тўпланади, чуқур этник ўз-ўзини англашга киришилади. Этник ўз-ўзини англашнинг муҳим босқичи сифатида этнос номи бўлган этнонимнинг танланиши ҳамда этник маконга ном берилишида кўринади. Б.Б.Прохоров бир динга мансублик этник гуруҳларни ягона этнос сифатида шакллантириши мумкинлигини ҳам айтади⁵. Биз бунга қисман қўшилган ҳолда этноснинг шаклланиши ва миллий юксалишида тилнинг муҳим ва зарурий омилигини қуйида кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

Тилшуносликда тилнинг этнос шаклланишидаги ўрни борасида турли қарашлар илгари сурилган. Кўплаб тилшунослар тилни этнос юзага келишида муҳим ўрин тутадиган омил деб билади, тилсиз этнос шакллана олмаслигини таъкидлайди. Масалан, И.И.Срезневский этногенез ва этник ўз-ўзини англашнинг этник, маданий, лисоний, диний омиллари кўрсатади ва бунда тилни устувор омил сифатида тушунтиради⁶. Ўзбек халқининг шаклланиш тарихини батафсил ўрганган А.Аскаронинг фикрича ҳам, этник уюшма юзага келиши ва этнос сифатида шаклланишининг бош шарт тилдир, у – этнос ижтимоий мавжудлигининг асоси⁷. Бу тўғри, аммо этногенезда тил омилини номухим ҳисоблайдиган, тилнинг этнос шаклланишидаги иштирокини бирмунча “пассив” ҳисоблайдиган, умуман, ҳозирги кун нуктаи назаридан тил ва этнос, тил ва халқ тушунчалари тавсифида тил омилини зарурат деб билмайдиган мутахассислар бор, уларнинг қайсидир сабабга кўра шундай фикрга келгани ҳам аниқ.

Бизнингча, ҳудудий яхлитлик, келиб чиқиши умумий этник таркиб, тарихий шароит, тил ва бошқа омиللар этнос шаклланишининг турли босқичларида муҳим ўрин тутаяди, улардан бирини устувор билиб, бошқасини номухим санаш ўзини оқламайди ёки бундай қараш билан камида фан ютмайди. Масалан, фольклоршунослик фани этнос шаклланишида тилнинг ўрнини инкор этмаган ҳолда, эпоснинг муҳим ўрин тутишини ёқлайди⁸. Этнография фани ўз тадқиқ тақозосига кўра урф-

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2020. 62-бет.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2020, 61-бет.

⁵ Прохоров Б.Б. Этнос // Экология человека. Понятийно-терминологический словарь. – Ростов-на-Дону, 2005.

⁶ Срезневский И.И. Мысли об истории русского языка. – М., 1959. С. 16.

⁷ Аскарон А. Ўзбек халқи этногенези ва этний тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари // Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги илмий-назарий семинар материаллари. – Тошкент, 2004, 3 – 13-бетлар.

⁸ Турдимов Ш. Этнос ва эпос. – Тошкент: Ўзбекистон, 2012.

одат ва анъаналарнинг этногенез жараёнидаги иштирокига диққат қаратади.

Н.С.Трубецкой ўзининг XX аср бошларида ёзган китобида саноатлашган дунёда тилни этнос шаклланишининг муҳим шарт деб бўлмаслиги ҳақида шундай дейди: "...тил ва этник уюшма ўртасига тенглик белгисини қўйиш мумкин эмас. Биринчидан, халқ ўз тили билан катта миқдордаги этник бирликлардан ташкил топади. Шу маънода инглиз халқи ўндан ортик, грузин халқи ўн етти этник бирликдан таркиб топган. Иккинчидан, бунда тил ва диалектни ажратиш қийин бўлиб, у лингвистик эмас, ижтимоий-сиёсий масалага айланиб кетади. Муайян лисоний ясалма (ёки янги тил факти) турли ижтимоий-сиёсий шароитда турлича баҳоланиши, битта тил ҳодисасига ҳар хил ёндашилиши мумкин. Масалан, Болгарияда диалект саналган македон тилининг Македонияда давлат тили мақомидалиги бунга мисолдир. Учинчидан, бу энг асосийси, бир тилдан бир неча халқ фойдаланади (масалан, инглиз тилидан Англия, Америка, Канада, Австралия, Янги Зеландияда; испан тилидан Марказий ва Жанубий Америкадаги халқлар) ёки бир халқ бир неча тилда сўзлашади. Масалан, Швейцарияда расмий ва кундалик турмушда тўрт тил қўлланади⁹. Икки, уч тилли этнослар (парагвай, люксембург, лужица серблари) ҳам мавжуд. Асли ўзаро қариндош бир халқ бўлса-да, турли тиллардан фойдаланади. Масалан, мордва, мари, норвег халқлари¹⁰.

Машҳур рус тилшуносининг ушбу фикри бир қарашда тўғри ва мақбулдек туюлади, чунки бир халқнинг бир неча тилдан ёки бир неча халқнинг бир тилдан фойдаланиши – бор гап. Аммо юқоридаги мулоҳазада этнос ва халқ тушунчалари ўзаро фарқланмаган. Шунингдек, унинг қарашларида бошқа қўшилиб бўлмайдиган ўринлар ҳам борки, бунни куйида кўриб ўтаемиз:

биринчидан, тил этнос шаклланишида энг асосий омил дейилганда, бир неча этник бирликдан ташкил топадиган халқ назарда тутилгани йўқ, балки бир тилда сўзлашадиган этник уюшма (ёки этнос) ҳақида гап кетмоқда. Шу маънода Ўзбекистон халқи ва ўзбек этноси (ёки миллати), Британия халқи ва инглиз этноси (миллати) бошқа-бошқа тушунчалардир;

иккинчидан, бир этносни бошқа этнодан фарқловчи асосий белги унинг тилидир. Тўғри, диний эътиқод ва ташки қўринишга кўра ҳам этнослар фарқланиши мумкин, аммо дини бир бўлган ҳар хил этнослар ёки ташки қўриниши ўхшаш (козоқ ва қирғиз; япон, хитой ва корейс), аммо тиллари ҳар хил этнослар кўп. Демак, муайян кишилар гуруҳи (бир тилнинг турли диалектларида сўзлашувчилар)нинг этнос сифатида шаклланиши ва ягона этноним остида бирлашишида тилларининг

⁹ Биз "Википедия"дан шу билан боғлиқ маълумотларни излаганимизда маълум бўлдики, Швейцарияда немис, француз, италян ва реторман (эски роман) тилларидан фойдаланилар экан. Қонунчиликка кўра бу тилларнинг ҳаммасини билиш шарт бўлмай, кишилар, асосан, бир ёки икки тилдан фойдаланадилар. Аҳолининг асосий қисми – 63,7 фоизи немис тилининг швейцария вариантини, 20,4 фоизи француз тилининг швейцария вариантини, 6,5 фоизи италян тилининг швейцария вариантини, 0,5 фоизи реторман тилини қўллайди.

¹⁰ Т р у б е ц к о й Н.С. К проблеме русское самопознание. Собр. стат. – Париж: Издательство Евразийское книгоиздательство, 1927. С. 3–7.

бирлиги, шу тилдаги маслак умумийлиги асос бўлади, этнос шундай тилни она тили сифатида тан олади;

учинчидан, турли халкларнинг битта тилда (масалан, Марказий ва Жанубий Америка халкларининг испан тилида) ва бир халкнинг ҳар хил тилларда (Швейцария мисолида бунга юқорида тўхталдик) сўзлашишини куйидагича изохлаш мумкин: 1) Марказий ва Жанубий Америка халклари сўзлашадиган тил, аслида, битта тил эмас, балки шу халкларнинг жуғрофий жойлашуви, турмуш тарзи, диний эътиқоди, урф-одат ва анъаналари, умуман, миллий-ментал хусусиятларини ўзида қамраган мустақил тил кўриниши – *lingua franka*дир¹¹. Қолаверса, уларнинг испан тилидан давлат тили сифатида фойдаланиши испан мустамлакаси, шу мустамлакачилик мафкурасига хизмат қиладиган тил сиёсати туфайлидир;

тўртинчидан, “тил этнос шаклланишини белгилайди”, “тил – этносни шакллантирувчи муҳим омил” дейилганда, бир этноснинг бошқа этноздан, аввало, тили орқали фарқланиши, тил муайян социал гуруҳни бир этнос сифатида бирлаштириши назарда тутилади. Зеро, этнос олам ходисаларини тили орқали англайди, этник маданиятини тили орқали яратади, тўплайди ва авлоддан-авлодга етказди;

бешинчидан, этник (ёки миллий) ўз-ўзини англашнинг тўрт тарзи (этник, маданий, лисоний, диний) ичидан лисоний омилга устуворлик берилиши этник хусусияти, диний эътиқоди ва маданий қадриятлари бир, умумий бўлган элу элатларнинг турли тилларда сўзлашаётгани сабаблидир, бу этносларнинг тилига кўра фарқланаётганидандир. Масалан, Ислон динига эътиқод қилувчи эллар тилларининг турличалигини эсга олиш кифоя;

олтинчидан, бугунги кунда Швейцария ёки Белгияда халкнинг бир неча тилдан фойдаланиши уларнинг алоҳида этнос сифатида шаклланишига боғлиқ эмас, балки шу давлатнинг прагматик тил сиёсати натижаси, кўптиллик кейинги жараёнларнинг маҳсулидир. Бу халқлар этнос (ёки миллат) сифатида шаклланаётганда битта тилдан – она тилидан фойдаланган. Швейцария аҳолисининг асосий қисми немис тилининг французча вариантдан фойдаланиши ҳам фикримизни тасдиқлайди. Зеро, “ҳар бир тил миллий ўзига хослик ифодачисидир”¹².

Этногенез масаласи билан жиддий шуғулланган, туркий халкларнинг келиб чиқишига доир тадқиқотлар муаллифи Л. Гумилевнинг фикрича, Ер сайёрасида муайян этноснинг юзага келиши биологик ҳодиса ҳам, ижтимоий ҳодиса ҳам эмас. Этник хилма-хилликнинг сабаби Ернинг турли ландшафтларидаги иқлимга мослашиш натижасидир. Яъни маълум кишилар гуруҳи бир жойдан иккинчи жойга кўчиб боргач, айни ҳудуднинг географик шарт-шароитига мослашишга мажбур. Табiiй шарт-шароит уларнинг нафақат ташки кўринишини, олам ҳақидаги тасаввур ва тушунчаларини ҳам ўзгартиради. Улар янги нарса-ходисаларга мавжуд

¹¹ *Lingua franka* ҳақида батафсил қаранг: Р а х и м о в Ф. Инглиз тили Ўзбекистонда: социалингвистик ва прагматик кўрсаткичлар. – Тошкент: Тамаддун, 2017, 32–47-бетлар.

¹² С е п и р Э. Избранные труды по языкознанию. – М., 1993. С. 245.

билимлари – лисоний базага таяниб ном беради, шу тарзда бойиб, лексик-грамматик жиҳатдан ўзгариб боради.

Л.Н.Гумилев этногенез жараёнида, умуман, индивиднинг ўз-ўзини англашида она тилини муҳим деб билмайди ва буни ўз онаси, шоира Анна Ахматова мисолида шундай тушунтиради: “Менинг онам болалигида олти ёшгача французча гапирган¹³, кўчада дугоналари билан ўйнай ва мактабга катнай бошлагач, рус тилида сўзлашган, ўкиган. Тўғри, айнан шунинг учун у француз шоираси эмас, рус шоираси бўлиб етишди. Агар тил инсоннинг миллатини белгилайдиган бўлса, у 6 ёшгача француз бўлганми? Ёки ирландлар икки юз йил давомида – Англия мустамлакаси даврида инглиз тилида мулоқот қилган. Агар тилига кўра “ҳукм қилинадиган” бўлса, улар шу икки юз йил давомида инглиз бўлганми?”¹⁴.

Этнограф олимнинг она тилининг инсон камолотидаги муҳим ўрнини инкор қилишдек айни мулоҳазасига жавобан қуйидаги иқтибосни келтириш ўринли: Кишиларнинг маълумот олиш тарзи синхроник ва диахроник бўлади. Маълумот олишнинг синхроник тарзи бу – нуткий жараёнда олинadиган ахборотлардир; диахроник тарзи авлоддан-авлодга ўтиб келадиган билимлар бўлиб, улар урф-одатлар, эътиқодий тушунчалар, маданий анъана ва ритуаллар орқали ўзлаштирилади. Этнос учун асосий маълумот олиш тарзи – диахроник, халқ учун синхроник табиатлидир. Масалан, Канадада Украинадан келган эмигрантлар кўп. Улар украин диёри билан диахроник билимлари, тасаввур ва тушунчаларига кўра боғлиқ, синхроник билимлари эса эпизодик ва тасодифий бўлиб, бундай маълумот ва билимлар Канадага доир. Шунинг учун украинлар Канадада украин халқининг бир қисми, аммо украин этносининг эмас¹⁵.

Айтиш мумкинки, этник хусусиятлар юртда куртак отиб, гулга киради. Французчада тили чиққан Анна Ахматованинг рус шоираси бўлиб етишишида ҳам айнан диахроник маълумотлар устувор бўлган, у дунёни онгли англашни рус тилида ўрганган. Ёки ирландлар диахроник билиш тарздан узилиб қолмагани ва камида оилада ирландча сўзлашгани сабабли тамоман инглизлашиб кетмаган. Агар шундай бўлмаганда, уч авлод умрига тенг мустамлака даврида ирланд тили йўқликка юз тутарди. Ўзбек халқи ҳам узоқ йиллар собиқ иттифок таъсирида бўлди, ўзбек тили расмий доиралардан “қувилди”, аммо диахроник билиш тарзи туфайли тилини саломат сақлади, олам ва одам ҳақидаги билимларини она тилида яратди, тўплади ва кейинги авлодларга етказиб турди.

Этнос ва этномаданият миллий тилсиз шаклланмас экан, табиийки, менталитет ҳам миллий тил таъсиридан тамоман четда қолмайди, қолломайди. Менталитет билан боғлиқ тушунчалар этнос вакиллари онгида тили туфайлигина бор ва улар лисоний хотирада муайян номларга

¹³ Бу даврда Россия аристократиясида француз тилини билиш маданийлик ва ўқимишлиликнинг асосий хусусияти сифатида тушунилар эди.

¹⁴ Г у м и л е в Л.Н. Этногенез и биосфера Земли \\\ От Руси до России. – М., 1994. С. 40.

¹⁵ А р у т ю н о в С.А., Чебоксаров Н.Н. Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества \\\ Расы и народы. Вып. 2. – М., 1972. С. 21.

рамзланган. Улар махсус лисоний ифода (замонавий лингвистикада лингвокультурологик кодлар ҳам дейилади) орқали бошқа тушунчалардан фаркланади. Агар миллий-ментал ёки этномаданий тушунчалар тегишли лисоний ифодалар билан аталмаганда, лисоний хотирада рамзланмаганда, ўта оний характер касб этар, минглаб шундай тушунчалар ичида сочилиб кетар ва улардан нутқда фойдаланиш имконсиз бўлиб қолар эди. Демак, этник хилма-хиллик тилларнинг хилма-хиллигидан, асли канча этнос бўлса, шунча тил ҳам мавжуд бўлгандир.

Тилишуносликнинг яқин ўтмишидан яхши маълумки, собик иттифок ҳудудида миллий тилларнинг келажакда ягона тил (рус тили) остида бирлашишидек “хом” гапни байроқ килган маррчилик назарияси ҳукмрон бўлган. Бу назариянинг таг-заминида эса этник хилма-хилликни тугатиб, ягона совет халқини таркиб топтириш, миллий ўзликдан ажратиб, ягона совет тилини яратишдек муддао яширинган эди. Ҳайтовур, тил ҳақидаги фанда куртак ёзган бу тутум барҳам топди, миллий тиллар миллий ўзликни англашнинг энг биринчи шарт сифатида миллий республикаларнинг бош Қомуслари ва қонунлари билан муҳофазаланди.

Тилининг фавқулдда аҳамиятини этник ассимиляция ёки консолидация мисолида ҳам кўриш мумкин. Масалан, Америка қитъаси кашф этилгач, у ерга, асосан, Европа халқлари, жумладан, Англия, Шотландия, Ирландиядан оммавий кўчиш бошланган ва у ерда инглиз-шотланд этник ассимиляцияси юз берган. Бундай этник ассимиляцияга, аввало, тил ва урф-одатлардаги яқинлик сабаб бўлгани айтилади. Америкага немис ва итальянлар ҳам кўчиб борган, бироқ немис ва итальян консолидацияси юз бермаган, чунки уларнинг тили ва маданияти у қадар яқин эмас. Шундай шаклланган бугунги Америка халқини “америкалик” деган ном ҳамда инглиз тили бирлаштирган. Улар бугун ўзларини этник келиб чиқишидан қатъи назар “америкалик” деб билади, инглиз тилининг Америка вариантини она тили деб қабул қилади. Тилнинг ижтимоий муҳим вазифасини шундан ҳам билса бўлади.

Тил этнос кейинги мавжудлигининг ҳам зарурий шартларидандир. Шу боис тили йўқолган миллатнинг ўзи-да йўқолиши ёки камида бошқа миллат таркибига сингиб кетиши кўп айтилади. Тўғри, бир қадар кескиндек туюладиган айни ҳулосага тўла қўшилиб бўлмас, чунки муайян этноснинг кейинчалик алоҳида миллат, халқ сифатида мавжудлиги шу этнос асосида давлат шаклланишини ҳам такозо қилар. Хусусан, “Википедия”даги маълумотга кўра, Юқори Поволожье (Россия Федерациясидаги ҳозирги Ярославл, Иванова, Владимир, Костром вилоятлари ҳудуди)да меря этноси яшаган ва улар меря тилида сўзлашган. Айрим тадқиқотчилар меря этнонимини фин-угор қабиласи билан боғлаган, айримлар славян ва фин-угор халқларининг умумий номи сифатида қўллаган. Мерялар эрамизнинг I минг йиллиги 2-ярмида славянлар билан қўшничиликда яшаган. Славянларнинг алоҳида марказлашган давлат остида бирлашиши натижасида славян этносининг меря этносига, славян тилининг меря тилига таъсири кучайган. Шу таъсирлар натижасида мерялар ҳам рус тилида сўзлай бошлаган, меря тилининг қўлланиш доираси торайган ва охир-оқибат мустақил тил сифатида барҳам топган. Мунтазам ассимиляция туфайли этнос ҳам, тил

хам руслашган. Олимларнинг фикрича, меъра тили фин-угор тилларига яқин бўлган. Бу тилга оид ёзма манбалар етиб келмаган ёки топилмаган бўлса ҳам, баъзи субстрат топонимлар таркибида меъра тили морфемалари сақланиб қолган¹⁶.

Болгар ва чехларга ҳам қадим рус тилининг таъсири кучли бўлган, аммо улар Киев русидан ажралиб, ўз давлатчилигига асос солганлари сабабли ўз тилларини сақлаб қолган¹⁷. Ҳозирги кунда Россия Федерацияси таркибидаги айрим туркий халқларнинг тилларига ҳам рус тилининг таъсири кучли ва тобора бу тилларда сўзловчилар сони қисқариб бормоқда. Демак, у ёки бу тилнинг бошқа тил экспанцияси остида қолиш-қолмаслиги унда сўзловчи этноснинг мустақил давлатчилиги бор-йўқлигига боғлиқ экан. Демак, тил этносни шакллантиришдек муҳим вазифани бажаради, аммо унинг кейинги тақдири ижтимоий-сиёсий жараёнларда белгиланади.

Тарих фанига оид адабиётлардан маълумки, этнос шаклланишининг дастлабки даврларида бир этнос – бир тил – бир маданият тамойили амал қилган. Аммо ҳозирги кунда бу тамойилга жавоб берадиган жамиятни топиш имконсиз. Глобаллашув даврига келиб, аслида унча ҳам, муайян этнос таркиби ўзаро яқин уруғлар, этник уюшмалардан ташкил топган.

Албатта, бугун бир этнос – бир тил – бир маданиятга соҳиб давлатлар қарийб учрамайди, чунки ҳозирги этнослар кўп таркибли, шунинг учун ҳозирги кунда бир этнос – бир тил – бир маданият тамойилига кўра иш тутиш ўзини оқламайди. Буни ҳисобга олмаслик эса этник низоларни келтириб чиқаради. Бир тил – турли этнос – турли маданиятга эга юртлар кўп ва шундай тутумда иш кўриш тамойили давлатчилик учун ҳам мақбул. Бундай этнолисоний вазиятда, этник таркиби бир хил бўлмаган жамиятда давлат тилидан бошқа тилларнинг ривожланишига ҳам шарт-шароитлар яратилиши зарур. Хусусан, Ўзбекистон шароитида таълимнинг турли бўғинларида бир неча тилнинг амал қилиши мамлакатимизда ҳолис, прагматик тил сиёсати олиб борилаётгани туфайлидир.

Хуллас, этноснинг кўрар кўзи ҳам, айтар сўзи ҳам, эшитар қулоғи ҳам тилдир ва у, албатта, ўз тилига кўра бошқа этноздан фаркланади. Шу боис этнос номи тилининг номига тенг келади: ўзбек этноси – ўзбек тили, корейс этноси – корейс тили. Этник субъект тилнинг гносеологик, кумулятив ва коммуникатив вазифалари борлиги туфайлигина олам ва одамни танийди, этномаданиятини яратади, тўплайди ва авлодларга етказилади. Қисқаси, бутун этномаданият мунтазам тил призмасидан ўтиб туради, ўз навбатида, тил ҳам этномаданият таъсирида бўлади. Улар айна тарз таъсирлашувларсиз ривожланмайди, ривожлана олмайди.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақола тил ва этнос муносабати масаласига бағишланган бўлиб, унда таҳлиллар этнос шаклланишида тилнинг иштирокини очиб беришга йўналтирилган.

¹⁶ <https://ru.m.wikipedia.org>.

¹⁷ Хроленко А.Т., Бондалетов В.Д. Теория языка. 3-е изд., стер. – М.: Флинта, 2012. С. 236.

РЕЗЮМЕ. Данная статья посвящена вопросам связи языка и этноса, в ней раскрывается участие языка в формировании этноса.

RESUME. This article is devoted to the issue of the relationship between language and ethnos, in which the analysis is aimed at revealing the participation of language in the formation of ethnos.

Таянч сўз ва иборалар: тил, этнос, этногенез, этномаданият, этник ўз-ўзини англаш, этноним.

Ключевые слова и выражения: язык, этнос, этнокультура, этническое самосознание, этноним.

Key words and word expressions: language, ethnos, ethnogenesis, ethnoculture, ethnic self-awareness, ethnonym.

Абдували БЕРДИАЛИЕВ, Ихтиёр ЭРМАТОВ

ПАРАДИГМАТИК ВА СИНТАГМАТИК МУНОСАБАТЛАРНИНГ ЎЗБЕК ЛИСОНИЙ ТИЗИМИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАҚИДА

Тил бирликлари, тилнинг қайси сатҳига қарашлигидан қатъи назар, маълум бир лисоний муносабатлар асосида ўзаро боғланади. Бундай лисоний муносабатлар асосан икки хил бўлиб, улардан бири парадигматика (парадигматик муносабатлар), иккинчиси синтагматика (синтагматик муносабатлар) деб аталади. Парадигматика ва парадигматик муносабат, синтагматика ва синтагматик муносабатлар тушунчалари француз ва швейцар тилшуноси Ф. де Соссюр таълимоти туфайли фанга маълум бўлган¹⁸.

Парадигма ва парадигматика тушунчалари синтагма ва синтагматика тушунчалари билан “эгизак” ва ўзаро муносабатдошдир. Чунки тил бирликлари муайян бир парадигмалар таркибига мансуб бўлади, улар доирасида “яшайди”. Улар синтагматика таъсирида ўзига сатҳдош бошқа бирликлар билан қўшилади ва тил сатҳидан нутқ сатҳига кўчиб, лисоний вазифасини рўёбга чиқаради. Шу боис тил тизимида парадигма ва парадигматика синтагма ва синтагматикага нисбатан дастлабки (олдинги) босқичда туради. Шунга қарамай, парадигматика ҳам, синтагматика ҳам тил ҳодисаси сифатида хотирада психик характерда мавжуд бўлади¹⁹.

Тилнинг қайси сатҳида бўлмасин, ҳар қандай парадигма лисоний жиҳатдан ўзаро муносабатдош бирликлар йиғиндиси тарзида тасаввур қилинади. Муносабатдош лисоний бирликлар гуруҳида ички бирликларга яна қонуний парчалана оладиган, вариациялаша оладиган инвариант

¹⁸ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977.

¹⁹ М у р я с о в Р.С. К теории парадигматики в лингвистике // Вопросы языкознания, 1980, № 6. С. 109.

(етакчи) аъзо²⁰ марказий ҳодиса саналади. Парадигманинг етакчи (инвариант) ҳодисасига муқобиллашувчи бошқа (маргинал) бирликлари ана шу етакчи аъзо билан муайян бир ўхшаш, умумий белгилар асосида боғланади, ноўхшаш бошқа бир белгиларига кўра унга зид муносабатда бўлади. Инвариант ва унга муқобил аъзоларни ўзаро фарқлаш учун хизмат қиладиган белги оппозиция асоси ҳисобланади. Парадигма аъзолари нутк занжирида муайян позиция ишғол қилиб, ўзига сатҳдош бошқа бир лисоний ҳодиса билан боғланади ва ўзига хос лисоний вазифа бажаради. Бу жараён синтагматика дейилади²¹. Масалан, “И” фонемаси каттиқлик ва юмшоқлик, чўзиқлик ва қисқалик белгиларига эга бўлган муқобил вариантлар йиғиндисидан ташкил топган. Бу фонеманинг каттиқлик ва юмшоқлик белгисига эга бўлган муқобил аъзолари алоҳида катор ҳосил қилади: “ы—и”; чўзиқ ва қисқалик белгисига эга бўлган бошқа муқобил аъзолари ҳам ўзига хос бошқа алоҳида каторда туташади: “и—й”. Инвариант бирлик характеридаги “и” фонемасининг конкрет муқобилларидан ташкил топган бу каторлар унинг “и” фонемасининг) парадигмалари ҳисобланади. Каттиқлик белгисига эга бўлган “и(ы)” билан юмшоқлик белгисига эга бўлган “и”нинг; чўзиқлик белгисига эга бўлган “и (и:)” билан қисқалик белгисига эга бўлган “и”нинг ўзаро боғланиши шу конкрет муқобилларнинг парадигматик муносабати деб қаралади.

Инвариант характеридаги “И” фонемасининг каттиқлик ёки юмшоқлик, чўзиқлик ёки қисқалик белгиларига эга бўлган конкрет вариант (муқобил)лари синтагматик муносабатлар туфайли вужудга келган. “И” фонемасининг синтагматик муносабати унинг нуткий жараёнда бошқа фонемаларнинг конкрет товуш вариантлари билан кўшилиши туфайли содир бўлади. Масалан: *биқин* (*би* – чўзиқ, *қин* – қиска); *йигин* (*йи* – чўзиқ ва юмшоқ, *гин* – қиска ва каттик) сўзлари таркибида “И” фонемаси бошқа фонемалар билан кўшилган; унинг конкрет вариантлари ана шу кўшилиш – синтагматика туфайли вужудга келган: *б-и-қ-и-н*, *й-и-г-и-н*, *г-и-р* – *г-и-р*.

Тилнинг ашёвий материаллари табиатидан маълум бўладиги, парадигма ўзаро муносабатдош бир неча муқобил лисоний ҳодисалар тўдасидир; синтагматика эса, ана шу муносабатдош муқобил лисоний бирликлардан бирининг нутқда тилнинг муайян бир сатҳига қаршли ўзига ёндош бошқа лисоний бирликлар билан кўшилишидир. Шунинг учун ҳам парадигматика бири бошқасини алмаштира оладиган лисоний бирликларнинг ўзаро муносабати тавсифида бўлади.

“И” фонемаси парадигматикаси ва синтагматикаси мисолида кўзга ташланувчи лисоний хусусиятни *ишчи* – *почтачи* – *тракторчи* –

²⁰ Н е ъ м а т о в Х. Қайта қуриш стратегияси ва ўзбек тилшунослигининг навбатдаги вазифалари \ \ Ўзбек тилини синхрон ўрганиш масалалари. – Тошкент, 1987, 4-бет.

²¹ С о с с ю р Ф. де. Кўрсатилган асар.

миллатчи сўзларнинг ўзаро муносабатида ҳам кўриш мумкин. Бунда луғавий маъноси ҳар хил тўртта сўз улар таркибида бир хил вазифа билан иштирок этаётган *-чи* аффикси воситасида ўзаро ассоциатив муносабатга киришган. Бу лисоний боғланиш “ўзак+*-чи*” моделига эга бўлган ясама дериватларнинг парадигматик муносабатида юз берган (бу лисоний гуруҳ сўз ясалиш парадигмаси дейилади). Шунга ўхшаш парадигма *ишчи – ишлик – ишсиз* сўзлари муносабатида ҳам мавжуд. Мазкур парадигма шу парадигмани ҳосил қилган сўзлар таркибидаги “*иш-*” ўзагининг муштараклиги (парадигма аъзоларининг барчаси учун умумийлиги) асосига қурилган. *Уй – бино, йўл – кўча, юз – бет – афт* каби жуфтликларда юқоридагилардан фарқ қилувчи яна бошқа ассоциатив лисоний хусусият кўзга ташланади. Бу жуфтликларда уларнинг шу жуфтликлар таркибига кирувчи алоҳида аъзолари луғавий сатҳга хос маънодошлик (синонимлик) белгисига кўра парадигматик муносабатга киришган.

Келтирилган мисоллар табиатидан шу нарса маълум бўладики, парадигматик муносабатлар лисоний бирликларнинг маълум бир муштарак позицияда ўзаро ўрин алмаша оладиган муносабатидир²². Масалан, *уй – бино, йўл – кўча, иш – юмуш, болага – ўқувчига – ишчига, қулдор – пулдор – чорвадор, меҳнаткаш – меҳнатчи* жуфтликларида шу хусусиятни кўриш мумкин. *Уй – бино, кўча – йўл, иш – юмуш* жуфтликларида уларнинг вазифавий унсурлари (кисмлари) луғавий сатҳга хос маънодошлик белгисига кўра муштарак позицияга эга бўлган бўлса (киёсланг: *Уй битди – Бино битди; Кўча шу ерда тугайди – Йўл шу ерда тугайди; иш билан машгул бўлмоқ – юмуш билан машгул бўлмоқ*), *болага – ўқувчига – ишчига* жуфтлигида шу жуфтликнинг ҳар бир аъзоси бир синтактик позицияда кела олади: *Ишчига мукофот берилди – Ўқувчига мукофот берилди – Болага мукофот берилди. Қулдор – пулдор – чорвадор* жуфтлиги эса, шу жуфтлик аъзолари таркибидаги *-дор* сўз ясовчи аффиксининг айнан бир хил позициясига кўра ҳосил бўлган. *Бош – қош – тош, бор – бур – бер, ор – оз – оч – оқ* типидagi лисоний жуфтликларда шу жуфтликларни ташкил этган аъзоларнинг ўзаро боғланиши яна бошқа ассоциатив хусусият касб этган: биринчи жуфтликда препозитив тартибдаги *б – қ – т*; иккинчи жуфтликда интерпозитив тартибдаги *о – у – э*, учинчи жуфтликда постпозитив тартибдаги *р – з – с – ч – қ* фонемалари ўзаро позициядош бўлиб, бу позициядошлик (муносабатдошлик) мазкур фонемаларнинг келтирилган лисоний ашёлар билан боғлиқ парадигматик алоқаларини рўёбга чиқарган. Шунинг учун мазкур жуфтликлардаги парадигматик муносабатлар, тилнинг қайси сатҳи ходисаларида бўлмасин, икки ёки ундан ортиқ лисоний бирликлараро вужудга келган. Бу бирликлар айни бир лисоний позициянинг ҳар хил вариантлари сифатида

²² Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М.: Просвещение, 1975. С. 258.

муштарак вазифа бажаради. Парадигматик жуфтликлар таркибидаги аъзолар бир инвариант (бирлаштирувчи) лисоний бирликнинг унга лисоний жиҳатдан бўйсунувчи ҳар хил конкрет вариантлари ҳисобланади. Инвариант аъзо ҳам муайян бир парадигманинг шу парадигма таркибидаги вариант аъзоларини “етақловчи” лисоний бирлик сифатида намоён бўлади. Масалан, *китоб – китобнинг – китобни – китобга – китобда* – *китобдан* сўзларидан таркиб топган гуруҳ *китоб* сўзининг келишик парадигмасидир. Мазкур парадигмада унинг бош келишиги шаклида бўлмаган бошка аъзолари бош келишиги шаклидаги *китоб* сўзига нисбатан вариант аъзолар саналади; китоб шакли эса, шу сўзнинг қаратқич, тушум, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари шаклларидаги муқобилларига нисбатан уларни ассоциатив тарзда “етақловчи” инвариант аъзо мақомида иш кўради. Шуниси муҳимки, бу парадигма таркибида китоб шаклидаги қисм ҳам вариант, ҳам инвариант аъзолик белгиларини ўзида мужассамлаштирган. Шунингдек, юқорида “И” фонемасининг парадигматик кўлами билан боғлиқ хусусиятлар ҳақида сўз юритилган эди. “И” фонемаси шу фонеманинг барча парадигмалари каторида ҳам инвариант, ҳам вариант аъзолар сифатида иштирок этган.

Ашъвий лисоний далиллар характери шуни такозо этадики, ҳар бир тилда, шу жумладан ўзбек тилида ҳам, лисоний бирликлар муайян тўда ёки парадигма ихтиёрида амалда бўлади. Тилнинг бир чизиқли йўналиши қонуниятига мувофиқ, нутқнинг муайян бир парчасида муайян парадигма доирасига қарашли вариантлардан бири шу парадигма вакилларида бири сифатида иштирок этади. Тилнинг муайян бир лисоний гуруҳ ёхуд парадигма доирасига қарашли ходисалари – умуман фонема, умуман морфема, умуман лексема – глоссема тарзида абстракт лисоний бирлик тусида бўлади. Абстракт лисоний бирлик характерида тасаввур этилувчи мазкур бирликларнинг конкрет шаклга кириши, масалан, умуман фонемадан конкрет товушга, умуман морфемадан конкрет морфга, умуман лексема ёки глоссемадан конкрет сўзга (лексга) ўтиши виртуал лисоний бирликларнинг актуализацияси ёки реализацияси дейилади²³. Тилнинг мавҳум тарзда тасаввур этилувчи бирликларининг актуализацияси – нутқнинг конкрет лисоний бирликка айланиш жараёни, яъни реализацияси синтагматика таъсирида амалга ошади. Бу нарса пардигматика тушунчасининг синтагматика билан лисоний алоқасини, мантикий боғлиқлигини кўрсатади. Чунки парадигматика ва синтагматика тил ва нутқ дихотомияси билан алоқадор, унинг мантикий асосини ташкил этувчи ходисалардир. Лекин шунга қарамай, тил ва унинг тизимини фақат парадигматика, нутқ ва унинг тизимини эса фақат синтагматика ташкил этади деб тушунмаслик керак. Шуниси ҳам борки, нутқнинг муайян бир оқимида парадигматика ва синтагматикага тегишли хусусиятлар ўзаро

²³ С о л н ц е в В.М. Язык как системно - структурное образование. – М.: Наука, 1977. С. 79–80.

бирлашиб, қўшилиб кетади²⁴. Парадигма аъзолари нутқ парчасида синтагматик хусусият касб этиб, синтагматик бирликка айланганидек, синтагматик имкониятлар ҳам парадигматикага таъсир кўрсатади, унинг камровини кенгайтиради, тил тизимида янгидан-янги парадигматик имкониятлар ҳосил қилиш учун хизмат қилади. Масалан, мустақиллик даврида шаклланган ўзбек адабий нутқида *ҳудуд*, *ноҳия*, *туман*, *котиб* ва шуларга ўхшаш сўзлар ишлатила бошлади. *Ҳудуд*, *ноҳия*, *туман*, *котиб* сўзлари ўзбек тили лексикасида тарихан ҳам мавжуд бўлиб, шўролар даври ўзбек тилида архаик луғавий бирликлар сифатида кам истъомол қилинар эди. Уларинг архаик луғавий бирликларга айланиши, кўп вақтлар истъомолдан қолиши натижасида *ҳудуд* – *территория*, *ноҳия* – *район*, *туман* – *район*, *котиб* – *секретарь* типидagi парадигматик имкониятларга вақтинча чек қўйилганди. Мустақиллик даври ўзбек адабий нутқида *ҳудуд*, *ноҳия*, *туман*, *котиб* типидagi сўзлар янги давр мафкураси тақозоси билан семантик неологизмлар сифатида яна истъомолга кирди. Натижада кейинги давр ўзбек тили лексикасида *ҳудуд* – *территория*, *ноҳия* – *район*, *туман* – *район*, *котиб* – *секретарь* сингари парадигматик қаторлар яна тикланди. Шунингдек, ҳар қандай янги тушунча янги ном, янги атама сифатида дастлаб нутқда (синтагматика камровида) вужудга келади. Янги сўз (ном) тилда мавжуд бўлган бирор-бир муқобил бирлик билан ё янги парадигматик имкониятни вужудга келтиради, ё мавжуд парадигматик имкониятни бошқа янги бир муқобил аъзо сифатида кенгайтиради.

Демак, айтилганлардан маълум бўладики, тил ва нутқ муносабатида қандай мантикий боғлиқлик мавжуд бўлса, парадигматика ва синтагматика тушунчалари муносабатида ҳам ўшандай қонуний мантикий боғлиқлик амал қилади. Чунки нутқ тушунчасининг ўзи тил системасининг потенциал тарзда мавжуд бўлган синтагматик муносабатлар реализацияси туфайли ҳосил бўлувчи системадир. Агар тил системаси бир бутун ҳолда парадигматик ва синтагматик жабҳаларга эга бўлса, нутқ тил системасининг парадигматик муносабатлари потенциал тарзда тасаввур этилувчи синтагматик жабҳасига эга бўлади. Синтагматика ёхуд синтагматик муносабатларнинг парадигматика ёхуд парадигматик муносабатлардан фарқли томони яна шундаки, синтагматик муносабатлар конкрет тил бирликларининг конкрет муносабатдошлигини акс эттириш нуқтаи назаридан нутқ учун актуал восита тарзида берилади. Шу билан бир қаторда, парадигматика ёхуд парадигматик муносабат мантикий дизъюнкцияга асос бўлувчи *ёки-ёки* (*ё-ё*) типидagi муносабат саналса, синтагматика ёхуд синтагматик муносабатлар – мантикий конъюнкцияга асос бўлувчи *ва-ва* типидagi ва шунга ўхшаш лисоний муносабатдир²⁵.

²⁴ Ўша асар, 93-бет.

²⁵ Ўша ерда.

Бир парадигма доирасига кировчи аъзолар ўзаро ҳам ўхшаш, ҳам фаркли белгиларга эга бўлади. Парадигма ва унинг мавжудлиги айна ана шу икки хусусиятга кўра белгиланади. Парадигма аъзоларидаги фаркли белгилар шу парадигманинг оппозиция асоси вазифасини ўтайди. Парадигманинг барча аъзолари учун муштарак саналган белгилар эса шу парадигма аъзоларининг тил-нутқ дихотомиясида мустақил мавжуд бўла олиш имкониятини таъминлайди. Парадигма аъзоларининг мустақил амали учун фаркли белгиларнинг бўлиши, албатта, шарт: оппозитивлик тил бирликларининг мустақил “яшаш” усулидир. Муайян бир ўхшашлик, умумийлик асосида бирлашиб, айрим фаркли белгиларга кўра ўзаро зидланувчи, коммуникация талаби билан бирининг ўрнини эгаллай оладиган икки ёки ундан ортиқ лисоний унсур-элементлар ўзаро оппозитив, яъни лисоний-мантийкий зидлик муносабатида бўлади²⁶. Масалан, ўзаро оппозитив муносабатдаги *меҳнаткаш*, *ишчи*, *курсдош*, *боғбон*, *каптарбоз*, *ҳукмдор* типидagi сўзларни бир парадигма доирасида бирлаштириш мумкин. Уларнинг бир парадигма камровида бирлаша олувчи муштарак лисоний белгиси – бу уларнинг шахс маъносини билдирувчи луғавий birlikлар эканлигидир. Айна ўринда мазкур парадигма камровидаги ҳар бир аъзо бошқасидан муайян бир лисоний фаркларга ҳам эга. Бу фарк уларнинг ҳар бирига хос ифода материали – репрезентациясининг ҳар хиллигида кўзга ташланади. Келтирилган бу парадигмада шу парадигмага дахлдор аъзоларнинг ўхшашлик муносабати улар таркибидаги сўз ясовчи аффиксларнинг ўзаро синонимияси – маънодошлиги белгисига кўрадир. Бундан ташқари, мазкур парадигма туфайли *-каш*, *-чи*, *-дош*, *-боз*, *-дор* ясовчи аффиксларидан иборат бошқа яна бир парадигманинг мавжудлигини ҳам сезиш қийин эмас. Демак, *меҳнаткаш*, *ишчи*, *курсдош*, *боғбон*, *каптарбоз*, *ҳукмдор* сўзлари уюшган лисоний тўдада тилнинг икки ҳар хил сатҳига хос парадигмалар ўзаро қоришган, синкрет ифодага эга бўлган: 1) луғавий-семантик сатҳга хос парадигма (сўзларнинг шахс маъноси белгисига кўра умумийлиги); 2) морфем сатҳга хос парадигма (сўз ясовчи аффиксларнинг маъно ва вазифадошлиги белгисига кўра). Бир лисоний гуруҳда тилнинг икки ҳар хил сатҳига хос парадигматик муносабатнинг мавжуд бўла олиши сабаби шундаки, икки ёки ундан ортиқ лисоний унсурнинг бир парадигматик қаторда иштирок этиши учун парадигматик аъзоларнинг субстанционал ёки семантик планларида муайян бир лисоний умумийлик (ўхшашлик) бўлиши шарт саналади²⁷. Келтирилган сўзлар гуруҳида ҳар икки парадигма аъзолари ўзига хос фаркли ва ўхшаш белгиларига эгаки, буни, айтилганидек, сезиш қийин эмас. *Меҳнаткаш* – *ишчи* – *курсдош* – *боғбон* –

²⁶ Неъматов Х. Кўрсатилган мақола, 4-бет.

²⁷ Ўша ерда.

каптарбоз – *ҳукмдор* катори билан боғлиқ парадигматик боғланишларда яна бошқа бир хусусият кўзга ташланади. Шу сўзлар гуруҳи билан боғлиқ иккинчи парадигмада *меҳнат-*, *иш-*, *курс-*, *каптар-*, *боғ-*, *ҳукм-* каби ўзак морфемаларни (ясовчи асосларни), айниқса, уларнинг сўзга тенглашувчи қисмларини бир парадигма қамровида бирлаштириш қийин (*иш-*, *меҳнат-* унсурлари бундан мустасно).

Демак, маълум бўладики, тилнинг қайси сатҳи бўлмасин, уларга хос парадигмаларда ассоциатив муносабатда боғланувчи лисоний бирликлар умумий-муштарак ва фаркли лисоний белгиларга эга бўладики, бу нарса парадигманинг “хаётийлиги” учун муҳим ва зарурдир. Булардан ташқари, муайян бир лисоний birlik бирдан ортиқ парадигмаларда уларнинг муқобил аъзолари сифатида иштирок эта олади.

Тил birlikларининг бирор-бир парадигма қамровида бирлашуви улар (шу birlikлар) тўқнашадиган позицияга кўра белгиланади. Бу позиция синтагматикага қарашли ва унинг ихтиёрида бўлади. Айни бир позицияда тўқнашувчи лисоний birlikлар миқдори улар мансуб бўлган парадигманинг аъзолари миқдори билан мутаносибдир. Масалан, синонимия уясида унинг парадигматик муносабатда боғланувчи аъзолари (синонимик birlikлар) қанча кўп бўлса, унда тўқнашадиган унсурлар миқдори ҳам шунча кўп бўлади, ажралувчи парадигмалар ҳам шу даражада кенг бўлади. Позиция чегараси қанчалик катта бўлса, унда тўқнашадиган лисоний унсурлар миқдори шунча кичик бўлади²⁸.

Тил унсурларининг парадигматик боғланишлари турлича қуршовларда амалга ошади. Бу қуршовлар бири бошқасини ҳосил қилиш хусусиятига эга бўлади. Бошқа парадигматик қуршов ҳосил қила олмайдиган тил birlikлари максимал (йирик) парадигмалар доирасида туташади. Максимал йирик парадигмалар ўзидан қуйи парадигмалар (подпарадигмалар) ва улардан яна кичик (минимал) парадигмалар уюшмасидан тузилади. Энг кичик (минимал) парадигмалар унга нисбатан йирикроқ, ўртача катталиқдаги парадигмалар ўзига нисбатан яна бошқа йирикроқ парадигмалар ва ҳоказо изчилликдаги парадигмалар таркибига унинг таркибий унсурлари сифатида ўрнаша боради. Шунинг учун ҳам ҳар қандай йирик, максимал, парадигма ўзига нисбатан қуйи босқич парадигмалар ҳосиласидир, уюшмасидир. Бу ва бунга ўхшаш хусусиятлар тил тизимининг парадигматика ва синтагматикадан бошқа, учинчи шarti – иерархия ва иерархияли муносабатлар ҳодисаси билан алоқадор тушунчалар ҳисобланади. Демак, тил тизими парадигма ва парадигматик муносабатлар, синтагматика ва синтагматик муносабатлар, иерархия ва иерархияли муносабатлар сингари мантикий-лисоний компонентларни ўз ичига олган мураккаб қурилмадир. Айтилган бу масалалар тилнинг барча сатҳ ҳодисаларининг ассоциатив амалида ўз исботига эга бўлади.

28

С о л н ц е в В.М. Кўрсатилган асар, 80-бет.

Масалан, ўзбек тили фонемалари сатҳига назар ташласак, улар олти аъзодан иборат максимал парадигма характерида бўлади: *и, у, ў, э, а, о*. Бу парадигма ўз навбатида уч қуйи парадигмага ажралади. Мазкур парадигмаларнинг оппозиция асоси сифатида тилнинг фонемалар ҳосил бўлишидаги горизонтал ҳаракати, вертикал ҳаракати, лабларнинг иштироки каби белгилар хизмат қилади. Унли фонемалар ҳосил бўлишидаги бу хусусиятлар ҳам ўзига хос ўртача йирикликдаги парадигмалар саналиб, улар орқа қатор унли – олд қатор унли (биринчи); кенг унли – ўрта-кенг унли – тор унли (иккинчиси); лабланган унли – лабланмаган унли (учинчиси) каби ўзига хос кичик, таг//парадигмаларга парчаланadi. Бу кичик парадигмалар ҳам ўзидан яна кичикрок (минимал) тагпарадигмаларга бўлинади. Масалан, олд қатор унлилар пардигмаси: *у, ў, о*; тор унлилар парадигмаси: *и, у*; ўрта-кенг унлилар парадигмаси: *э, ў*; кенг унлилар парадигмаси: *а, о*; лабланган унли фонемалар парадигмаси: *у, ў*; лабланмаган унли фонемалар парадигмаси: *и, э, а, о*. Унли фонемалар парадигматик камрови булар билан чекланмайди, албатта. Бу унли фонемаларнинг ҳар бири қаттиқлик-юмшоқлик, чўзиқлик-қисқалик белгилари асосида ҳам яна бошқа қуйи парадигматик қаторларни ўз ичига олади. Ана шу энг сўнггиси ўзбек тили унли фонемалари парадигматик тизимини яқунлайди.

Хуллас, парадигматик ва синтагматик муносабатлар тил структурасининг функцияга киришувини таъминловчи асосий омиллардир. Парадигматик муносабатлар тил бирликларининг нутқ сатҳигача бўлган ўзаро боғланишларига асосланса, синтагматик муносабатлар тил элементларининг нутқ оқимидаги ёндошлигига асосланади. Лисоний бирликлар ана шу икки муносабатнинг мавжудлиги ва уларнинг ўзаро алоқаси туфайли маъно англатиш имкониятига эга бўлади. Парадигматика ва синтагматика ҳодисалари бири бошқаси билан қанчалик узвий боғлиқликка эга бўлишидан қатъи назар, улар ўзаро фарқ қилади. Парадигматика кенг маънодаги номинатив бирликлар билан иш кўрса, синтагматика тилнинг коммуникатив характердаги бирликлари билан иш кўради²⁹. Шуниси ҳам борки, бу тарзда чегаралаш парадигматика тил ҳодисаси, синтагматика нутқ ҳодисаси деган қатъий ҳукмга олиб бормайди. Парадигматика нутқ ҳодисалари билан, синтагматиканинг эса тил ҳодисалари билан иш кўра олиши юқоридаги далиллар асосида исботланади. Хусусан, парадигматика тушунчасининг синтактик сатҳ ҳодисалари доирасига кириб келиши парадигматика ва синтагматика планларини ўзаро мустаҳкам боғлади, уларнинг фарқли хусусиятларига чек қўйди.

Парадигматика ҳамда синтагматика тушунчаларининг кўлами ниҳоятда кенг. Улар тил системасининг барча сатҳини қамрайди. Қайси сатҳда бўлишидан қатъи назар, парадигматика ва синтагматика

29

Мартынов В.В. Категория языка. – М.: Наука, 1982. С. 9.

тушунчалари муштарак хусусиятларга эга бўлса-да, уларни ҳар бир сатх доирасида алоҳида-алоҳида ўрганиш талаб қилинади. Бу ҳодисаларни шу тарзда ўрганиш муҳим аҳамиятга эга ва у ҳозирги давр тилшунослик фани олдидаги долзарб муаммолардан бири саналади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада тил ва унинг сатхларининг систем хусусиятини белгилашда муҳим саналувчи парадигматика ва парадигматик муносабатлар, синтагматика ва синтагматик муносабатлар, уларнинг тил сатхларидаги амали ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье идет речь о парадигматике и парадигматических отношениях, синтагматике и синтагматических отношениях, с помощью которых определяется системный характер языка и языковых ярусов.

RESUME. The article discusses the paradigmatic and paradigmatic relations, syntagmatics and syntagmatic relations, their operation at the language levels, which are important in determining the systemic nature of language and its levels.

Таянч сўз ва иборалар: система, лисоний муносабат, парадигматика, парадигматик муносабат, синтагматика, синтагматик муносабат, тил сатхлари, фонема, тилнинг фонемалар сатхи, морфема, тилнинг морфемалар сатхи.

Ключевые слова и выражения: система, языковые связи, парадигматика, парадигматические отношения, синтагматика, синтагматические отношения, языковые ярусы, фонема, фонемный ярус языка, морфема, морфемный ярус языка.

Key words and word expressions: system, linguistic relation, paradigmatics, paradigmatic relation, syntagmatics, syntagmatic relation, language levels, phoneme, level of phonemes of language, morpheme, level of morphemes of language.

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Абдусалом АБДУҚОДИРОВ
АЛИШЕР НАВОИЙ ВА КАМОЛ ХЎЖАНДИЙ

Алишер Навоий адабий-ижодий камолотига кучли таъсир кўрсатган буюк тожик шоирларидан бири Шайх Камол Хўжандий (1321–1400)дир. У Шайх Камол ёки Хожа Камолни ўзининг улуғ устозларидан бири сифатида тилга олиб, унга юксак баҳо беради. Чунончи, «Насойим ул-мухаббат» манокиб-газкирасида ёзади: “Шайх Камол Хўжандий... бағоят бузург эрмишлар. Аларнинг иштиғоли шеърға ва анинг нозуклуклариға ва ўз ҳолларининг сатру талбиси эрди эркан”¹. «Махбуб ул-қулуб» пандномасининг «Назм гулистонининг хушовоз кушлари зикрида» бобида эса, йигирмадан ортиқ буюк тожик шоирлари ижодига баҳо берар экан, улар қатори Хожа Камолни ҳам тилга олиб, улар «ҳақиқат асрориға мажоз тарикин маҳсул қилибдурлар ва каломларин бу услубда марбут этибдурлар» дейди².

“Девони Фоний”даги 30 та, “Хазойин ул-маоний” девонидаги 50 дан ортиқ шеърлар Камол Хўжандийга татаббу тарзида яратилган. У устози шеърлариға татаббу боғлар экан, айнан таклид қилмайди, балки унинг шеърларидаги фикрларни ижодий тарзда ривожлантиради. Чунончи, Хожа Камолнинг “Имшаб” ғазалида ёр васли хузури ҳақида фикр юритилса³, Навоийнинг унга татаббу сифатида яратилган ўзбек тилидаги “Бу кеча” ғазалида ёр васлиға етиш орзуси тасвирға тортилади⁴. Бундай таъсирланиш Навоийнинг Хожа Камол ғазаллариға боғлаган бошқа татаббуларида ҳам кўзга ташланади. Воқеан, Навоий «Оразин ёпқач» ғазалининг биринчи байтини Камол Хўжандийнинг «Бурун» («Ташқари») радифли ғазалининг қуйидаги учинчи байти таъсирида яратган:

То рух напўши, кай шавад аз дида ашико мо равон?

Пинҳон нагашига офтоб, ахтар намеояд бурун (442).

Навоий татаббусининг матласи эса қуйидагича:

Оразин ёпқач, кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш.

Ўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш⁵.

Камол Хўжандий байтидаги лирик қаҳрамон ёриға қарата «то юзингни ёпмагунингча, кўзимдан ёш окмайди, чунки қуёш яширинмагунча юлдуз пайдо бўлмайди», дейди. Навоий лирик қаҳрамони

¹ Алишер Навоий. Насойим ул-мухаббат \ Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 17-жилд. – Тошкент: Фан, 2001, 473-бет.

² Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб \ Мукамал асарлар тўплами. 14-жилд. – Тошкент: Фан, 1998, 5–130-бетлар.

³ Камол Хўжандий. Девон. Тахия ва тасхеҳи матн аз Абдуҷаббори Суруш, Саидумрон Саидов. – Хўжанд, 2011. Саҳ. 64. Мазкур нашрдан олинган кейинги мисолларнинг саҳифаси кавс ичида кўрсатилади.

⁴ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат \ Мукамал асарлар тўплами. 5-жилд. – Тошкент: Фан, 1990, 387-бет.

⁵ Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар \ Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988, 208-бет.

эса ёр «юзини ёпгач, кўзимдан ҳар лаҳза ёш сочилади. Буни куёш пинхон бўлгач, юлдуз пайдо бўлди, деб ўйласанг бўлади», дейди. Навоий байтидаги фикр Камол Хўжандийникига ўхшаб кетади. Бу шеърятда ижодий тазмин дейилади. Ижодий тазминнинг маъноси шуки, унда шоир ўзидан олдин ўтган ёки катта замондош бўлган машхур ижодкорнинг бирор байтидаги фикрни ўз шеърига киритади. Агар олдинги шоир шеъридаги байт ёки мисра айнан олинса тазмин, байт ёки мисра ўзгартириб олинса, ижодий тазмин дейилади.

Тазмин ёки ижодий тазмин олдинги шоир байти ёки мисрасидаги фикрдан таъсирланиш натижасида, ёнки уни давом эттириш мақсадида яратилади. Навоий байти Камол Хўжандий байтидаги фикрдан таъсирланиш натижасида яратилган бўлса-да, улуғ шоир табиат нарсаларига қиёслаб, ҳақиқий ошиқ ҳолатини маҳорат билан чизиб берган. Маъшука орази, яъни юзининг ёпилиши ошиқ учун ҳижрондир. Ошиқ ҳижрон азобига чидай олмай, тўхтовсиз ёш тўкади. Унинг кўз ёшлари шу қадар кўпки, улар тунги беҳисоб юлдузларга ўхшайди. Юлдузлар осмонни тўла эгаллаган. Чунки куёш яшириниб, унинг ўрнини юлдузлар қоплаган. Маъшука ҳам куёшга ўхшайди. У ҳам худди куёш каби яшириниб, ошиқни ҳижрон тунига дучор этган. Ҳижрон азобларида қийналган ошиқ тинимсиз ёш тўкиб, висолни орзу қилади. Аммо ҳижрон туни узок. Бу эса ошиқни янада қийнайди. Шу сабабли унинг кўз ёшлари тобора кўп оқади. Улуғ шоир буни тун қанча қоронғи бўлса, юлдузларнинг шунчалик кўп кўринишига қиёсан ишора қилади.

Байтда шеърий санъатлардан ҳам маҳорат билан фойдаланилган. Аввало айтиш лозимки, байтда таажжуб санъати (ёр оразини ёпиши билан ошиқ кўзидан ёш сочилиши, куёш ниҳон бўлган заҳоти юлдузларнинг пайдо бўлишига ўхшашлигидан таажжубланиш) маҳорат билан қўлланган. Навоий байти хусни матлаъ ва хусни ибтидо санъатларида яратилганлиги билан ҳам диққатга молик. Воқеан, байт мазмунан мукаммал бўлиб, ғазалнинг ғоявий-тематик моҳиятини ифодалашга хизмат қилган. Байтнинг биринчи мисрасидаги ораз, кўз, ёш сўзларидаги боғлиқлик таносиб санъатини яратган бўлса, иккинчи мисрадаги пайдо, ниҳон сўзларида тазод (қаршилантириш), юлдуз, куёш сўзларида таъдид (таъкидлаб санаш) санъати қўлланган.

Хожа Камол байтида ҳам бадиий санъатлар моҳирона қўлланган. Шоир байтининг биринчи мисрасида тавзеъ (напўши, шавад, ашки сўзларидаги “ш” ҳарфи такрори), таносиб (руҳ, дида, ашк сўзларидаги ўзаро алоқадорлик), истифҳом (биринчи мисрада савол қўйилганлиги), мурожаат (биринчи мисрада), иккинчи мисрада таъдид (уюшиқ бўлақларга мансуб офтоб, ахтар сўзлари саналган), байтда таажжуб каби шеърий санъатлар қўлланган. Навоий Камол Хўжандий байти асосида ижодий тазмин яратар экан, ундаги таносиб, таъдид, таажжуб санъатларидан ҳам истифода этган.

Амир Алишер ғазалининг биринчи байти гарчи ижодий тазмин сифатида яратилган бўлса-да, улуғ шоир ўз шеърининг қолган байтларида мустақил фикр юритган ва улар Камол Хўжандий ғазалидаги фикрларга ўхшамайди. «Оразин ёпқач» шеъридаги ижодий тазмин унинг Шайх Камол ғазалларига боғлаган тожикча татаббуларида ҳам мавжуд бўлиб,

улар кўпроқ шоирнинг тасаввуфий ғазалларида кўзга ташланади. Бу Навоийнинг “Ба чашм” радибли татаббусининг охирги байтида яққол кўринади:

*Гуфт: “Фоний, чун ки аҳли ишқ сўи маъвашон,
Бингаранд, он дам ту сўи мо нигар”. Гуфтам: “Ба чашм”⁶.*

(«Эй Фоний, ишқ аҳли маъвашларга қараган чоғда сен менга бок!» деди. Мен «Кўз устига» дедим).

Навоий татаббусидаги бу байт Хожа Камолнинг “Ба чашм” радибли ғазалининг биринчи байтидан ижодий тазмин сифатида яратилган:

Ёр гуфт: “Аз ғайри мо нўшон назар”. Гуфтам: “Ба чашм”.

“В-он гаҳе дуздида дар мо менигар”. Гуфтам: “Ба чашм” (439).

(Ёр деди: «Биздан бошқага назар ташлама». Дедим: «Кўз устига». «Ва баъзан яширинча бизга кара». Дедим: «Кўз устига»).

Ҳар иккала байтда ҳам сўфиёна фикр илгари сурилган. Хожа Камол байтида ҳақиқий маҳбуб, яъни Оллоҳ ундан ўзгага назар солмасликка даъват этиб, дунё муҳаббатига ғарқ бўлганда ҳам уни унутмасликка чорлайди ва ошигининг розилигини олади. Навоий байтида ҳам ҳақиқий маҳбуб ошиғига мурожаат қилиб, ишқ аҳли дунё гўзалларига боқса ҳам, уни ўзидан кўз узмасликка чорлайди ва у ҳам ошигининг розилигини олади. Муҳими шундаки, ҳар иккала байтда ҳам мажозий тасвир орқали ҳақиқий ишқ тараннум этилади. Чунки иккала байтда ҳам дунёвий ишқ, ошиқ ва маъшука образлари тасвири асосида ҳақиқий ишқ, ошиқ ва маъшук образлари яратилган.

Маълумки, Шайх Камол тасаввуф аҳлига мансуб ижодкор эди. Аниқроғи, у сўфий шоир эди. Шу сабабли унинг шеърларида сўфиёна талкинларга кенг ўрин берилганини кўриш мумкин. Худди шундай тасвир Навоийнинг «Девони Фоний» девонидаги татаббуларида ҳам акс этган. Бу ҳол шоирнинг, хусусан, Хожа Камол ғазалларига боғлаган татаббуларида ёрқин кўзга ташланади. Чунки Амир Алишер ҳам мутасаввиф шоир бўлиб, у тасаввуфнинг нақшбандийлик тарикатини қабул қилган ва унинг қондаларига оғишмай рияз этар эди. Воқеан, Навоийнинг Шайх Камол ғазалларига боғлаган «Сўхти» («Куйдирдинг»), «Ба чашм» («Кўз устига»), «Афтад» («Тушса») радибли татаббуларида камолона тасаввуфий талкинлар ёрқин кўринади.

Шайх Камолнинг Навоий татаббусига асос бўлган «Сўхти» ғазали мажозий ишқ тасвирига бағишлангандай кўринса-да, аслида унда илоҳий ишқ тасвири берилган. Бу нарса ғазалининг илк мисралариданок кўзга ташланади. Ошиқ, ёки сўфий дили ишқ жафоларидан эзилади. Ишқ унинг танини эмас, балки дилини куйдирган. Бу ошиқнинг мажозий ишқ доирасида эмаслигини, балки ҳақиқий ишқ поясига етганини кўрсатади:

Дили ман ба доғи жафо сўхти,

Маро монда, дилро чаро сўхти? (544)

(Менинг дилимни жафо доғи ила куйдирдинг, Мени қўйиб, нега дилни куйдирдинг?)

⁶ Алишер Навоий. Девони Фоний \\\ Мукамал асарлар тўплами. 19-жилд. – Тошкент: Фан, 2002, 290-бет.

Шеър давомида ошиқ қалбининг куйиши жон куйишига айлангани тасвирланади. Ошиқ икки томонлама куйса ҳам, ёр жафосига чидайдди. Чунки у ҳақиқий ошиқ. Аммо ошиқ маъшукнинг бир ишига тушунмайди. Маъшук ошиқнинг дил ва жонини яхлит ҳолда эмас, балки уларни бир-биридан ажратиб куйдиради. Ошиқ бундан хайронлигини яширмайди:

*Дилу жон баҳам дар ту пайвастаанд,
Чаро ҳар якеро жудо сўхти? (544)*

(Дил ва жон биргаликда сенга боғланганлар, Нега уларни бир-биридан ажратиб куйдирдинг?).

Ҳа, аслида дил ва жон бирлашган ҳолда маъшукка боғланган эди. Шунга қарамай, маъшук уларни ажратган. Ҳазалнинг охириги байтидан бунинг сабаби англашилади. Маълум бўлишича, маъшукнинг мақсади ошиқ дилини куйдириш ва эгаллаш бўлган. Шу жараёнда ошиқ жони ҳам куйган. Чунки дил ва жон биргаликда маъшукка ишқ қўйган эдилар. Энди ошиқдаги куйиш туфайли дил тўла барҳам топган. Шу туфайли ошиқ «аз дили рафта бўе наёфт». (Шу туфайли ошиқ «ўзлигидан ажралган дилдан хид ҳам топа олмади»). Шунинг учун у хайратини яшира олмай, «ўро кужо сўхти?» (уни қаерда куйдирдинг?) дея сўрашгача боради (544). Шайх Камол шу тарзда ҳақиқий ишқ ғоят мураккаб жараён эканини, ошиқ қанчалик садоқатли ва фидойи бўлмасин, ҳақиқий маъшук илтифотига сазовор бўлиши мушкул эканлигини мохирона қизиқ беради. Аммо шеърда маъшук томонидан ошиқ дилининг батамом куйдирилгани унинг учун илтифот бўлганига ишора қилинган. Шоир талқинича, шунинг ўзи ҳам ошиқ учун ўзига хос висол эди.

Навоийнинг «Сўхти» радибли татаббусида ҳам илохий ишқ тасвири берилиб, унда Шайх Камол фикрлари ривожлантирилган. Шайх Камол лирик қаҳрамонининг дили куйса-да, у хушёрликни сақлаган. Навоий лирик қаҳрамони эса дилининг куйиши бошланиши билан ўзидан кетган. Шу сабабли у ўзига келгач, маъшукига мурожаат қилиб, «намедонам то кужо сўхти» (билмадим қаергача куйдирдинг?) дейди⁷. Навоий татаббуси қаҳрамони фаол ва дардманд шахс. У – азалдан ошиқ. Шунинг учун тинмай дард чекади. Аммо у бу дарддан рози. Бу дард уни кийнаса-да, шикоят қилмайди. Маъшукнинг унга назар ташлаб, дилини куйдиришини табобат, даволаш деб билади. Лирик қаҳрамон фикрича, маъшук кимга ўт ёққан бўлса, ундан улар эмас, балки ошиқ куйган. Чунки у ҳақиқий ошиқ сифатида маъшук ёққан барча ўтларни ўзига олган. Шунга қарамай, маъшук ошиқнинг ўзидан айриб, унга жафо қилишда давом этади. Бу нарса ошиқни хайратга солади. Лирик қаҳрамон татаббу охирида бунинг сабабини англайди:

*Аз он Фоний аз хеш якбора раст,
Ки ўро доғи фано сўхти⁸.*

(Фонийни фано доғида ёндирдинг, шу билан у ўзлигидан кутулди).

Шоир талқинича, ҳақиқий ишқ ошиқни поклайди. Чунки ошиқ ҳақиқий ишқ поясига етгач, ўзлигидан кутулади. Ўзликдан кутулиш

⁷ Алишер Навоий. Девони Фоний. 19-жилд. 516-бет.

⁸ Алишер Навоий. Девони Фоний. 19-жилд. 516-бет.

комилликка эришишдир. Бу даражага етган ошиқ маъшук васли хузурини туяди. Ҳақиқий ишқдан кўзланган мақсад ҳам шу эди. Навоий лирик қахрамони «фано доғи»да куйдириб, унинг ўзлигига барҳам берган маъшукдан шу жихатдан мамнун эди. Бу эса, Навоий татаббусидаги ишқ тасвири ва ошиқ интилиши муайян эзгу мақсадга йўналтирилганини кўрсатади.

Иккала ғазал ҳам маҳорат билан яратилган. Шайх Камол ғазалининг биринчи байтида таносиб (дили, доғи; маро монда), иккинчи байтда тазод (сўхти, насўхти), учинчи байтда тақрир (сўхт, сўхтан), бешинчи байтда таносиб (дилу жон), олтинчи байтда нидо (Камол) санъатлари қўлланган. Навоий татаббусининг биринчи байтида тақсир (хаста, хас), иккинчи, тўртинчи, бешинчи, еттинчи байтларда таносиб (лабу холхоят ба рў; чашму рўят; дард, даво; оташ, сўхт), саккизинчи байтда тақрир (жудо, жудои), истифҳом (сўраш, савол бериш), тўққизинчи байтда иштиқок (Фоний, фано), кайтарик (аз, аз) санъатларидан истифода этилган.

Алишер Навоийнинг бир туркум тожикча ғазаллари борки, улар Шайх Камол услубида ёзилган. Навоий уларга «Дар таври Шайх Камол» («Шайх Камол услубида»), «Дар таври Хожа Камол» («Хожа Камол тарзида») деб сарлавҳа қўйиб ёзган. Улуғ шоирнинг «Шуд» («Бўлди») ва «Бувад ҳамчун» («Шундай бўлади») ғазаллари шулар жумласидандир. Навоийнинг «Бувад ҳамчун» ғазали Шайх Камолнинг «Эй зангиёни зулфи туро шоҳи Чин ғулум» ҳамда «Рўзи нишот асту айш, бода биёреду жом» мисралари билан бошланувчи ғазалларига шаклан ва мазмунан яқин туради. Уларни ҳам Шайх Камолга Навоийнинг татабулари дейиш мумкин. Чунки уларда Навоийнинг Шайх Камолга издошлик қилганлиги яққол кўзга ташланади. Воқеан, Навоий ғазал вазни, байтлар сони, қофиялаш тартибини ифодалашда; сўфиёна ишқ талқини, ошиқнинг маъшукига муносабатини тасвирлашда; зулф, май, пири дайр сингари тасаввуфий образларни қўллашда Шайх Камолга издошлик қилиб, ўз татаббусини маҳорат билан устози услубида яратган. Бу эса, Навоийнинг Шайх Камол ғазалларига фақат татабулар ёзибгина қолмай, шунингдек, устози услубини тўла эгаллаб, уни ўз ижодига фаол қўллаганини ҳам кўрсатади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Алишер Навоийнинг Камол Хўҷандийга муносабати ва ғазалларига боғлаган татабулари таҳлил қилиниб, икки улуғ шоир шеърлятидаги ўзига хосликлар ва уларнинг бадий маҳорати кўрсатиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье проанализированы отношение Алишера Навои к Камолу Худжанди и его татабу к газелям поэта, указаны специфические особенности творчества двух поэтов и их поэтическое мастерство.

RESUME. In the article analyzes the traditions of Kamola Khujandi in the work of Alisher Navoi based on a comparison of the works of these two great poets.

Таянч сўз ва иборалар: татабу, анъана, янгиллик, маҳорат, девон, образ, байт.

Ключевые слова и выражения: татабу, традиция, новаторство, мастерство, диван, образ, байт.

Key words and word expressions: tatabbu, tradition, innovation, skill, divan, reflection, beyt.

Шоира АХМЕДОВА

АСҚАД МУХТОРНИНГ АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ ҚАРАШЛАРИ

Асқад Мухторнинг адабий-танқидий мероси ҳам эътиборлидир. Бадий матннинг мазмун-моҳияти ва ижодкор феноменини англашда

муаллифнинг ижодий тамойиллари, адабиётга, сўзга муносабати, санъатга ёндашуви, ахлокий мезонлари, бир сўз билан айтганда, адабий-эстетик қарашларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Чунки «Асқад Мухтор – адабиёт моҳиятини теран англаган ва адабиёт хусусида фикр алмашмоқ мумкин бўлган жуда кам сонли адиблар сирасига киради... Асқад Мухтор – ниҳоятда билимдон, ҳаёл ва ҳофиза уфқи мислсиз, излаш-изланиш, тафаккур борлигининг мазмуни бўлган улўф санъаткор эди», – деб ёзади Хайриддин Султон¹.

А.Мухтор бадиий ижод билан шуғулланиб, ўз истеъдодини адабий жанрлар билан биргаликда адабий танқид жанрларида ёрқин намоён қилган. Зеро, тақризлар, адабий мақолалар, суҳбатлар, турли-туман анжуман ва учрашувлардаги нутқлар, маърузалар унинг бутун бадиий оламини, унинг ижодий концепцияси ва принципларини, ижод қонуниятлари, ижодкорнинг жамиятдаги ўрни хусусидаги қарашларини ойдинлаштиришда муҳим роль ўйнайди.

Агар XX асрнинг 60-йилларгача адабий танқидчилик, асосан, мақола ва тақризлар кўринишида бўлган бўлса, 60-йиллардан бошлаб янада ранг-баранглашганлигида, адабий портретлар, муаммоли мақолалар, жанрлар тараққиётини умумлаштирувчи йирик тадқиқотлар кўплаб пайдо бўла бошлашида ёзувчи-танқидчи улуши ҳам муҳим эканлигига А.Мухторнинг адабий танқидчилик фаолияти мисолида ҳам яна бир бор ишонч ҳосил қилиш мумкин.

А.Мухтор XX асрнинг 60–70-йилларида марказий журнал ва газеталарда кўплаб адабий-танқидий мақолалар эълон қилди. Унинг икки китобдан иборат “Ёш дўстларимга” деб номланган адабий ўйлари чоп этилди. Адабий-танқидий китоблар, журнал ҳамда газета саҳифаларида чоп этилган мақола ва суҳбатларда у, энг аввало, зукко танқидчи, адабиётшунос олим сифатида кўз олдимизда намоён бўлади. Мазкур адабий-танқидий мақолалар, суҳбатлар, эсселарда адиб адабий-танқидий уфқининг кенглиги яққол кўзга ташланади.

А.Мухторнинг адабий ўйларида фикрий теранликни таъминлаган асосий омил адибнинг ҳаёт ва воқеликка, одамларнинг қалб тарихига фалсафий нуқтаи назардан ёндашувидир. Адиб адабий ўйларида муайян маънавий-ахлоқий, илмий-назарий хулосаларга келади. Эркин, ҳеч қандай таъйиксиз, мажбуриятсиз мушоҳада юритиш, мулоҳазакорлик ва фикрлашиш маданиятининг юқорилиги эссенинг асосий хусусиятларидан биридир. Шунинг учун ҳам у эссени “эркинлик жанри” деб атагани бежиз эмас.

“Ёш дўстларимга” китоби уч фаслдан ташкил топган. “Умр ҳикматлари” фаслида донишманд адибнинг ҳаёт ва адабиёт ҳақидаги қарашлари, табиат гўзаллиги, оила, мангуликка дахлдорлик борасида сўз юритилади. Маълумки, эсседа китобхон асарларидан кўра ёзувчининг ўзи билан кўпроқ очик-ойдин фикрлашиш имкониятига эга бўлади. Масалан, “Умр ҳикматлари” эссесида хилма-хил ҳаётний, адабий-бадиий, маънавий-

¹ Султонов Х. Маънавий бедорлик \\\ Мухтор А. Эл-юрт керак экан одамга. – Тошкент, 2011, 200-бет.

ахлокий масалалар тўғрисида баҳс юритар экан, уларни ягона бир концепция бирлаштириб туради. Бу хусусият ушбу масалаларга ҳаёт ва инсоний бурч фалсафасидан келиб чикиб ёндашиш, улар ҳақида фалсафий ўй-мушоҳадаларга берилиш ва шулар асосида муайян умумлашмаларга келишда ёрқин намоён бўлганини кўрамиз.

А.Мухторнинг китоб мутолааси, китобнинг нақадар зарурлиги ҳақидаги қарашлари ҳам диққатни ўзига тортади: "Китоб яшашга ўргатади. Ёзувчининг мақсади – доим ҳаётнинг, ҳодисанинг моҳиятини топишга интилиш. Китоб яшаш моҳиятини топиб олишга ёрдам беради. Кутубхона – бизнинг маънавий ҳаётимизни лойиҳалаштирувчи лабораториядир"². Кўрамизки, адибнинг адабий ўйларида тажрибалар синтези, кузатишлар, сабоқлар алоҳида бўй кўрсатиб турибди. Шу билан бирга, умумлашма характердаги илмий-назарий фикрларнинг устуворлиги унинг табиатини белгилаб беришга ёрдам беради.

А.Мухторнинг адабий-танкидий ҳамда эстетик қарашлари эсседа акс этса-да, уларга илмий-эстетик бутунлик баҳш этувчи нарса бу санъаткор "мен"ни призмасидан ўтказилган ва эстетик баҳоланган воқелик, ҳаёт ҳодисалари, адабий жараён ҳамда адабий ҳодисаларнинг муайян тарздаги моҳиятининг инъикоси бўлиб, у аввало, санъаткорнинг қатъий нуқтаи назари, эстетик баҳоси орқали англашилади. Адиб эсселари – адабий ўйлари, мақолалари ўзининг ташқи экспрессив жиҳатлари билангина эмас, ички, ғоявий мундарижасининг бойлиги билан ҳам эътиборни тортади. Танкидчи доимо бир хилликдан, жуда кўпчиликнинг кўнглига теккан, зериктирувчи, баёнчиликдан қочади. Мана шу хусусият А.Мухтор танкидчилигининг бошқалардан фарқ қилувчи энг муҳим фазилатларидан биридир. У асосий диққат-эътиборини, ўқиган асарининг ҳосиласи сифатида туғилган ўй-кечинмаларини, қониқиш ёки қоникмасликларини, уларнинг сабаб ва омилларини ҳиссиёт билан тасвирлашга (айтиш ёки баён қилиш эмас) қаратади.

Кўринадики, ёзувчининг адабий-танкидий мулоҳазалари кўпинча, эссе жанри хусусиятларидан келиб чиқиб, адабий ўйлар асосига қурилади. Унда фақат ижод эмас, ҳаёт ва ижод тажрибасидан келиб чиққан ҳулосалар, қарашлар, кузатишлар акс этади. Бу ҳол адабий танкиднинг ранг-баранглашувига сезиларли таъсир кўрсатди. Адабий-танкидий ва эстетик тафаккур ҳосилалари ўқувчилар аудиториясини кенгайтди. Бу туркумдаги асарларда санъаткорнинг ўз ижоди, шахсияти, табиати хусусидаги, шунингдек, бадий адабиёт, адабий жараён, миллий маданиятимиз хазинасини ижодий бойитган асарларнинг туғилиши, ёзилиш жараёнига доир фикр-мулоҳазалари кенг ўрин олган. Бундай эсселар санъаткорларнинг ижоди, шахсияти, табиати, асарларининг ёзилиш жараёнига алоқадор ноёб маълумотлар, фикр-мулоҳазалар ифодаланиши билан қимматлидир.

А.Мухтор устозлар ижодидан кўнглига ёққан тажрибаларни, ижод сабоқларини, ўзининг ижодий изланишлари жараёнида йиғилган маънавий, ижодий жамғармани "Устозлар ҳақида"ги туркум эсселарда замондошлари, шогирдлари билан бўлишади. Уларда Л.Толстой,

² Мухтор А. Ёш дўстларимга. – Тошкент: Ёш гвардия, 1971, 8-бет.

М.Шолохов, В.Маяковский, Ф.Гулом, Н.Тихонов, Зулфия, П.Неруда каби сўз санъаткорлари ҳақида шогирдлик эҳтироми ифодаланган.

Китобдан портрет-мақолалар ҳам ўрин олган. Масалан, адиб Лев Толстой ҳақидаги «Инсон руҳининг улуғворлиги» деган портрет-мақоласида, энг аввало, улкан адибнинг Шарқ халқлари ва маданиятига бўлган муносабатини ёритишга катта эътибор беради. «Толстой ҳали буржуа цивилизацияси «буза олмаган» Шарқ халқлари ўзларининг азалий ахлокий ақидаларини саклаб колганлар, – деган фикрда эди. Шунинг учун ҳам у Шарқни мустамлакачилар «маданият»идан саклашга зўр бериб даъват қиларди. Унинг Шарқ маданиятининг атоқли арбоблари билан ёзишмалари ҳам, «Бир хиндга хат», «Бир хитойга хат» деган машҳур мактублари ҳам шуни кўрсатадики, адолат кутиб толиккан Шарқ халқларининг орзу-армонлари буюк адиб кўнглини ҳамиша банд этиб турган»³.

Файласуф адиб умрининг охириги йилларида бемор бўлишига қарамай, тинмай ижод қилди. «Тундаликлар»нинг бошида асар жанрига изоҳ берар экан, бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзади: «Кейинги вақтда – кексалик, хасталик сабаб – жуда камуйқу бўлиб қолдим. Уйқу қочганда бош-кепи йўқ, узун-юлук ўй-хаёл қалашиб келавераркан. Шунда тунчирок остида турган дафтарга баъзи тасодифий фикрларни ёзиб қўядиган бўлдим. Дафтаримни «Тундаликлар» деб атадим. Бу «жанр»нинг «кундалик»дан фарқи шуки, унда хронологик тартибдаги воқеалар бўлмайди»⁴.

«Тундаликлар»нинг тузилиши ҳам ўзига хос: икки дафтардан иборат. Биринчи дафтардаги мулоҳазаларни қуйидаги йўналишларга бўлиш мумкин:

1. Адабиёт ҳақида. А.Мухторнинг адабиёт ҳақидаги фикрларини бугунги ўқувчилар ўқиса ҳам унга ихлос қўйишга, уни севишга ўрганари. Масалан, «Адабиёт фан-техника инқилоби даврида ҳам инсон билан иш қўриши керак. Экзюпери мактаган самолётлар ҳозир ҳеч нарсага ярамай қолди. Лекин Митти Шаҳзодаси ҳали узок яшайди»⁵.

2. Адабий танқид ва танқидчилар ҳақида. Адиб танқидчининг вазифаларини жуда яхши тушунади, буни «Бу танқидчи мисли жарроҳдек: аввал жиндек мактов билан ухлатиб, кейин операция қилади»⁶ деган сўзлари орқали кўрсатади.

Баъзан эса ёзувчининг фикрларига қўшилиб бўлмайди: «Бизни танқидчилар қўрққанимиз учун эмас, кўпинча дадиллигимиз учун уришади».

Баъзан шеърни таҳлил қилиш ҳам адибга ёқмайди: «Шеърни таҳлил қила бошласалар, гашимга тегади. Баҳорги соф ҳавонинг кимёвий таркибини ҳам текшириш мумкин. Аммо, ундан кўра, шундай кўкрак тўлатиб нафас олган яхшироқ эмасми?» (Иккинчи дафтардан)⁷. Бу

³ Мухтор А. Ёш дўстларимга. – Тошкент: Ёш гвардия, 1971, 78-бет.

⁴ Мухтор А. Эл-юрт керак экан одамга. – Тошкент, 2011, 172-бет.

⁵ Мухтор А. Эл-юрт керак экан одамга. – Тошкент, 2011, 174-бет.

⁶ Мухтор А. Эл-юрт керак экан одамга. – Тошкент, 2011, 174-бет.

⁷ Мухтор А. Эл-юрт керак экан одамга. – Тошкент, 2011, 193-бет.

мулоҳазалар назаримизда, бирор-бир шеърни хато ёки юзаки таҳлил қилган мақолани ўқиганда пайдо бўлгандир. Чунки А.Мухторнинг ўзи Зулфия шеърларини шу қадар гўзал таҳлил қилганини кўрамиз, ёинки, Р.Парфи шеърларини ноҳақ танқидлардан чуқур ва ҳаққоний таҳлил қилиш орқали ҳимоя қилгани ҳам маълум. Шунинг учун адибнинг ўзи асардаги фикрларини баъзан тоғдан, баъзан “боғдан” деб изоҳлагани бежиз эмас.

3. Ижодкорлар: ёзувчи ва шоирлар ҳақида: Адибнинг ёзувчилик ва ёзувчи ҳақидаги мулоҳазалари ҳам ҳаётий тажрибадан, кўп йиллик кузатишлардан туғилгани кўриниб туради. Масалан, “Ёзувчи саёз жойда чўқади”; “Ёзувчи ёлгонни тўқийди-ю, ҳақиқатни ёзади”; “Шоир бўлиш яхши, шоирлик даъво қилиш ёмон”; “Шоир учун асосий иш – кўнгил кўзи билан кўриш; қоғозга тушириш эса – касб”.

Бундан ташқари, адиб ҳаёт ҳақидаги мулоҳазаларини, инсонларнинг хусусиятлари, фазилату камчиликлари ҳақида ҳам қалбдаги ўз мулоҳазаларини биринчи дафтарга киритган.

Иккинчи дафтар эса биринчи дафтардан фарқ қилади, унда адиб кўпроқ адабиётнинг назарий масалаларига тўхталади. Бадний адабиёт, мумтоз адабиётнинг ўлмаслиги, унинг адабий жараёнда тутган ўрни тўғрисида фикр юритади. Айниқса, адиб таржиманинг ўзига хослиги ва бугунги таржимашунослик ҳақида куйиниб гапиради: “Таржима, айниқса, шеърятда шартли нарса. Чунки шеърнинг ўзини ўгириш мумкин-у, миллий жанрни, шеърни қабул қилиш тарзини, анъаналарини, шеърга қарашни... яна кўп нарсаларни таржима қилиш, хатто тушунтириш ҳам амримаҳол”. Ёзувчи яна кейинги етти-саккиз йилдан бери бирорта асар ҳам ўзбекчадан русчага таржима қилинмаганини куйиниб ёзади. Ўзбек асарларини рус тилига ўгириш улуғ Пётр давридан бошлангани, унинг тарихи ҳақида аниқ рақамлар келтириб, “маданиятнинг шундай анъанавий ва микёсли бир соҳаси йўқолиб” кетишидан афсусланади.

А.Мухторнинг “Тундалиқлар”ини ўқир экансиз, унинг билим доираси ниҳоятда кенглиги, тафаккурининг кучи, мушоҳада қобилиятининг ўткирлигига тан бермай иложингиз йўқ. Асарнинг иккинчи дафтарда бу хусусият яққол кўринади. Сукрот, Форобий, Томас Моор, Кампанелла, Бэкон, Кабек, Флобер, Бах, Чайковскийдан тортиб, жаҳон адабиётининг буюк сўз санъаткорлари, уларнинг асарлари ҳақида мулоҳазалар учрайди. “Ҳақиқат, эзулик, гўзаллик” деган “учлик”ни Робиндранат Тагор Кантдан олган дейдилар. У – хато. Бу “учлик” асли қадимий ҳинд адабиётига хосдир. Шеърний сўз ва умуман, санъатдан завқ олиш илоҳий ҳис экани, инсондаги тасаввур азалий муқаддас ходиса экани Санскрит эстетикасининг асоси бўлган⁸. Бу фикрни айтиш учун қадимги ҳинд адабиётидан хабардор бўлиш зарурлиги кўринади. А.Мухтор эса, нафақат ҳинд адабиёти, балки жаҳон адабиётидан чуқур боҳабар бўлган файласуф шоир ва адиб, донишманд мунаққид, адабий жараённинг сергак кузатувчиси, ўз соҳасининг билимдони, ўз Ватани тарихи, мумтоз адабиётини яхши билган ижодкор сифатида кўринади.

⁸ Мухтор А. Эл-юрт керак экан одамга. – Тошкент, 2011, 188-бет.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Асқад Мухторнинг адабий-танқидий қарашлари тадқиқ этилиб, унинг адабий танқид жанрларини ривожлантиришдаги хизматлари ҳақида фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье исследованы литературно-критические взгляды Аскада Мухтора, обоснованы его заслуги в развитии жанров литературной критики.

RESUME. The article examines Askad Mukhtor's literary-critical views and discusses his contribution to the development of literary criticism genres.

Таянч сўз ва иборалар: адабий танқид, танқид жанрлари, эссе, адабий ўйлар, суҳбат, тундалиқлар, илмий тафаккур.

Ключевые слова и выражения: литературная критика, жанры критики, эссе, литературные размышления, беседа, ночники, научное мышление.

Key words and word expressions: literary criticism, genres of criticism, essays, literary thoughts, conversations, diaries, scientific thinking.

Хуршида ХАМРАҚУЛОВА УЛУҒБЕК ҲАМДАМ ИЖОДИДА ШАХС ТАЛҚИНИ

Улуғбек Ҳамдам ижодини кузатар эканмиз, қиссачиликда бунгача кузатилмаган ҳолат – ўзини ўзи тафтиш қилишга асосланган “Ёлғизлик” қиссаси, адабиётшуносликда кўп баҳс-мунозараларга сабаб бўлган “Мувозанат” романи ёзувчи ижодий кредосини белгилаб берувчи асарлар бўлганини айта оламиз. Ўтган давр оралиғида адибнинг бир қатор сара хикоялари, романлари нашр қилинди. Ҳар бир асари матбуот юзини кўрар экан, китобхон қайтадан адибни кашф қила борди. Буни “Исён ва итоат”, “Сабо ва Самандар” романлари мисолида кўриш мумкин.

“Исён ва итоат” 2003 йилда нашр қилинди. У ўзининг шаклий тузилиши билангина эмас, асар қахрамонлари қисматидаги эврилишларнинг ёритилиши билан ҳам истиклол даври адабиётида ўзига хос асар бўлди. Ёзувчи қахрамонларининг барчаси ўзлигини кидиришга уринаётган инсонлардир. Романда инсон учун муҳим бўлган иймон, эътиқод масалалари руҳ ҳаловатини икки дунё тўғрисидаги мушоадалар ёрдамида англашга интилган қахрамонлар қисмати мисолида ёритилган. Танланган ҳар уч эпиграф асарнинг моҳиятини ёритишга хизмат қилади. Бош қахрамон тимсолида ҳаёт ва ўлим оралиғида исён кўтарган инсоннинг асар охирида итоатга келиши, руҳининг ором топиши фақат Акбар қисматига эмас, балки бани башарга хос хусусият эканлиги уқтириладики, бежизга романда Одам Ато ва Момо Ҳаво қисмати танлаб олинмагани аниқ бўлади. Юрагидаги исён тафти камокхонада ҳам, рус ерларида “зўр”ларнинг қўлига тушиб қолганида ҳам босилмайди. Аксинча, кун-кундан унга азоб беради. Қахрамон ҳар қадамда адолатсизликдан изтироб чекади. Бир тарсаки орқасида камалиб кетиши, гулдек умрининг камокда кечиши, шафқатсизликка шафқатсизлик билан жавоб беришга уриниши, зеро, ҳаётнинг қонунияти шу эканлигини англаб етиши, руҳиятидаги эврилишлар ёзувчи томонидан қадам-бақадам таҳлил қилиб борилади. “Бор-йўғи бир тарсаки қўйиб камалиб қолувдим. Энди кунда бўлмаса-да, ҳафтада йўқ деганда бир ташлашаман, гоҳ рақибимни мен, гоҳ рақибим мени қонга бўяйди. Бироқ энг ёмони – мен инсонга қарши бемалол, ҳеч тап тортмай қўл кўтараяман”⁹. “Наҳотки, инсон ҳаёт ҳеч нарсага арзимаса?” Бу савол ҳамиша қахрамонни қийноққа солади.

⁹ Ҳ а м д а м У. Исён ва итоат. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2003, 4-бет. Бундан кейин мазкур асарга мурожаат қилинганда саҳифаси кавс ичида кўрсатилди

Романда устоз-шогирд масаласи юксак даражага кўтарилган. Акбарнинг устози билан суҳбати, ўзаро савол-жавоби “Садди Искандарий”даги Арасту ва Искандарни ёдга солади. Устоз ҳаёт кийинчиликларида тобланган инсон сифатида ўз ҳаёт йўлидан шогирдига сабоқ бериш вазифасини бажармайди, балки уни ўз йўлидан оғишмасликка ундайди. Шунинг учун баъзан “нега?” деб берилган саволлар ҳам устоз томонидан очик қолади. Бу устознинг нўноклигидан эмас, аксинча ҳар ким ўз ҳаёти йўлини ўзи босиб ўтиши кераклигига ишорадир. Устоз ҳар доим Акбарга сафарга чиқиш лозимлигини уқтиради. Шунинг учун бир ўринда “Ҳар кимнинг ўз парвоз майдони бўлади, сен ўзингникини топгин” деган фикрни шогирдига уқтиради. Устознинг “йўлга чиқкин ўғлим” дейишидан муддао ҳам сафарга унлаш эди. Бу сафар шунчаки саёҳат эмас, инсоннинг ўзини топиши, ўзини кашф этиши, шунинг баробарида оламнинг асрорларидан баҳраманд бўлиши эди. “Устоз бошқа шогирдларига ҳам шундай деганми-йўкми, Акбар буни билмайди, эшитмаган... Бироқ унинг ўзига кўп бор айтган: “Сенинг ичинг тўла ғалаён, исён... Йўлга чиқмоғинг керак!” – дерди у. Бироқ қандай йўл? Саёҳатми, турмуш тарзини ўзгартиришми ва ёки машаққатли мушоҳада йўлими? – буни билмайди Акбар. Сўраб кўрган, уни ўзинг ҳал қил, деган жавобни олгач, тилини тишлаган” (8). Ёзувчи қаҳрамонини ҳаёт ва ўлим оралигига қўяр экан, инсон ўзини сарҳисоб қилиши учун зарур бўлган уч муҳим танловни – “саёҳатми, турмуш тарзини ўзгартиришми ва ё машаққатли мушоҳада йўлими” дея тўғри талаб қўяди. Булар – сафар йўллари. Асар қаҳрамони Акбар ана шу уч йўлни имкони қадар босиб ўтади. Маълум бўладики, дастлабки икки йўл мушоҳада туфайли кутилган натижани беради. Натижа эса инсоннинг итоатга келишидир.

Акбар моддий ва руҳий мувозанатни сақлашга уринаётган шахс, шу боис у гоҳ адолатсизлик қурбонига айланади, гоҳ шафқатсиз ҳаёт устидан хотиржам хулоса чиқаришга куч топади. Шу тариқа турли синовлар ичида кезинади. У ўзини оиласидан, жамиятдан қидиришга уринади. Янги ҳаёт бошлаш учун ҳам ўзида куч топа олади. Улугбек Ҳамдам романларининг бош қаҳрамонлари айнан ўзини топишга уринган шахслар. Бу бевосита ёзувчи шахсига ҳам дахлдор.

У.Ҳамдамнинг талай қаҳрамонлари ўтиш даврининг одамлари. Улар аксар ҳолларда маънавий ва моддий мувозанат бузилган даврда янги бир даврни яратишда ўзига хос кўприк вазифасини бажарадилар. Улар тийнатида ўзлигини топиш, шу билан баробар миллатга дахлдор қисмат юқини тортишга шай инсон сиймосида гавдаланадилар. Инсоннинг борлиқни англашга уриниши янгилик эмас, тирик инсон борки, имкони қадар дунёни, ўз оламини янгилашга интилади. Ва бу маънавият масаласини ўртага чиқаради. Маънавияти баланд инсонгина ҳаёт ва ўлим чегарасида ўзини сарҳисоб қилишга уринади. Ҳаёт-мамонт орасида ўзини топади. Ўзини топган инсон миллат маънавиятини юксалтиришга тамал тошини қўяди.

Даставвал “жисмнинг – эрта-индин ўлиб-чириб, тупрокка қўшилиб кетгувчи вужуднинг хархашалари учун шунча заҳматми?.. Агар заҳматнинг ортида нимадир – арзигулик қандайдир нарса, воқеа-ходиса сени кутиб турганда бошқа гап эди. Ахир, натижа ҳеч-да ёки деярли ҳеч!”

(22), дея мушоҳада қилган Акбар ўлимни фақатгина жисмоний якун деб тушунади. Шунинг учун “Наҳотки, кўра-била туриб Худо инсонга нажот кўлини чўзмаса?.. Нега шунака, нега Худо инсоннинг ичига ундан минг марта, миллион марта кучли иблисни яшириб қўйиб, яна унинг ёнига шайтонга қарши курашиш заруратини ҳам жойлаб қўйган? Наҳотки, одамзоднинг енгиб чиқиш имкони жуда ҳам кам бўлишига карамай, Худойим бу тенгсиз жангни томоша қилишдан чарчамайди?..” (23), – деб исён кўтаради. Асар давомида Акбар руҳиятида кўринган ўзгаришлар босқичма-босқич таҳлил қилинар экан, исёндан итоатгача бўлган давр инсон умрини ташкил этиши, умр якуни сифатида тақдим этилаётган паллаларда унинг ҳаловатга эришуви, ўзи англамагани ҳолда ўзга оламга интилиши ишонарли асосланган. Ёзувчи Акбарнинг ўз-ўзи билан бетиним олишаётган дамларида қай бир нуқталар билан унинг кирраларини очишга туртки бўлган қаҳрамонлар қисматини ёритади ва тириклик манбаи учун зарур бўлган моддийлик маънавиятсиз қашшоқликка маҳкум эканлигини яна бир бор исботлайди. “Ҳаётнинг маъниси, инсонликнинг мазмуни нимада, устоз?..”. Бу савол Акбарнинг ботинида янги тартибга эҳтиёж туғилганидан дарак беради. Саволнинг жавобсиз қолиши ҳам айни вақтда инсон ҳар бир синовни яқка ўзи қаршилашининг исботидир. Акбарнинг саволларида исёнга чора излаётган одамнинг нотинч қалби сезилиб туради. Романда Турсунбой жонталаш, Лариса хола каби эпизодик образлар ҳам борки, улар қай бир нуқталарда Акбарга яқин келади. Ва улар қисмати Акбар тақдирида акс этади. Шу тарика ёзувчи ҳаёт ва мамот муаммосини инсон руҳоний оламининг тафтиши мисолида ҳал қилишга уринади.

Романда Турсунбой жонталашнинг ўлим олдидаги ҳолати кишини бефарқ қолдирмайди. Инсон ўлгунича дунё ташвишларидан узилолмаслиги “биргина етмаётган ғишт” мисолида ифода этилади. Турсунбой жонталашдек ҳаётни фақат машаққатли меҳнатдан иборат деб ўйлаш натижасида ўзлигидан айрилиб қолиш ҳам ёхуд Лариса хола каби ҳаётни фақат ўйин-кулгидан иборат деб охирида суянчсиз ғариб ҳолга тушиш ҳам инсон учун бахт мезони бўла олмаслигини асар бадий ҳулосаси сифатида тақдим этилади.

“Сабо ва Самандар” романида ҳаёт ва мамот оралигидаги инсон қисмати тамомила фалсафий тус олади. Бунда ўлим фожиавий якун эмас, балки абадий висолнинг дебчаси ўлароқ қабул қилинади. Шу жиҳати билан роман воқеалари мумтоз асарларимизни ёдга туширади. Асарда инсоннинг муҳаббатга муносабати масаласи танлаб олинар экан, бу муҳаббат аввал ўтдек ёндириб, кейин ўзини кўникиш, оила, рўзгор ташвиши ортига олган жисмоний майллар ила қондирилувчи истак эмас, бу муҳаббат кун-кундан зиёда бўлувчи Навоий Самандари янглиғ қайта-қайта ишқ оловида янгиланувчи илоҳий сасдир. Сабо ва Самандар қисматида оддий севги эмас, илоҳий муҳаббатга талпинган кўнгил розлари ифодаси жам бўлган. Шу боис унда жисмоний майллар тасвири тарғиб қилинмайди. Асар бежиз Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони билан муқояса қилинмайди. Романда бугуннинг ҳаёти, ташвиши билан баробар ўз майлларидан юкори кўтарилган инсонларнинг муҳаббат фалсафаси тасвирга тортилади. Бу фалсафа қаҳрамон ҳаёти, унинг аъмолларига

сингиб ўтади. Роман машхур афсонанинг замондошларимиз ҳаёти мисолидаги такрори эмас, балки инсоннинг Илоҳни таниш йўлидаги интилишларидир. Илоҳга муҳаббат инсонга муҳаббатдан бошланади. Агар инсон жисмоний майллардан юкори тура олсагина, Оллоҳни таний олади. Роман персонажларида айни шу ҳолат намоён бўлади. Сабо ва Самандар сиртдан ҳамма қатори яшаётгандай кўринсалар-да, аслида бир умр қалблари билан бетиним олишадилар. Асар сўнггида улар бир маҳалда, бир хил сабаб билан дунёдан кўз юмадилар. Уларнинг умр бўйи тортган изтироблари ўлимлари билан якун топади. Бу якунда фоживийлик йўқ, аксинча, хотиржамлик бор. Бу хотиржамлик илоҳий висолга етишувдан умиддир. Романнинг моҳияти “Лайли ва Мажнун” дostonидаги:

Сен бўлсангу мен жаҳонда мавжуд,

Бўлса яна коинот нобуд, –

мисраларида жам бўлган. Дарҳақиқат, роман қаҳрамонлари висолига дунё ташвишлари халал беради. Чунки бу муҳаббат дунё ташвишларидан холи икки дил дostonининг бадий талқинидир.

У.Ҳамдам ижодини кузатар эканмиз, унда бош қаҳрамон ҳаётида кечаётган руҳий эврилишларга дуч келамиз. Бу ҳолат “Ёлғизлик” қиссасидан бошланиб, “Мувозанат”да Юсуф мисолида давом эттирилади ва “Сабо ва Самандар”да эса Самандар образи орқали яна ҳам мукаммаллашади. Адабий қаҳрамоннинг нафақат ҳаётини, балки руҳиятида кечаётган талотумларни ҳам бот-бот тафтиш қилишга уриниши, ўзини ва ўзгани тушуниб бориши ўзликни англаш йўлидаги солиҳлигини билдиради. Солиҳнинг йўли руҳият иқлимидаги маънавият ва маърифат йўлидир. У.Ҳамдам яратган Самандар образи (“Сабо ва Самандар”) ҳам шу жиҳатдан илоҳий маърифат сирларига ошуфта бўлган, мажозий муҳаббатини илоҳий муҳаббатга восита қилган қаҳрамон киёфасида гавдаланади. Шунинг учун Самандар ва Сабо ўлимининг бир вақтда рўй бериши тасодиф туюлмади. Шунинг учун уларнинг ўлими фоживийликдан йироқ. Бу ўлим уларни мақсад сари туташтиради.

“Ота” романи бир нафасда ўқиб чиқиладиган, мушоҳада қилишга асос берадиган асар сифатида бугунги кун ўқувчисини бефарқ қолдирмайди. Роман қаҳрамони кўп талотум даврларнинг гувоҳи, ҳар бир кечмиш унинг билан бақамти келган. Шу туфайли ўзгалардек фикрламайди. Балки қайсидир маънода унинг карашлари атрофдаги олам ва одам билан мос келавермайди. Аммо романда унинг шахси, киёфаси кўриниб туради. Сояда қолмайди. Ёзувчи инсон изтиробларини тушунтириш йўлидан бормади, бунга уринмайди. Ўқувчи беихтиёр марказий қаҳрамон Пўлат изтиробларига шерик бўлади. Асар қаҳрамони билан дардини бўлишгиси келади. Унга малҳам бўлиш учун чора излайди. Бадий асарнинг эстетик қиммати ҳам мана шу туйғуларни китобхонга юктиришда эмасми?

Пўлат аср одами сифатида турли замон ва макондаги воқеликнинг тирик гувоҳи, ўйчил инсон. Унинг учун жамият кишиси бўлиш оила эркаги номига эга бўлишдан бошланади. Шу боис эр сифатида оиласини, шаънини химоя қила олади. Энг оғир ҳолатда инсонийлик номига доғ туширмайди. Ёзувчи Пўлатнинг шахсий ҳаётини тафаккур призмасидан ўтказар экан, уни жамиятнинг турли қатламидаги хилма-хил киёфаларга

рўпара қилади. Ўзбек учун оилада фарзанднинг қувончи алоҳида сурур бағишлайди. Пўлат узок вақт бекфарзандликдан изтироб чекади. Онанинг раъйи билан турли ерларга боради. Уларнинг ҳақиқий киёфасини кўради. Бировнинг бахтсизлиги кимнингдир кунига кор келатганидан азобланади. Айни дамда одамзод майда-чуйда ташвишлар исканжасида қолган, ҳаёт деб аталмиш неъматни ўзи манфаатига қурбон қилаётган ҳолатига қарши ўлароқ ёзувчи Пўлат образини йирик планда тасвирлайди. У ота сифатида ўйлайди, оталик шаъни учун курашади. Ота бўлиш ишқи билан ёнади. Мана шу изтироблар Пўлатнинг киёфасини белгилайди. Бу киёфада миллатнинг ҳам киёфаси бўй кўрсатади.

Ёзувчи Пўлат руҳиятининг пароканда ҳолатини сўзма-сўз баён қилмайди. Ҳовлисидаги қуриб бораётган наботот Пўлатнинг руҳиятига чизги беради. Аёли Ёғдуни талашлар орасидан ғолиб бўлиб қўлга киритгани, урушда соғ-омон қайтгани, қаттол сиёсат туфайли бир неча йил қамоқда азоб чекиши ҳам отасизлик изтиробига тенг бўла олмаслигини кўрсатади. У ҳамма қатори ҳаёт деб аталмиш неъматдан баҳра олишни, суннатга мувофиқ яшаб ўтишни хоҳлайди. Аммо ҳаёт уни шундай синовларда тобладики, энди у ҳамма қатори бўла олмаслигини, чунки ҳамма қатори яшамаганлигини кузатамиз. Аср синовлари ҳам уни фитратидан айира олмади. Шунинг учун у азоб чекди. У азобларда юксалди.

Пўлатнинг онаси Ойчечак аянинг ўғлини урушга кузатиш олдидан уйлашга шошилганида, ўйлашга фурсат етмас даражадаги шошилишча тадбирда умумбашарий ҳикмат борлигини айтиш лозим. Кичик бир тадбир инсон ҳаётини қатта ўзгаришга солишини Ойчечак ая она сифатида яхши билади. Унинг тўй тараддудига тушиши ўғлининг истикболдан хавотирланганида эмас, аксинча, мана шу тадбир ўғлини ҳаётга қаттиқроқ боғловчи ҳалқа эканлигини англатишида, унга оиласи борлигини ҳис қилиши, шунинг учун тирик қолишга мажбурлигини эслатиш, айни вақтда Пўлат Ёғду учун тирик қолишга мажбурлигини сеза олиши каби масалалар яширинган эди. Инсон Ватан туйғуси оиладан бошланишини ҳис қилмагунча ундаги бурч ва масъулият ҳадди аълосига етмайди. Ёзувчи бу вазифани кичик бир персонаж зиммасига юқлар экан, бу билан онанинг оиладаги мақомини мустаҳкамлайди.

Улуғбек Ҳамдам қахрамони характерини очиб беришда уни шафқатсиз ҳаёт синовларига дуч қилишдан чўчимайди. Қахрамонига ҳаёт ва ўлимни танлов шарт қилиб қўяди. Шу тарика унинг қахрамони яшовчан, изланувчан, ҳаётга умид билан боқувчи образга айланиб боради. “Исён ва итоат” романида Акбарнинг гўшт майдалагич билан рўпара келганида ҳам ўлимга тик боқиши лавҳаси аслида мардлик намунаси эди. Пўлатнинг немис лагердаги инсон боласи чидаб бўлмайдиган азобларга рўпара қилиниши ҳам Пўлатнинг кейинги ҳаётида метин ирода соҳиби бўлиши учун эди.

Пўлатнинг олдидан уруш фожиасидан ҳам улкан оғрик бор. Буни китобхон ҳис қилиб туради. Фожа шу билан бошланиб, шунда яқун топмайди. Пўлатни Оллоҳ фарзанд билан қувонтириб, фарзанд билан азоблайди. Бу азоб аёли шаънини, эркаклик ғурурини ҳимоя қилишдан ҳам оғир ва бедаво эди. Оллоҳ севинтирган Севинчнинг Эрбой каби тубан

инсон кўлида мажруҳга айланиши, фарзанд қисматига ўзини дахлдор санаган ота-она изтироби фарзанд доғидан ҳам аянчлидир. Пўлатнинг кизини ўртоқларига кўшиш саҳнасини ўқиган инсон қахрамоннинг ўкинч тўла кўзларидаги мунгдан қахрамон билан бир хил ҳолни туяди. Зеро, фарзанд отанинг заиф ва оғрикли нуктасидир. Асар сўнггида Пўлат исёнларда тоблана-тоблана итоатга келади. Бу итоат унинг сўнги монологиди ёркин ифодаланган. Ёзувчининг “Исён ва итоат” романидаги ечим аслида “Ота” романига ҳам хосдир. Айтиш мумкинки, “Ота” инсоннинг итоатга келиши, имоннинг синови масаласида “Исён ва итоат” романининг мантикий яқунидир. Асарнинг “Ўлимки, ҳаётга тенг: на кўркуви бор, на ҳадиги. Ўлимки, умидга чулғанган, фақат умидга!” деган Пўлатнинг икрори юз йиллар муқаддам жаранглаган “Ўткан кунлар” романи персонажи уста Алимнинг “юзни ёруғ қилиб Саодат кучоғига кирмок”ликдаги ҳақиқатни яна бир марта уқтиради. Ёзувчи романда бир оила тарихи, қисмати мисолида умумбашарий масалаларни таҳлилга тортади ва ўзига хос ёндашув билан асар ечимига муносабат билдиради.

У.Ҳамдам асарларига хос умумий яхлитлик бор. Барча асарлар ана шу яхлитлик остида жам бўлади. Бу инсонни англаш, уни кашф қилиш, шу орқали ҳаёт-мамот муаммосини идрок қилишдир.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Улуғбек Ҳамдамнинг бир қатор насрий асарлари, хусусан, романларида инсон ва унинг талқини қандай тадқиқ қилинганига эътибор қаратилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется ряд литературных произведений Улуғбека Ҳамдама, в частности, изучен вопрос толкования человека в произведениях писателя.

RESUME. This article analyzes a number of literary works such as novels which belong to Ulughbek Hamdam. Furthermore, it reflects the depiction of human in his works.

Таянч сўз ва иборалар: шахс талқини, иймон ва эътиқод масаласи, инсонни англаш, инсон психологияси, ота образи.

Ключевые слова и выражения: толкование личности, вопрос веры и религии, познание человека, психология человека, образ отца.

Key words and word expressions: personality reflection, faith and religion, to discover human essence, human psychology, the depiction of father.

ИЛМИЙ АХБОРОТ

Абдулла ЎРОЗБОЕВ

КОМИЛ ДЕВОНИ ҚЎЛЁЗМАСИНИНГ МУХТАСАРА МУНДАРИЖАСИ

Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида 1949- ашё рақами остида Комил Хоразмий қаламига мансуб девон қўлёзмаси сақланади. У “3680 байт шеърни ўз ичига олган бўлиб, энг нодир нусха ҳисобланади”¹. Шеърлар (ғазаллар тўлиқ, бошқа жанрдаги шеърларнинг айримлари) кейинчалик қалам билан рақамланган, айрим ўринларда ҳошияга кирилл ёзувида тегишли қайдлар (*форсий, Огаҳий, тақрор...* каби) ёзиб қўйилган. Қўлёзманинг 2а-варағидан - 72а-варағигача бўлган қисмини 200 та ғазал ташкил қилади. Албатта, уларнинг мазмуни, ҳажми, нашр қилингани ёки қилинмагани каби масалалар мутахассисларни қизиқтиради. Бундай саволларга жавобни “алиф” ҳарфи мисолида кўрадиган бўлсак, қуйидаги жадвалда ифодаланган маълумотлар юзага келади:

№	Ғазалнинг биринчи мисраси	Байтлар сони	Қўлёз-мадаги ўрни	Нашр қилин-(ма)ган
1	Зихи, хуснунг гулига йўк баҳори ибтидо пайдо...	11	2а	йўқ
2	Зихи, эрмас вужудингга замон зоҳир, макон пайдо	13	2б	йўқ
3	Кўнглумки, қурби васлинг эрур мудлао анга	7	2б – 3а	йўқ
4	Эй подшоҳ, боргоҳи ломакон санга...	13	3а – 3б	йўқ
5	Зикр ўлса, ҳар макомда номи набиё	11	3б	йўқ
6	Бу Бакри ёри ғо” – надими набиё	9	4а	йўқ
7	Илоҳий, неча кўп жиноят манга	13	4а – 4б	ҳа
8	Қадинг нахли боғи назокат манга	9	4б – 5а	ҳа
9	То итоб оғоз қилди ул куёшсиймо манга	13	5а – 5б	ҳа
10	Ул парипайкар кийибму эғнига чакман каро	9	5б	ҳа
11	Лабингга бихишт ичра кавсар фидо	11	6а	ҳа
12	“Айн”у “шин”у “коф”ингга то кўнгул бўлди мубтало	9	6б – 7б	ҳа
13	Не суд, гул очилса, ўлса баҳор ғурбат аро	11	6б – 7а	ҳа
14	Ҳар неча айлабон изхори фасоҳат шуаро	12	7а – 7б	ҳа
15	Муқаввас қоши ҳасрати жон аро	13	7б	ҳа
16	На танҳо дар баҳорон сабзу райён гулшани мино (форсий)	9	8а	йўқ
17	Эй дилрабойи маҳваши бедодфан, биё (форсий)	9	8а – 8б	йўқ

¹ К о м и л. Девон. Нашрга тайёрловчилар: Абдуқодир Ҳайитметов, Васи́ла Мўминова. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 6-бет.

Шундан кейин “Амирлашқари сафдар – Умар бинна-л-Хаттоб, Умури шаръи хилофатда сонийи асҳоб” матлали ғазал билан “бе” ҳарфи билан тугайдиган 18–30-ғазаллар (86–13а), “те” ҳарфи билан тугайдиган 31–40-ғазаллар (13а–16а), “се” ҳарфи билан тугайдиган 41–44-ғазаллар (16б–17а), “жим” ҳарфи билан тугайдиган 45–48-ғазаллар (17б–18а), “хе” ҳарфи билан тугайдиган 49–50-ғазаллар (18а–18б), “хе” ҳарфи билан тугайдиган 51–54-ғазаллар (18б–21а) тарзида давом этади. 72а–72б-варақда битта мустазод, 73а–75а-варақларда мураббалар. 75а-варақдан мухаммаслар бошланиб, унда “Мухаммасоти Комил” сарлавҳаси бошқа котиб томонидан дарж этилган (У мухаммас жанрида, эҳтимол, ўзбек адабиётида энг кўп қалам тебратган шоир бўлса, ажаб эмас. Чунки Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 1135/V ашё рақами остида сақланадиган 1901 йилда кўчирилган қимматбаҳо “Мухаммасоти Комил” қўлёзмасида унинг бошқа шоирлар ғазалларига боғлаган 284 мухаммаси жой олган². Комил мухаммаслари 1864 йилда Навоий, Мунис, Огаҳий, Рожий, Ҳожилар мухаммаслари билан биргаликда “Мухаммасот” тўпламига ҳам киритилган³. Ушбу тўплам Абу Райҳон Беруний номи Шарқшунослик институти фондида 5058-ашё рақами остида сақланмоқда). 97а–107а-варақларда мусаддаслар келтирилган. 107а–108б-варақларда мусаббаълар. 108б–109а варақларда битта мусамман. 110а-варақдан–114а-варақгача таърихлар берилган. Давр шоирларидан фарқли ўларок, Комил таърихларининг аксари ўзбек тилида ёзилган.

114а-варақдан бошлаб қасидалар бошланади. Қўлёзмадаги биринчи қасида ўзининг маълум таркибий қисмлари, таркибий тизими изчиллиги билан ажралиб туради. Оллоҳ ҳамди билан:

Лақа-л-ҳамду, ё Шоҳи мулки қадар,

Бори шоҳлардур санга хоки дар.

Сен Омир, алар барчаси маъмурдурлар,

Сен устод, алар барчаси коргар (114а), –

деб бошланадиган қасидада:

...Қаю шаҳким, айлар шаҳанишоҳлар

Жаноби зуборини қўҳл ул-басар –

Ки, султон Саййид Мухаммад Раҳим –

Абу-л-фатҳи ва-н-нусрат ва-л-музаффар, –

байтлари гузаргоҳ (ўтиш ўрни) вазифасини ўтайди.

118а-варақдан “Маснавий”лар бошланади. Комил маснавийларини чуқур ўрганиш адабиёт тарихи, давр адабий муҳити ҳамда хонлиқнинг ижтимоий-иқтисодий вазияти тадқиқида муҳим. Масалан, биринчи мухаммасга ёзилган муаллиф шарҳи ҳамда маснавий мазмунидан шу нарса маълум бўладики, Мухаммад Раҳимхони соний – Ферузнинг отаси Саййид Мухаммадхон шоирга Амир Темур китобларидан бирини (Бу,

² Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. II. – Т.:Издательство АН Р Уз, 1954. С. 361.

³ Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. VII. – Т.: Наука, 1954. С. 126.

албатта, “Темур тузуклари” бўлса керак) таржима қилишни топширган. Вазифа ўз вақтида уддаланиши учун, хон амрига кўра, асарнинг бир-икки жузъи таржимасига Рожий кўмаклашади. Вақт ўтиб, саройда бир киши Комилга бу таржима Рожийга нисбат бериб юрилгани ҳақида гапириб қолади. Бундан хафа бўлган Комил хонга арзнома тарзидаги маснавийни битади ва унинг бошида қуйидаги шарҳни беради: “Ҳазрати аъло хоконийнинг қиблагоҳлари, яъни ҳазрати Саййид Муҳаммад Баҳодирхон навварраллоҳу марқадаҳу Амир Темур Кўрагоннинг ўзини мусаннафотидин бир китобни фақирга таржима қилмоққа буюрганида, таржима амри таъхир бўлган сабабдин бир-икки жузъни Рожийга кўмак берсун, деган амрлари била кўмак бериб эрди. Шул китобни Рожий турк этди, деб дахл этган вақтларида ушбу маснавий битилди”.

Комил Хоразмийнинг Огаҳий таърифидаги байтларининг дунё келишининг ўз тарихи бор. Ушбу маснавийга муаллиф шарҳи мазмунига кўра, Муҳаммад Ниёз девонбеги ўз муҳрига ўйдириш учун Комилга муносиб сажъ (қофияланган жумла) ёзиб беришини айтиб, музд (ҳақи)га бир танга таклиф қилади. Комил Огаҳийдек ижодкор унинг шарафига бир қанча шеър бағишлаганда жўхори (жуган, жугари) билан кифояланган девонбеги “саховат”идан лол қолади. Девонбегининг Огаҳийга қилган “инъом”лари ҳам аслида ушру закот ҳисобидан бўлиб, унга “инъому базл” (саховат) деб от қўйилганига шоир таажжубланади. Демак, Огаҳий моддий томондан ҳавас қиларли даражада кадр топган эмас. Буни ўша давр ва вазиятнинг жонли гувоҳи Комил рўйирост баён қилмоқда: “Амир ул-умаро девонбегиси Муҳаммад Ниёз девонбеги муҳрига қаздурмоққа бир сажъ даркор бўлуб, фақирга айтиб йиборибдурким, бир сажъ машк этиб йиборса, муздиға бир танга берурмиз, деб. Анинг сўзи жавобида бу маснавий битилиб эрди. Ва яна Муҳаммад Ризо мироб ал-мулаққаб бил-л-Огаҳий (123а) ал-мулаққаб би-л-Огаҳийким⁴, амири мазкурға ҳар вақт ғазал ва қасидаи ғарро машк этиб йиборганда, жуган инъом қилур эрдилар, ул дағи ушру закотдин эрди”. Маснавийдан айрим байтларни келтирамыз:

Сўзни гўҳар демишлар ўтганлар,

Фазл дўқонини юритганлар.

Бу замонда гўҳар жуган бўлмиш,

Сўзни сотмоқ жуганга фан бўлмиш.

Ё жавоҳиришунос эмасму алар,

Танимаслар жуган била гўҳар?

Ё ғалат дебдурурлар аҳли салаф,

Ё жуган бордурур гўҳарга халаф?

Ёки лафзи қадимда дерлар

Жугари отини алар гўҳар?

Улки, огаҳларнинг огаҳидур,

Фаҳму дониш сипехрининг маҳидур.

Сўзи ортуқдурур гўҳардин ҳам,

Фазлу донишда олам ичра алам.

Сўзни ҳар неча қилса бозори,

⁴ Кўлёзмада шу тарзда такрорланган.

*Бордур оламда бир харидори.
Минг балоғат била сўз айлаб адо,
Қилар ани жуган била савдо.*

Яна бир маснавий “Қозиюл-қуззот тақлифидаги маснавий” (129а) бўлиб, шу орқали машхур эллик байтдан иборат “Тошканд” радифли шеъри (130а – 131б)нинг ёзилиш тарихини билиб оламиз. Шўролар даврида бу шеър Комилнинг Хива хонлиги шахзодаси билан ҳамсафарлиги натижасида ёзилгани ҳақида гапириш ножиоз бўлган гўё. 132а–133б-варақча 13 та рубоий рақам қилинган. 133б–134а-варақларда “Ба исми Хусрав” ва “Ба исми Иброҳим” номли 2 та муаммо берилган. 137а-варақдан–138б-варақча “Баҳри таъвил” алоҳида басмала билан берилган. 139а–140а-варақларни Комилнинг Муҳаммад Раҳимхонга шеърый арзномаси эгаллаган. Асосан, Комилнинг шахсий кечинмалари ва ҳаёти билан боғлиқ ушбу ғазал шаклидаги арзнома шўролар даврида сарой муҳитини ёмонотлиғ қилишга қўл келган материаллардан бири бўлган эди.

Маълум бўладики, “Комил асарларининг илмий нашрларини тайёрлаш адабиётшунослигимизнинг яқин келажақдаги муҳим вазифаларидан бири”⁵ бўлиб турибди.

РЕЗЮМЕ. Макола Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида 1949-ашё рақами остида сақланаётган Комил Хоразмий девони қўлёзмасининг мухтасар мазмуни билан таништиришга бағишланган.

РЕЗЮМЕ. В статье автор знакомит читателей с кратким содержанием рукописи дивана Комила Хоразми, хранящегося в фонде рукописей Института востоковедения имени Абу Рейхана Беруни за номером №1949.

RESUME. It is dedicated to the summary of the manuscript of Kamil Khorezmi's divan, which is kept in the fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni under item number 1949.

Таянч сўз ва иборалар: девон, қўлёзма, ғазал, мустазод, мурабба, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, таърих, қасида, маснавий, таржима, байт, рубоий, муаммо.

Ключевые слова и выражения: диван, рукопись, газель, мустазод, мурабба, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, таърих, қасида, месневи, перевод, бейт, рубаи, жанр муаммо (загадка).

Key words and word expressions: divan, manuscript, ghazal, mustazad, murabba, muhammas, musaddas, musabba, musamman, history, qasida, masnavi, translation, byte, rubai, muammo.

Тохир ХЎЖАЕВ “ХАМСА”ДАГИ АЙРИМ ИШОРАВЙ БАЙТЛАР ХУСУСИДА

“Хамса” дostonларидаги айрим байтларда бутун бир сюжетга ёки ундаги битта киррага эътибор қаратилади. Бу мисраларни тўғри талқин қилиш, моҳиятини аниқ англаш учун ўқувчилардан Қуръони каримдан хабардорлик, ундаги пайғамбарлар билан боғлиқ киссалар, бу образларга хос этакли хусусиятларни англаш, Шарқда машхур севги-мухаббат, қаҳрамонлик руҳи билан суғорилган афсона ва ривоятлар, подшоҳлар тарихи, умуман, тарихни билиш, мифологик қарашлар, улар билан боғлиқ сюжетлардан огоҳлик қабилар талаб қилинади. Шу сабаб бундай байтларни шарҳлаш асосида ўқувчиларга тушунтириш мақсадга мувофиқдир.

⁵ К о м и л. Девон, 14-бет.

“Хамса”да шундай байтлар борки, уларда қайси образ, қанақа қисса ёки афсона хусусида очиқ гапирилмай, уларга хос бирор жиҳат тилга олинади. Ана шу биргина сўз, тимсол, ишора гап нима ҳақда эканлигини ойдинлаштирувчи калитдир. “Ҳайрат ул-аброр”дан олинган мана бу байтга назар солайлик:

*Аждар эмаским, эмас аждар салим,
Балки дегил ани асоийи Калим⁶.*

Қиссалардан беҳабар ўқувчи учун бу ерда “асоийи Калим” нотаниш жумла. Айни пайтда калит сўз ҳам шу: асо – ҳасса, Калим – Калимуллох сўзининг қисқарган шакли. Бу – Мусо а.с.га берилган нисбат. Асо ҳам у киши билан боғлиқ воқеаларга ишора қилади. Манбаларда қайд этилишича, Мусо пайғамбарга бир неча мўъжизалар берилган. “Оллох таоло Мусо (а.с.) учун тўққизта пайғамбарлик мўъжизаси берганини баён этади... Оллох таоло Мусо (а.с.)ни бир неча пайғамбарлик мўъжизалари билан қувватлаган эди. Уларнинг бири қўлларидаги ҳассалари эди. Мусо (а.с.) ҳассаларини ерга ташладилар, у шу ондаёқ аждархога айланди”⁷. Байтдаги аждар, асо, калим сўзлари ана шу воқеалар билан дахлдор. “Садди Искандарий” дostonидан олинган мана бу байтда ҳам Мусо, асо ва аждаҳо ҳақидаги қиссага ишора қилинади:

*Аларким ўлумга даво қилдилар,
Асо ташлабон аждаҳо қилдилар⁸.*

Дostonнинг ўн саккизинчи мақолатида “Фалак ғамхонаси...” ҳақида гапирилади. Шоир дунё, инсон, яшаш хусусида фалсафий мушоҳадалар юритади. Дахр – дунё ўзини англаган инсон учун зиндон эканлиги, одам қаерда яшамасин – Шомми, Ҳиротми, дахр иши учун ғам егали арзимаслигини уқтиради. Шоир таъкидича, “жаҳон боғи вафосиз”, “умр гули бақосиз”. Ҳар нафасни хуш ўтказиш муҳим. Бу фикрлар жараёнида “оби ҳаёт”, “дами руҳуллаҳи” ҳақида гапирилади. “Дами руҳуллаҳи” нима? “Рухуллох” – Исо пайғамбарга берилган нисбат. У кишининг илоҳий руҳ воситасида, отасиз туғилганликларини англатади. “Дами Рухуллоҳи” эса, Исо пайғамбарнинг нафасини билдиради. Ҳамма пайғамбарларда бўлганидек, унга ҳам бир неча мўъжизалар берилган. Биринчи мўъжиза – чақалоқ пайтидаёқ бийрон тил билан сўзлаб, онаси Марямнинг покдомон эканлигини исботлаш учун гувоҳлик бериши, иккинчи мўъжиза – Инжил китобининг соҳиби бўлиши, учинчиси – шабқур, туғма кўр, пес касалларни бир назар ёки бир қўл силаш билан тузатиши, тўртинчи мўъжиза – жонсиз нарсалар бир пуфлаши билан жонлига айланиши, ўликларни тирилтириши эди⁹.

“Хамса”да Сулаймон пайғамбар қиссаларига ишора қилувчи байтлар ҳам учрайди. Кўпинча у киши тақдир билан алоқадор “нигин”, “хотам”

⁶ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр // Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдик. 7-жилд. – Тошкент: Фан, 1991, 224 бет.

⁷ Обидов Р. Пайғамбарлар тарихи исломият тарихидир. 1-китоб. – Тошкент: Мовароуннахр, 2005, 276-бет.

⁸ Алишер Навоий. Садди Искандарий // Мукаммал асарлар тўплами. 11-жилд. – Тошкент: Фан, 1993, 23 бет.

⁹ Обидов Р. Пайғамбарлар тарихи исломият тарихидир. 2-китоб. – Тошкент: Мовароуннахр, 2005, 120-бет.

сўзлари келтириладики, бу калит сўзлар гап нимада эканлиги, қайси қиссага ишора бўлаётганини англатади. “Хайрат ул-аброр”нинг Хожа Баҳоуддин Нақшбанд мадҳи келтирилган қисмида бу зотни таърифлар экан, “нақш” сўзига асосий эътиборни қаратади. Бу бобда шундай байт бор:

*Бўйла нигин нақшига фармонбари,
Мунча ажсаб нақи ила деуу пари¹⁰.*

“Нигин”, “деуу пари”, “фармонбари” сўзлари байт моҳиятини очиб беради. Сулаймон пайғамбар билан боғлиқ воқеаларни ёдга солади. Маълумки, Сулаймон пайғамбар ҳам бир неча мўъжизалар соҳиби эди. Шулардан бири – сеҳрли узук. “Узук тилсимли бўлгани учун, Сулаймон (а.с.)-нинг куч-қудратлари шу узукка боғлиқ эди”¹¹. “Нигин”, “хотам” – узук дегани. “Фармонбари” – бўйсундириш, ўз ҳукмида сақлаш. Демак, ана шу сеҳрли узук ёрдамида Сулаймон пайғамбар деуу пари, жинларни ўзларига бўйсундирар эканлар.

“Хамса”даги баъзи байтларда Юсуф пайғамбар тақдирининг турли томонлари у ёки бу тарзда мисраларда сингдирилган. “Лайли ва Мажнун” достонидан олинган мана бу байтда Юсуф пайғамбарнинг акалари томонидан адаштириб юборилганлигига эътибор тортилади:

*Андин бўлуб ул гуруҳ афгор,
Итган Юсуфларин талабгор¹².*

Достоннинг ўн учинчи бобида Қайснинг ҳижрондаги ҳолати тасвирланади. Лайли ишқида бекарор бўлган ошиқ дашту саҳроларга чикиб кетади. Отаси, қабиладагилар уни кидиришга тушишади. Бу нарса акалари томонидан алдаб, сайрга олиб чиқилган, чоҳга ташланган, қул қилиб сотилган Юсуф пайғамбар ҳолатига киёсланган.

Юсуф киссаларида бўри тимсоли ҳам учрайди. Акалари Юсуфни адаштириб келгандан сўнг, оталари Яъқубга уни бўри еди дейдилар. Жумладан, “Фарҳод ва Ширин”да ўқиймиз:

*Бўрига шарҳ этиб гаҳ арзи ҳолин,
Тўқуб ёш, ёд этиб Юсуф жамолин¹³.*

Бу байт достонда Фарҳоднинг Салосил кўрғонида бандиликдаги ҳолати тасвирланган ўринларда келтирилган. Табиатан кўнгилчан Фарҳод бандиликда ҳам гоҳ даштни айланарди, гоҳ кўрғонга қайтиб келарди. Қочиб кетмасди. Қўриқчиларнинг жазоланишини истамасди. Дашту тоғларни кезганда қушлар, шеру коплон, бўрилар билан дардлашарди. Юқоридаги байтда унинг бўрига арзи хол этгани баён қилинган. Фарҳод ҳолати Юсуфга киёсланган.

“Хамса”да Хизр, оби ҳаёт, Илёс, Искандар билан боғлиқ афсоналарга ишора қилувчи байтлар анчагина. Буларнинг ҳар бири

¹⁰ Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр, 97-бет.

¹¹ Обидов Р. Пайғамбарлар тарихи исломият тарихидир. 2-китоб, 66-бет.

¹² Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун \\\ Мукамал асарлар тўплами. 9-жилд. – Тошкент: Фан, 1992, 94-бет.

¹³ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин \\\ Мукамал асарлар тўплами. 8-жилд. – Тошкент: Фан, 1991, 339-бет.

алоҳида ҳолда ҳам ўз тарихига эга. Хизр тилга олинганда оби ҳаёт атамаси ҳам кўпинча ёнма-ён қўлланади. Бунинг тафсилотларини биламиз. Иккинчи боғлиқлик Хизр ва Илёс жуфтлиги. “Қисаси Рабғузӣ”да ёзилишича, Хизр билан Илёс тириклик сувини ичадилар. Хизр дарёларда, Илёс эса, сахро, дашту биёбонларда адашганларга йўл кўрсатадилар: “Хизр бирла иккилари мангу суйин ичтилар, киёматга теги ўлмаслар. Хизр дарёларда юрур. Илёс сахроларда йўлдан озганларга йўл кўргузурлар. Ишлари бу турур”¹⁴. Аммо кўпгина манбаларда акси. Яъни Хизр курукликда кишиларга ёрдам берса, Илёс денгизу дарёларда адашган, кийналганларга мададкор бўлар экан. “Қисаси Рабғузӣ”да бироз янглишиш бўлган кўринади.

Бу образлар каторида Искандар номининг учраши нимани англатади? Афсоналардан маълумки, оби ҳаёт – тириклик сувини Хизр, Илёс ва Искандар излашади. Гўё оби ҳаёт зулмат дунёсида бўлиб, унга етишиш анча мушкул экан. Зулмат оламга кирган Хизр ва Илёс бир йўлдан, Искандар эса бошқа йўлдан тушиб, уни излашади. Ким топса, бир-бирига хабар беришга келишиб олинади. Хизр ва Илёс кўп юриб, бир сув ёнида тўхташади. Овқатланиш олдидан сувга қўлларини ювишади. Дастурхонга қўйилган қоврилган баликка бир томчи сув тушади. Балиқ тирилиб, сувга тушиб кетади. Хизр ва Илёс бу сув оби ҳаёт эканлигини билишади. Ғойибдан келган садо истагига кўра бу ҳақда Искандарга хабар беришмайди. Шундай қилиб, Хизр ва Илёс тириклик сувига эришиб, мангу ҳаётга эга бўлишади. Искандар эса, ундан бенасиб қолади.

“Қисаси Рабғузӣ”да тасвирланишича, Искандар Хизр билан бирга зулматга киришга – оби ҳаётга эришиш ниятида ҳаракат қилади. Хизр икки минг киши билан йўлга чиқади. Искандар ҳазинадаги “гавҳар шабчирог” – коронғиликда йўлни ёритадиган чирок беради. Ўзи тўрт минг киши билан отланади. Зулматда қалдирғочга ўхшаш бир кушга дуч келади. Куш бу ерга келиш сабабини сўраганда, Искандар “мангу сувин тилаю келдим”, дейди. Куш иблис эди. Унга ер юзида еб-ичиб, турли кийимлар кийиб, бинолар қургани, май ичиб, соз эшитиб лаззатлангани етарли эмаслигини айтади.

Искандар зулматда Исрофилга (охирзамон фариштаси) учрайди. У ёруғ дунёни қўйиб, коронғиликка нега келганини сўрайди. Искандар мақсадини айтади. Исрофил унга мушукнинг бошидек келадиган бир тош бериб, ундан хулоса чиқар дейди. Олимлар бу тошнинг ҳикматини билмайдилар. Тошни тарозининг бир томонига, иккинчи томонига эса тош, темир солдилар. Ўша кичик тош оғирлик қилади. Хизр тарозининг иккинчи томонига бир ховуч тупроқ солишни айтади. Шунда икки томон тенг келади. Хизр бунинг маъносини айтади: Оллоҳ сенга дунё мулкни берди. У билан тўймадинг. Қачон лаҳадга кирсанг, бир ховуч тупроқ билан тўясан. Искандар бу гаплардан хулоса чиқаради. Дунёни қўйиб, зоҳид бўлади¹⁵. Ушбу воқеаларга ишора “Хамса”да учрайди. Фарҳоднинг

¹⁴ Носируддин Бурҳонуддин Рабғузӣй. Қисаси Рабғузӣй. 2-китоб, – Тошкент: Ёзувчи, 1991, 68-бет.

¹⁵ Носируддин Бурҳонуддин Рабғузӣй. Қисаси Рабғузӣй. 2-китоб, 94–95-бетлар.

Сукрот тоғида Хизрга рўпара келиши, у билан мулоқотда бўлиши тасвирланади. Хизр Искандар билан бирга тириклик сувини кидиргани, зулматга тушгани, оби ҳаёт унга насиб этиб, Искандар куруқ қайтганини айтади:

*Менинг жоним чу ул сув бирла қонди,
Сикандар жон чекиб, лабташина ёнди*¹⁶.

Искандарнинг “лабташна ёнди”си – оби ҳаётга етолмай ташна-чанқоқ қайтишини англатади.

Умуман, “Хамса”да турли афсона, қисса, ривоятларга ишора қилувчи байтлар моҳиятини шу хилда шарҳлаш, шоир асарларини тушунишни осонлаштиради.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақола Навоий “Хамса”сидаги турли воқеалар, қиссалар, йирик сюжетга эга ҳодисаларга ишора қилувчи байтлар таҳлиliga бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена исследованию дейктических бейтах, указывающих на различные события, рассказы и произведения с объёмными сюжетами в поэме “Пятерица” Алишера Навои.

RESUME. This article is devoted to the study of various events, stories and couplets from the poem *Khamsa* by Alisher Navai

Таянч сўз ва иборалар: “Хамса”, дoston, байт, афсона, ривоят, қисса, сюжет.

Ключевые слова и выражения: “Пятерица”, поэма, бейт (двустипшие), легенда, предание, повесть, сюжет.

Key words and word expressions “*Khamsa*”, poem, couplet, legend, story, novel, plot.

Баҳриддин УМУРЗОҚОВ АЛИЙ САФИЙНИНГ БАДИИЙ МАҲОРАТИ

Жаҳон маданияти ва фани таракқиётига ўз ижоди билан улкан ҳисса қўшган аждодларимиздан бири Фаҳруддин Алий Сафий бин Хусайн Воиз Кошифий (ваф. 1533) ижоди дунёвий ва диний илмларнинг турли соҳаларини камраб олгани билан аҳамиятли. Адибнинг «Рашаҳот айну-л-хаёт» («Ҳаёт булоғи томчилари») ¹⁷ асари манокиб жанрида ёзилиб (1503–1504), Хожа Убайдуллоҳ Аҳроп Валийга (1404–1490) бағишланган бўлса-да, унда хожагон тарикатига мансуб уч юздан ортик машойихнинг ҳаёти, фаолияти ва сўзлари келтирилган. Айни жиҳатдан у хожагон тарикати усул-одоби, конун-қоидалари мукамал баён қилинган адабий асар ҳисобланади. Асар мукаддимасида баён қилинишига қараганда, *қасовати қалб* (кўнгли тош қотган, тошбағир кимсалар)ни гафлат уйқусидан уйғотиш ёки юксак инсоний фазилатлардан маҳрум бўлгани боис ўлган қалбларга маънан жон бахш айлаш мақсадида Алий Сафий ўз асари номини “Рашаҳоти айну-л-хаёт” деб атаган. Асар охиридаги “Омад “Рашаҳот”и мо қасир ул-баракот, Чун оби Хизр мунфажир аз оби ҳаёт...” (*Баракаларга тўла бўлган бизнинг “Рашаҳот” асаримиз Ҳаёт булогидан отилиб чиққан Хизр суви эди...*) деб бошланган рубоий ҳам бунга очик далолат қилади. Алий Сафий ана шу мақсадда манбаларда “олий тарикат” дея эътироф этилган хожагон йўли ҳақидаги муҳим маълумотларни

¹⁶ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин, 164-бет.

¹⁷ Бундан кейин «Рашаҳот» тарзида берилади.

жамлаган ва хожагоний зотлар ҳақида мустақил, яхлит, бетакрор комусий мазмундаги асар ёзишга муваффақ бўлган.

“Рашахот”га қадар ҳам тарикат шайхлари ҳаёти ва фаолиятига оид Алий Сафийнинг замондошлари ва ҳамшахарлари Мавлоно Абдурахмон Жомий “Нафаҳоту-л-унс мин хадароти-л-қудс” (“Қудсий мақомлардан унсият эпкинлари”) асарини форсийда, Алишер Навоий эса “Насойиму-л-муҳаббат мин шамойи-л-футувва” (“Улуғлик хушбўйликларини таратувчи муҳаббат шабадалари”) асарини туркий тилда ёзишган. “Нафаҳоту-л-унс” Араб ва Ажам машойихи тазкираси, “Насойиму-л-муҳаббат” эса, асосан, туркий машойих тазкираси ҳисобланади. “Рашахот” эса хожагон машойихи манокіби бўшлиғини тўлдирган ягона асар сифатида мустақил ижод намунасидир. Тўғри, “Рашахот”дан олдин ҳам манокіб жанрида, масалан, “Манокіби Хожа Юсуф Ҳамадоний”, “Манокіби Хожа Абдулҳолик”, “Манокіби Хожа Баҳоуддин” каби қўллаб асарлар ёзилган, аммо уларнинг барчаси битта шахс, яъни, асосан, битта шайх ҳаёти ва фаолиятига бағишлангани билан характерланади.

“Рашахот” асари мумтоз адабиётимиз бадий насрининг етук намунаси сифатида эътирофга лойиқ. Аммо ундаги шеърий жанрлар ва санъатлар алоҳида ўрганилмаган. Алий Сафий истеъдодли шоир сифатида ўз асарининг бадий баркамоллигини таъминлаш мақсадида шеърий жанрлар ва санъатлардан унумли фойдаланган. “Муқаддима” қисмида маснавий жанрига оид 6 байтдан иборат шеър ўрин олган. “Мақола” қисми турли жанрлардаги 106 та шеърдан ташкил топган бўлиб, улар жами 212 байтни ташкил қилади. “Муқаддима”да муаллиф каламига мансуб 3 байт (6 мисра) мавжуд бўлиб, у маснавий жанрида ёзилган. “Мақола” қисмида эса жами 107 та шеър келтирилган, булардан 4 таси ғазал, 3 таси қасида, қолганлари қитъа ва рубоий жанрларида ёзилган шеърлардан иборат. “Мақсади аввал” деб номланган биринчи фасл (яъни биринчи боб)да келтирилган шеърлар сони 7 та, байтлар сони 13 та бўлиб, улар жами 26 мисрани ташкил этган. Бу қисмда ўндан ортик шахс вафотига бағишлаб ёзилган рубоий-таърихларни кўраимиз.

Алий Сафий “Рашахот”да келтирган “таърихлар” жанрга тегишли ажойиб, ғоят чиройли намуналардир. Масалан, Абдурахмон Жомийнинг вафот санасига Қуръони карим ояти билан “таърих” чиқарилганини кўраимиз: “...Ва ман дахалаху кона оминан!” (Ояти кариманинг маъноси: “Кимки унинг ичига, яъни Каъбаи муаззама – Масжиди Ҳаромнинг ичига кирди, демак, у ҳар қандай хавф-хатардан омонда (бўлди”). Ушбу арабий ибора абжад ҳисоби билан ҳисобланса, 1492 бўлади. Бу Абдурахмон Жомийнинг вафот санасидир.

“Мақсади дуввум” деб номланган иккинчи бобда мавжуд шеърлар жами 47 та бўлиб, улар 94 байтдан иборат. Бу шеърлардан 6 таси фард жанрига мансуб, қолган шеърлар қитъа ва рубоий жанрларида ёзилган шеърлардир. Хожа Убайдуллох Аҳрор кўпинча фард айтиш билан бирон шахс ҳақида ва ёки у ёки бу воқеага ўз нуқтаи назарини, фикрини билдирар экан. Масалан, “*Наъра камтар зан, ки наздик аст Ёр*” (Мазмуни: “Камрок наъра торт, чунки Ёр яқинингдадир, яъни Оллох таоло сендан узоқда эмас. У сенга маънан жуда ҳам яқиндир. Ҳатто У сенинг шоҳ томиринг, яъни жон томирингдан ҳам яқинроқдир!”). Ва ниҳоят

“Рашахот”нинг “Хотима” қисмида шеърлар жами 2 тани ташкил қилган. Улардан биринчиси Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валийнинг вафотига бағишлаб ёзган катта қасида-марсия (таъзиянома)сидир. Иккинчи шеър Алий Сафий каламига мансуб таърих-рубойй бўлиб, унда “Рашахот”нинг тамомланиши абжад билан ифодаланган.

Алий Сафий манокибнавис ва шоир сифатида “Рашахот” асарининг матнида мазмуннинг бадиий ифодасига катта эътибор берган. Асарнинг узок муддатда, яъни ўн етти йил давомида тамомлангани ҳам бундай муваффақиятни таъминлашга хизмат қилган бўлса, ажаб эмас. У насрда балоғат, фасоҳат усулларини ўз ўрнида ва меъёрида қўллаган бўлса, назмда эса шеърнинг вазн, қофия, радиф каби унсурларини мохирона қўллаш баробарида гўзал бадиий шакл ва санъатлардан ҳам унумли фойдаланган:

Омад “Рашахот”и мо касир ул-баракот,

Чун оби Хизр мунфажир аз оби ҳаёт.

Ёбанд муҳосибони санжидида сифот,

Таърихи тамомаш аз ҳуруфи رِشاحات (Рашахот).

(Баракаларга гўла бўлган бизнинг “Рашахот” асаримиз,

Ҳаёт булоғидан отилиб чиққан Хизр суви эди.

Ёқимли сифатларга эга бўлган ҳисобдонлар,

Унинг ёзилиш тарихини رِشاحات харфларидан топуралар.)

Ушбу мисралар унинг шоирона истеъдоди билан бирга абжад (арабий харфлар билан сон-санокни ифодалаш илми) орқали таърих ёзишда ўзига хос қобилият соҳиби бўлганидан дарак бериб туради. Асар номи (رِشاحات) ўша асарнинг ёзиб тугалланган сана, яъни ҳижрий 909 йилни билдиради. Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, биринчидан, Алий Сафий ўзининг отаси Ҳусайн Воиз Кошифий каби деярли барча асарларига абжад ҳисобида мактов ва эътироф этишга арзийдиган таърихлар ёзган. Иккинчидан, балоғат ва фасоҳат илмларини чуқур эгаллаган бу ижодкор таърих жанрида шеър ёзишда замондошлари ва ўзидан кейинги ижод аҳли орасида анча пешкадам бўлган.

“Рашахот” муқаддимасида Алий Сафий бадиий санъатлардан энг аввало бароати истеҳлол санъатини мохирона қўллаган. Бунда унинг мухотаб (суҳбатдош, китобхон)нинг илк бошданок диққатини тортадиган, калом (сўз, гап)га ва умуман, асарга қизиқиш уйғотадиган балоғатли жумлалар тузгани катта аҳамият касб этган. Зеро, ибтидо (бошланма)нинг энг яхшиси бароати истеҳлолга эга бўлган калом (жумла)дир. Араб балоғатида бу санъатнинг бир турида мақсад тўғридан-тўғри айтилмай, нозик ишоралар воситасида ифодаланиши таъкидланади¹⁸. Бароати истеҳлолнинг бу турини Ажам олимлари ҳусни таълил ёки ҳусни ибтидо санъати деб алоҳида ном билан атаганлар¹⁹. Аслини олганда, ҳусни таълил Қуръони карим услубидир. Чунки Қуръони карим аввалида унинг жами

¹⁸ Рустамий С. Ўрта асрлар балоғат илмида тилшуносликка оид қарашлар. – Тошкент, 2019, 94-бет.

¹⁹ Қаранг: Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А.Рустамов таржимаси. – Тошкент, 1981, 252-бет.

максадига ишора қилиш бор. Каломуллох “Фотиҳа” сураси билан бошланган ва ушбу муборак сурада энг аввало Исломга, яъни тавҳид (Яратувчининг яккаю ягоналиги)га, сўнгра Куръон мавзулари (пайгамбарларнинг қиссалари ва ҳукм оятларига даъват мавжуд. Шунга кўра, сўзини “Фотиҳа” сураси билан бошлаган киши сўзини Куръони карим билан бошлаган бўлур²⁰. “Рашаҳот” асарининг басмала ва ҳамд, яъни “Бисмиллоҳ...” ва “ал-ҳамду лиллоҳ...” билан бошлангани бароати истехлол санъатидан, бошқача қилиб айтганда, хусни таълил бадний санъатидандир:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِمَنْ رَشَّ رَشْحَاتِ الْحَقَائِقِ وَ الْحَكْمِ عَلَى قُلُوبِ
الْعَارِفِينَ بَفَيْضِهِ الْأَقْدَمِ وَالصَّلَاةِ عَلَى الْمَظْهَرِ الْآتَمِ---

(Таржимаси: *ар-Раҳмон ар-Раҳим Оллоҳ таоло номи билан. Ҳамд, яъни мақтовлар бўлсин Ўзининг муқаддас ва қадим файзи ила ориф бандаларининг қалбларига ҳикматлар ва ҳақиқатларнинг томчиларини ёғдирган Зот – Оллоҳгаким,...*)

Назм ва насрга ўзгача жозибаторлик бағишлайдиган, асар муаллифининг ижодкорлигини, қалам сохибининг ўзига хос қобилият ва услубига далолат қиладиган белгилардан яна бири баён илмидир. “Рашаҳот”да ташбех, мажоз, истиора, киноя каби баён илмининг турларидан ғоят ўринли фойдаланган. Алий Сафий баён илмининг илк тури ҳисобланган ташбех санъатини “Рашаҳот”нинг муқаддимасида ғоят чиройли ўзига хос услубда қўллаган. Масалан, у “*Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳдан эшитишига мушарраф бўлганим маъноли гап-сўзлардан бахтиёр бўлар эдим ва уларни қувваи ҳофизада (хотирада) “Ка-амсоли-л-луълий-л-макнун”*(Сураи “Воқеа”, 22-оят) *сақлар ҳамда парвариш қилур (яъни унутиб қўймаслик учун вақт-вақти билан ёд этиб турар) эдим*”, деб ёзган. Маълумки, ояти каримада жаннат хурлари худди қуёш нури тегмаган, ҳатто бегона кўзлар назари тушмаган дур-маржонларга ўхшатилган. Алий Сафий эса Хожа Убайдуллох Ахрорнинг сўзларини дур-маржонга киёслайди. Бу ўхшатиш бағоят балоғатли ва фасоҳатли услубда бўлиб, ташбехда янгича услуб қўллаш демек.

Маълумки, кинояли ташбехда ўхшатиш ва ўхшовчи зикр қилинмайди²¹. “Рашаҳот”даги 130-байтда ана шу усул қўлланилганини кўрамыз:

*Бар остони иродат, ки сар наниҳод касе,
Ки лутфи дўст ба рўяи даричааш накушуд*²².

(Мазмуни: Киши иродат (хоҳиш, истак) остонасига кадам қўймаса, Дўст лутфи унинг юзига дарча очмайди.)

²⁰ Қаранг: ЎзРФА ШИ. Л.16228.

لوامع العقول ، ص 235 شرح راموز الاحاديث.

²¹ Рустамий С. Ўрта асрлар балоғат илмида тилшуносликка онд қарашлар, 155–156-бетлар.

²² “Рашаҳот”, Қ.№ 33/2. 122 а саҳифа. ЎзРФА Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи фонди; Рашаҳоту айнил-хаёт. Учланчи фасл. Хос сўзлар баёни. 32-рашҳа. – Тошкент, 2004, 350-бет.

АВТО “Рашахот” муаллифи ўз асарида адабий илмларнинг ўн икки тури бўлган лугат (сўзнинг тилдаги мутлақ жиҳати) илми, сарф (сўзнинг ўзгариши) илми, иштиқок (сўз ясалиши) илми, нахв (сўзларнинг гаплардаги таркиб қоидалари) илми, маоний (балогат ва фасоҳат) илми, баён (ташбех, мажоз, истиора, киноя каби услублар) илми, аруз (назм вазнлари) илми, кофия (мисраларнинг ҳамоҳанг қилиб тугатиш қоидалари) илми, иншо (турли мактуб, рисола, ҳужжатлар ёзиш қоидалари) илми, шеър фарзи (шеърга баҳо бериш илми, танқид, баҳолаш илми), муҳораз (тарихий воқеа ва ривоятлардан, салафларнинг сўз ва адабий асарларидан ўз ўрнида оқилона фойдалана билиш илми) ва расм ул-хат (ёзув санъати, ҳарф шакллари ва имло билими)дан унумли фойдаланилганини кўради. Асарда муҳораз илми, яъни тарихий воқеа ва ривоятлардан, салафларнинг сўз ва адабий асарларидан ўз ўрнида оқилона фойдалана билиш илмига далолат қиладиган юзлаб ўринлар мавжуд. Масалан, “*Эй, ўғилчам! Сенга илми, одобни ва барча ҳолатда тақво(дор бўлмоқ)ни васият қилурман.*” жумласи билан бошланган “Васиятномаи Хожа Абдулҳолик” рисолаи бунга ёрқин мисол бўлади.

“Рашахот” асарининг тили адабий бўлиб, Алий Сафий унда, айниқса, сажъ услубидан ғоят унумли фойдаланган. Бундан “Рашахот” муаллифининг ҳар бир лафзга, сўзнинг товуш жиҳати, талаффузига ҳам эътибор берганини англаш мумкин. А.Рустамийга кўра, илми одоб, яъни адаб илмларига тааллуқли мазкур илмларни эгаллаган олимгина “адиб” деб аталади²³. Ўз асарлари, хусусан, “Рашахот”да адабий илмлар, бадий санъатларни ўзига хос кўллаш олган Фахруддин Алий Сафий, ҳақиқатан, XVI аср Ҳирот алмий-адабий мактабининг етук адибидир.

РЕЗЮМЕ. Мақола XVI асрда яшаб, ўзидан бой илмий мерос қолдирган етук манокибнавис ва таъкиранивис олим Фахруддин Алий Сафий ибн Хусайн Воиз Кошифий Ҳиравийнинг Хожа Убайдуллоҳ Ахрорга бағишлаб ёзган «Рашахот айну-л-хайъ» (“Хайъ булоғи томчилари”) асари мисолида муаллифининг бадий санъатларни қўллаш маҳорати таъкирига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. В статье изучается мастерство использования поэтических фигур агнографом и составителем антологии Фахрудином Али Сафи ибн Хусайн Воиз Кошифи Хирави, жившего в XVI веке и оставившего богатое научное наследие, на примере анализа его произведения “Рашахат айн ал-хайат”, посвященного Хожа Убайдуллох Ахрору.

RESUME. The article is devoted to the scientific and literary heritage of the 16th century scientist Fakhruddin Ali Safi ibn Hussein Vaz Kashifi Hiravi, who lived in the XVI century and left a rich scientific heritage. “Drops of the Fountain of Life” is devoted to the study of the author’s skill in the use of literary arts on the example of a work.

Таянч сўз ва иборалар: манокиб, шеърӣ жанрлар, шеърӣ ва бадий санъатлар, хусн-и таълил, адабий илмлар, баён илми, ташбех, кинояли ташбех, муҳораз илми.

Ключевые слова и выражения: агнография, поэтические жанры, поэтические фигуры, хусн-и таълил, литературные науки, илм-и байон (повествование), сравнение, ташбих-и киноя (сатирическое сравнение), илм-и муҳараза.

Key words and word expressions: manokib, poetic genres, poetic and artistic art, khush-i ta’lil, adabiy ilmlar (literary sciences), ilm-i bayon (narrative science), tashbih, kinoyal-i tashbih (satirical tashbih), ilm-i muharaza.

²³ Рустамий А. Ҳазрат-и Навоийнинг маънавий олами. — Тошкент, 2014, 43-бет.

Гулноз САТТОРОВА

ҲОЗИРГИ ҲИКОЯЛАРДА АЁЛ РУҲИЯТИ ТАЛҚИНИ

Ҳар бир халқнинг гўзаллик ҳақида ўз қарашлари бор, гулга, табиатга, ҳаётга, инсонга ва шунингдек АЁЛга. Мана шу қарашлар бадиий адабиётга кириб келганда қарашлар янада теранлашади. Барча халқлар адабиётини кузатадиган бўлсак, қадимдан Аёл образи культ даражасига кўтарилганлигининг гувоҳи бўламиз. “Минг бир кеча” эртакларидан то замонавий адабиётимиздаги Кумушбибию Зайнаб, Зебию Забаржадлар кайсидир жиҳатлари билан адабиётимизда миллий ўзлгимизни англатадиган асосий образлар сифатида яшаб келмоқда.

“Инсоншунослик бўлмиш адабиёт биринчи навбатда аёлшунослик, яъни аёлни ўрганиш, инкишоф этиш илмидир. Кузатсак, энг қадимги асарлар ҳам аёлга бағишланган, улар конфликтини аёл ва унга алоқадор нарсалар ташкил этади. Ҳатто, айтиш мумкинки, адабиёт тараққиёти аёл мавзуининг бадиий тадқиқи, унинг теранлаша бориши билан чамбарчас боғлиқ”¹ эканлиги барча даврлар адабиёти учун ҳосдир. Дарҳақиқат, жаҳон адабиётида аёл образининг умумий ва ўзига хос хусусиятларини ўрганиш адабий жараённинг умумий қонуниятларини, айниқса, миллий адабиётларни ўзаро қиёсий-типологик аспектда ўрганишда ёрдам беради.

Аёл образининг дунё адабиётида акс этиши, унинг жамиятдаги ижтимоий мавқеи у яшаган тарихий давр билан бевосита боғлиқ бўлади. XVIII аср насрида аёлларнинг романтик образлари яратилган бўлса, аста-секинлик билан уларнинг манфаати учун курашчан образлари пайдо бўла бошлади. Дунё адабиётини кузатадиган бўлсак, Англия адабиётидаги Элезабет, япон адабиётидаги Малика Отикуба, рус адабиётида Татьяна Ларина ва Наташа Ростова, Америка адабиётидаги Скарлет Охара, француз адабиётидаги Мадам Боварилар бугун шу халқлар аёлларининг тимсолига айланган. Бу каби образларни XIX аср рус мумтоз адабиётида сезиларли даражада кўп учратишимиз мумкин.

Ўзбек адабиётида аёллар образига мурожаат қилиш, уларнинг турфа қиёфаларини яратиш XX асрнинг дастлабки йилларида яратилган насрий асарларимизда кўрина бошлади. Кумушбиби, Зайнаб (“Ўткан кунлар”), Зеби (“Кеча ва кундуз”), Унсин (“Даҳшат”), Гулнор (“Қутлуғ қон”) Саида (“Синчалак”) каби аёлларни келтиришимиз мумкин. Гарчанд бу асарларнинг барчасида аёллар образи етакчи қаҳрамон даражасига чиқмаган бўлса-да, асардан кўзланган мақсадни у ёки бу даражада очиш учун хизмат қилган.

Замонавий ўзбек адабиётида Хуршид Дўстмуҳаммад, Эркин Аъзам, Назар Эшонкул, Исажон Султон, Улугбек Ҳамдам, Қўчқор Норқобил, Лукмон Бўрихон, Зулфия Қуролбой кизи каби адибларимиз ижодида эркаклар билан тенг ижтимоий ҳаётимизда фаолият юритаётган, ёки шу ҳаётнинг қайси бир жиҳатида ўз ўрнига эга аёллар образлари муҳим ўрин эгаллайди. Биз ушбу мақоламизда шу каби аёллар образлари акс этган баъзи ҳикояларга мурожаат қилдик.

¹ Исомиддинов З. Икки аёл \ \ Тафаккур, 2007, 4-сон, 47-бет.

Образ яратишда унинг тўлақонли чиқиши ёзувчининг истеъдоди ва ҳаётий тажрибаси билан боғлиқ. Рус олими Э.Шоре аёллар образларини куйидагича тасниф қилишни таклиф қилади: маликалар, жодугарлар, фаришталар, ёқимли ва жозибалилар, меҳрибон она ва хислатли аёллар. Аммо у ўз қарашларини рус адабиёти мисолида далиллаб, "... рус маданияти ва адабиётида аёл энг юқори инсоний қадриятларни ўзида мужассамлаштиради"² дейди. Адабиётнинг умуминсоний хусусиятларини инобатга оладиган бўлсак, биз бу таснифни ўзбек адабиётига ҳам татбиқ этиб, ҳар бир халқ адабиётида яратилган образда албатта ўша халқ қадриятлари ва унинг миллий характери акс этишини назардан қочирмай, опа, сингил, суюкли ёр ва х.к. деган фикрни қўшимча қилган бўлардик.

Х.Дўстмуҳаммаднинг ўтган асрнинг 90-йилларида яратилган "Маҳзуна"³ ҳикоясида аёл образи миллий ҳикоячилигимиздан ўзига хос тарзда ёритилган. У шўровий ахлоқ ва шарқ аёли ўртасидаги зидликни қиёс этувчи бадиий-психологик талқини билан бошқа асарлардан ажралиб туради. Ҳикояда миллий характер, ички коллизиялар тасвири Маҳзуна образи орқали майдонга чиқади. Ҳикоянинг бошланишида телефон жириглайди. Асар қаҳрамони Маҳзунанинг алланимадан хавотирланаётгани, ваҳимага тушаётгани сезилади. Кейин бу покиза аёл изтиробларининг сабаблари очила боради.

Маҳзуна турмуш ўртоғи Мақсад билан зиёфатга боради. Ўз ахлоқи, дунёқарашига ёт бир муҳитга дуч келади. Иштирокчилар орасида ўзини тамомла бегона сезади. Бемалол қадаҳ кўтараётган, эркаклар билан тенгма-тенг аския айтаётган аёлларни кўриб, ҳаё оловида лов-лов ёнади. Бундай давраларда ўтиравериш эти ўлиб кетган "Мақсаджон акаси икки-уч "Олинг, еб ўтиринг" деб уни дастурхонга ундади. Маҳзуна баттар тортиниб-қимтиниб, "секинрок гапиринг" дегандек эрига ер остидан хўмрайди", деб тасвирлайди муаллиф бу ҳолатни.

Маҳзуна бу даврага бегона бўлиши билан бирга, сўлаётган гуллар орасида янги очилган гулдай яшнаб турар, ўзининг ёшлиғи, гўзаллиғи, тортинчоқлиғи билан ҳамманинг эътиборини тортар эди. Бу эркак ва аёллар тенг ҳуқуқда бўлган бундай давраларда иштирок этиб юривчи европача тарбия кўрган аёллар учун нормал ҳолат бўлиб туюлиши мумкин. Европача ахлоққа кўра бу ҳолат ҳатто аёлнинг галабаси, бошқалардан кўра устунлиғи сифатида баҳоланади. Аммо Маҳзуна учун бунақа эмас. Давра кўрган аёллардан бири Маҳзунага таскин беради: "Биринчи сафар (зиёфатга – Г.С.) олиб борганларида ўлиб қолай деганман... Кейин-кейин ўрганиб кетдим..."⁴.

Маҳзуна руҳиятига жуда каттик таъсир қилган нарса шу давранинг сардори (зиёфат иштирокчилари, жумладан, Мақсаджоннинг бошлиғи)

² Ш о р е Э. Феминистское литературоведение на пороге XXI века // Литературоведение на пороге XXI века. Материалы международной научной конференции (МГУ, май 1997). – М., 1998. С. 99.

³ Д ў с т м у х а м м а д Х. Жажман. – Тошкент: Шарқ, 1995, 196-бет.

⁴ Ўша китоб, 199-бет.

Бўри Собитовичнинг ўзига шахвоний хирс билан тикилиши эди. “У киши кўзига тикилиб турганини Маҳзуна анча кечикиб пайқади, ўғирлик устида қўлга тушган одамдек хуркиб, дув кизарди. Кўзини олиб қочди – шошиб қўлини устал остига яширди, шунда ҳам тинчимай эрига қаради, Мақсад акаси мулойим, одобли табассумлар сочиб, басавлат кишидан кўз узмай турар эди...”⁵ Даврадагиларнинг бу тарика муносабати, Бўри Собитовичнинг ўзига еб қўйгудек тикилиши, устига-устак турмуш ўртоғининг ўзини содик кулдек ёки хотинфурушдек тутиши Маҳзунанинг шарқ аёлига хос нозик қалбини тилка-тилка қилади. “Маҳзуна тушунмади, кийналиб кетди, хўрлиги келиб, йиғлаб юборай деди”, – деб тасвирланади унинг ҳолати. Энг ёмони, очик-ойдин пок номусини топташга интилаётган мансабдор – Бўри Собитовичнинг ҳаракатларида даврада ўтирган ёшу қари, ҳатто турмуш ўртоғи томонидан хайрихоҳлик билдирилади. Зиёфат сўнгида Бўри Собитович европалик жаноблардек барча аёлларнинг қўлини ўпиб хайрлашади. Аёллар бундан ҳатто фахрланишар, ўхшовсиз хиринглашар, бу эса Маҳзунани баттар дахшатга солар эди. Бўри Собитович ўзи томон қўл чўзар экан: “ўзини Мақсаджон акасининг панасига олди”. “Майли, қизим, майли, деди у Маҳзунага узатган қўлини ҳавода муаллақ тутиб, ёш экансиз”. Давранинг кемшиқ қарияси оловга яна ёғ сепади. “Биринчи сафар Маҳзунахонни кечира қолинг, Бўриной, йиғилишиб турсак кўникиб кетадилар”.

Ёзувчи бу билан миллат ахлокида юз берган фожиаларнинг бир кўринишини аёл образи орқали очиб беради. Шарқона ахлоқдан, ҳаёдан воз кечиб, тамом бир бегона ҳаёт остонасига қадам қўйиш ва бу ғайримиллий одатларга “кўникиб кетиш” энг катта фожа сифатида талқин этилади. Ёзувчининг миллатни таназзулдан сақлаб қолиш аввало аёллар тарбиясига, унинг ахлоқига боғлиқ деган тушунчалари бу каби шарқона одоб-ахлоққа зид «қоида»ларга кўникмайдиган Маҳзуна образи орқали тасвирланади. Ҳар бир образга хусусий ёндашув билан бирга киёсий ёндашув уларнинг тизимли гуруҳларини ажратиб олиш имконини беради. Шу маънода ҳикоядаги Маҳзуна образи сеvimли ёр, садокатли рафиқа сифатида кўз ўнгимизда гавдаланса, «барча аёлларнинг қўлини ўпиб хайрлашиш, уларнинг бундан ҳатто фахрланиши ва ўхшовсиз хиринглаш»и, бу асардаги аёлларнинг яна бир тоифа умумлашма образларини гавдалантиради.

Муаллиф Маҳзунанинг ҳаёсини, асли поклик дунёсининг бебаҳо маликаси эканини унинг чўмилиш саҳнаси орқали маҳорат билан тасвирлаб беради. Шарқ эътиқодида сув – поклик рамзи. Ахлоқига зид бўлган жирканч даврдан қайтиб келган Маҳзуна кирланган руҳини сув билан покламоқчи бўлади, гўё: “Эрини ўрнига ётқизиб мехмонхонага чиққунига қадар, ундан ваннахонага ўтиб сувни охиригача шариллатиб бураганига қадар... чироқ нурида симобдек йилтиллаб тушаётган сувга, оппоқ ваннага, оппоқ деворга... оппоқ баданига қарашдан уялиб, қафтларини юзига босганича ўқсиб-ўқсиб йиғлаб юборди...”⁶.

⁶ Ўша китоб, 202-бет.

Ҳикоя мукаддимаси хотимада яна такрор берилди. Қахрамон руҳиятидаги изтиробни ифодалаш учун ёзувчи телефондан фойдаланади. Гўё Маҳзунага телефон кўнгирағи ҳам ўша файзсиз зиёфат оқшомини, кўзлари ҳайвоний хирс билан ёниб, “телефонлашамиз” дея ялтоқланган Бўри Собитовични эслатади. “Телефон қаттиқ, асабий жиринглади. Маҳзуна қўлидаги ликобчани ташлаб юборди, ликобча устол устига тушди, синмади”.

Асарнинг оддий ўқувчига ғайритабиий туюлиши мумкин бўлган хотимаси кульминацион нуқта ҳисобланади. Ғайримиллий муҳит исканжасида руҳий изтироб тортаётган Маҳзуна бир қарорга кела олмай дағдаға билан сапчиб жиринглаётган телефон гўшагини беихтиёр кўтаради. Қарангки, фаҳшга тўла Бўри Собитович овозини эмас, иймон, ҳаё, садоқат рамзи Шарқ аёлининг – онасининг овозини эшитади. Қизи тугилган йили вафот этган онаси нариги дунёдан туриб гўё Маҳзунани маънавий қўллаиди: «Вой қизим-эй, ўтакам ёрилди-я!! Телефонни нега олмаяпсан? Кечаси билан алағда бўлиб чиқдим-а, болам!! Уйинг тинчми, ишқилиб?...» Маҳзуна дастакни икки қўллаб кучоқлаганча хўнграб юборди.

Хуллас, ҳикояда миллий характернинг ҳаё, вафодорлик, оилага содиқлик, поклик каби қирралари Маҳзунанинг ички дунёси таҳлили мисолида маҳорат билан очилган. Муаллиф эстетик идеали ҳар қандай бузуқ муҳитда бўлмасин, ҳақиқий ўзбек ўзлигини йўқотмайди, деган ҳақиқатни ифодалайди. Ҳикояда аёлларнинг уч тоифа образига мурожаат қилади. Бош қахрамон – Маҳзуна, эрининг жамоасидаги европача ахлоққа тақлид қилувчи аёллар, инсонни ҳар нарсадан ҳимоя олиш қудратига эга – ОНА образи. Гарчи, она ва зиёфатдаги аёллар қисқа штрихларда эпизод тарзида берилса-да, аёлларимизни покликка ундовчи юксак тарбиявий, маънавий ғояни илгари сурувчи Маҳзуна характерини кенгрок ёритишга хизмат қилган.

Асарларида она, аёл тимсолига тез-тез мурожаат қилган адибларимиздан бири И.Султондир. Дарҳақиқат, унинг ижодидаги етакчи образлардан бири Она образидир. У бошқа адиблардан фаркли ўлароқ Она образига прототип ўлароқ ўз онасини танлайди. Ва бу образ замирида бутун ўзбек оналари портретини яратади. “Онаизорим” киссасидан сўнг адиб бир қатор ҳикояларида аёллар образига мурожаат қилди. “Шамолли кеча”, “Тошкелинчак” каби бир қатор ҳикояларида аёл образининг турли кўринишларини яратди. Адибнинг “Мен, онам ва Ўрта Ер денгизи” ҳикоясидаги Она у яратган образлар ичида ўзига хослик касб этади. Ҳикоя чуқур психологизм ва драматизмга бой. Ҳикояда энди қахрамонимиз кексалик гаштини суриб, ҳаёт фалсафасини фарзандларига уқтираётган мушоҳадакор, аммо ҳали ҳам қарашларида ўша ўткир маъноли ўзбек Онаси ҳақида сўз юритади.

“Онам... ўзгариб қолибди-ку?” – деб ўйлайман билдирмасдан разм солиб.

Қаддини тик тутиб, мағрур юришлари ўша-ўша, бироқ аввалги шиддати сезилмайди. Секинрок, авайлаброқ қадам босади. Мен олдин кўрмаган, пайқаманган кўп хавотирлар бор бу қиёфада”. Асарда муаллиф ўзбек онаси қиёфасини, фазилатларини, ҳеч кимга ўхшамайдиган

кирралари, дунёдаги воқеа-ҳодисаларга, оилага, эл-улусга, зуриётига, ота-онага муносабатини бадиий ифода этади. Аммо бирор ўринда унинг миллиятига очиқ ишора қилинмайди. Бу ишораларнинг ҳаммаси матн ости маъноларига юклатилади. “Одамлар сувни тўғридан-тўғри идиш оғзидан ичишаверади. Онам эса ўйлашиб туриб “Пиёласи йўқмикин” деб атрофига аланглайди.

– Шундоқ ичаверинг, қаранг, ҳамма шунақа қиляпти.

– Э йўқ, қўйсанг-чи, уят бўлади”. Мана шу биргина “уят” бўлади сўзининг ўзиёқ ўзбек ОНАси тимсолини кўз олдимизда гавдалантиради. Ҳикоя давомини ўқир экансиз, Онанинг “еганим ичимга тушмади”, “иймандим” каби сўзлар унинг характеридаги бағрикенглик, меҳру муҳаббатни ифодалайди. Асардаги кучли лиризм унинг энгил ўқилишига кўмак беради. Асар муваффақиятларидан бири шундаки, у ёзувчи ўғил тилидан ҳикоя қилинади. Онанинг қувончи ва қайғуларидан анчадан буён узоқлашган ўғилнинг у билан сафарга, сафарки, хориж сафарига чиқиши улар орасида бироз узоқлашган она меҳри не эканлигини янада мустаҳкамланишига асос бўлади. Ёзувчи ўғилнинг пойтахтда яшаши ва қишлоқда яшайдиган онаизорнинг шаҳар мўъжизаларидан ҳайратланиши, бир қарашда оддий ҳодисадек туюлади. Аммо ижодкорнинг онанинг ҳар бир сўзи ва ҳаракатидан ҳушёр китобхон чуқур фалсафани англайди. Ҳикоя бошдан охиригача она-боланинг диалоги асосига қурилган. Ўрни-ўрни билан она-боланинг ички кечинмалари ҳам бериб борилади. «Ҳа, онам ўзгарибди. Менга боладай итоат қилиши-чи? Бошқа йўлакка қараб кетаверса, “У ёкка борманг” десам, “Хўп” деб ортига қайтишлари, қайга борсам эргашишлари, худди боламдай итоаткор бўлса-да, бу ҳам етмагандай, чиройли манзаралару хушгаъм егуликларни илинишлари... бир завқимни келтирса, бир хавотиримни оширади. Ҳар дийдор онда ёнида бўлиб, шуларни сезмаганимни қаранг». Муаллиф ўз ички кечинмалари орқали онаси ҳақидаги англамларини берар экан, умр ғаниматлиги, шу ғанимат дунёда оналаримизни эъзозлашимиз лозимлиги уқтирилади.

“Мен, онам ва Ўрта Ер денгизи” ҳикояси эса, умуман, Ўзбек онаси, Ўзбек аёли қиёфасини, ўзбекнинг фидойи фарзанди тимсолини дунёга кўз-кўз қилишга арзигулик дилбар асардир”⁷, – деб ёзади Б.Назаров. Бу ҳикояда И.Султон қахрамонининг психологик дунёсини, унинг жамиятдаги ўрни, маънавий-ахлоқий хусусиятларини очиқ беришда Х.Дўстмухаммаддан фарқли ўларок, оддий аёлнинг эмас, Онанинг руҳиятини, йиллар давомида унинг тийнатидаги ўзгаришларни фарзанд ўларок кузатишлари асосида ёритади.

Ҳар икки ҳикоянинг ҳам асосий марказида аёл образи туради. “Маҳзуна”да муаллиф аёл руҳиятидаги бир-бирига қарши, бир-бирини тақрорламайдиган нозик кечинмалар, айни пайтда унинг ҳеч бир куч енга олмайдиган қудрати – АЁЛлик ғурури ҳақида ҳикоя қилади. “Маҳзуна” оиласи томонидан ардоқланган, эрининг муҳаббатига сазовор бўлган ва

⁷ Назаров Б. Истеъдод манзаралари. Етуқлик жозибаси. – Тошкент: Тугон zamin ziyo, 2017, 7-бет.

шунга муносиб тарзда оила ва турмуш деган тушунчаларни муқаддас санаган аёл сифатида тасвирланади. Ҳикоя ўқувчига бахтдан масрур аёл учун ҳам, шаъни топталган аёл учун ҳам аёллик шаъни, кадр-киммати муҳим, ҳар қандай ҳолатда ҳам аёл буюк ва муқаддас, деган хулосаларни беради.

Бирида умр йўлдоши, бирида Она тимсолида тасвирланган ҳар икки ҳикояда ҳам аёл руҳиятининг қат-қатигача нигоҳ ташланади. “Маҳзуна”да унинг эрига, атрофидагиларга бўлган муносабатлар биттагина зиёфат жараёни орқали очилса, Она образида унинг руҳияти, нигоҳлари, ҳаракатлари, жимлиги, болаларча содда ва беғуборлиги билан очилади. Ҳар икки ҳикоянинг ютуғи шундаки, дунё адабиёти учун хос бўлган бу икки образ миллий ўзанларда акс эттирилади.

РЕЗЮМЕ. Мақола ҳозирги ўзбек ҳикояларидаги аёл образи талкинлари таҳлиliga бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Данная статья посвящена анализу толкования образа женщины в современных узбекских рассказах.

RESUME. The article is devoted to the analysis of interpretations of the image of women in modern Uzbek stories.

Таянч сўз ва иборалар: ҳикоя, образ, талкин, миллий характер, таҳлил, эстетик идеал, характер, прототип, портрет.

Ключевые слова и выражения: рассказ, образ, толкование, национальный характер, анализ, эстетический идеал, характер, прототип, портрет.

Key words and word expressions: story, image, interpretation, national character, analysis, aesthetic ideal, character, prototype, portrait.

Манзура ОТАЖОНОВА БАДИИЙ МИФОЛОГИЗМНИНГ СЕМАНТИК КЎЛАМИ

Ҳозирги ўзбек адабиётидаги мифологизмларнинг ўзига хос хусусиятларини тавсифлашда уни “бадий мифологизм” атамаси билан номлаш тўғрироқ кўринади. Чунки ҳозирги даврда мифологизм, яъни қадимги мифологик сюжетлар, мотивлар, образлар ва мифик тасаввур элементлари, шунингдек, оламни мифологик англаш усулидан санъатнинг деярли барча турларида, жумладан, тасвирий санъат, кино ва сахна санъати, замонавий хореография ва майдон томошаларида ҳам кенг кўламда фойдаланилмоқда. Бундай мифологик талкинлар қадимги одамларнинг олам ҳақидаги энг кўҳна ишонч-эътиқодларини ўзида ифода этган архаик мифнинг айнан ўзи эмас, балки замонавий санъат билан шуғулланувчи ижодкорлар фантазияси ва хаёлотига реинкарнациялашган – қайта жонлантирилиб, бугунги даврнинг ижтимоий-маънавий кифасини акс эттириш воситасига айланган кўринишлари бўлиб, уларнинг барчаси “мифологизм” атамаси остида умумлаштирилади. Санъатнинг бошқа турларидаги мифологизмлардан фарқлаш мақсадида ҳозирги замон бадий адабиётининг контекстида фаол қўлланилаётган мифопоэтиканинг барча кўринишларини “бадий мифологизм” деб номлаган маъқул. Адабиётшуносликда демифологизация (қадимги мифлар моҳиятини инкор қилиш орқали ўзликни англашга интилиш), ремифологизация (аллақачон унутилиб

кетган мифологик тасаввурлар, сюжет ва образларни қайта “тирилтириш”) ва мифологизация каби тушунчалар бадий мифологизмнинг усуллари сифатида талқин қилинади.

“Бадий мифологизм” ва “адабий мифологизм” атамаларининг маъно-моҳияти илк бор Е.М.Мелетинскийнинг “Поэтика мифа” номли асарида кенг кўламда изоҳланди. Унинг фикрича, адабий мифологизмда мифологик прототиplarнинг турли “ниқоб”лар остида абадий қайтарилиб туриши, адабий ва мифологик қахрамонлар доимий равишда ўрин алмашиб туриши ҳамда ҳаётий воқелик талқинининг мифологизацияси биринчи планга чиқади. Ундан фарқли ўларок, бадий мифологизмнинг семантик кўлами маълум даражада торроқ бўлиб, насрий асарларда бадий шартлиликни юзага чиқариш усули сифатида намоён бўлади. Бадий мифологизмнинг матн структурасидаги функционал-семантик вазифаси ҳам шу билан белгиланади¹. Болгар адиби Йордан Радичковнинг роман-мифларини тадқиқ этган И.В.Уваровнинг фикрича, “бадий мифологизм кенг кўламли тушунча бўлиб, бадий адабиётда учрайдиган барча мифларни, жумладан, муаллиф томонидан фольклордан ўзлаштирилган ёки унинг ўзи ижод қилган мифологик сюжетлар, мотивлар ва образларни ҳам, бадий асар матнини таҳлил қилиш асосида аниқланиши мумкин бўлган олам мифологик манзараси ва мифологик тасаввурларнинг рамзий-семиотик талқинларини ҳам ўз ичига олади”².

С.Ю.Королева ўзининг кишлок ҳаётига бағишланган рус романларида қўлланилган мифологик образлар ва асотирий мотивларни “бадий мифологизм” атамаси билан таҳлил қилган³. Унинг фикрича, кишлок ҳаёти тасвирланган романларда бадий мифологизмнинг икки хил шакли мавжудлиги кузатилади. Биринчиси, эксплицит (лотинча “*explicit*” сўзи “очик-ойдин” деган маънони англатади) типдаги мифологик структура (образлар, сюжетлар, мотивлар)лар бўлиб, бунда бадий асарга сингдириб юборилган фантастик элементлар семантикаси яққол кўзга ташланиб туради. Иккинчиси имплицит (инглизча “*implicit*” сўзи “тахмин қилинган”, “яққол акс этмаган” деган маъноларни билдиради) типдаги бадий структуралар бўлиб, мифологик тасаввурлар билан боғлиқ мифопоэтика элементлари муайян белгилар, тимсолий ифодалар ва образлар орқали ифодаланган бўлади⁴.

Мифологик тасаввурларнинг ёзма адабиётда қайта инкишоф этилишини воқеликни поэтик идрок этишидаги шартлиликнинг ўзига хос шаклларида бири сифатида тушунган М.В.Артамонова аниқлашича, М.Ренонинг “Тесей” романида бадий мифологизмнинг қуйидаги типлари мавжуд: ҳозирги адабий жараёнга хос замонавий бадий ифода

¹ Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Восточная литература, 2000. С. 277.

² Уваров И.В. Типы художественного мифологизма в прозе Йордана Радичкова. АКД. – М., 2007. С. 9.

³ Королева С.Ю. Художественный мифологизм в современных литературоведческих исследованиях (к вопросу о границах понятия) // Проблемы филологии и преподавания филологических дисциплин. – Пермь, 2005. С. 73–79.

⁴ Королева С.Ю. Художественный мифологизм в прозе о деревне 1970–90-х годов. АКД. – Перм, 2006. С. 12–13.

элементлари воситасида қадимги мифларни реконструкция қилиш; мифологик тасаввурлар ёрдамида асосий қаҳрамон рухиятини белгиловчи онг ости ҳисларининг ўзига хос қатламларини ойдинлаштириш; эпизодик демифологизация ва мифологизация жараёнларини мувофиқлаштириш. Бадиий мифологизмнинг шу каби типларини комплекс ҳолда қўллаш натижасида роман жанрининг мифопозтик кўламини кенгайтиришга эришилган⁵.

Мифологияга муурожаат қилишнинг кучайиб бораётганлигининг сабаблари кўп бўлиб, улар орасида тараққиёт қанчалик тезлашиб боргани сайин инсоният ўзининг “болалигидан” шу қадар узоклашиб бораётганлигини ҳис қилиши, болалик кечинмаларининг соғинчи уни ўша дамларга қайтишга ундаши, глобализация чигалликларидан чарчаган киши қалбига қадимият эртақларидаги сеҳрли-осуда ҳаётга қайтиш истагининг пайдо бўлиши асосий ўринни эгаллайди. Қолаверса, оламни мифологик англаш усули бугунги ижодкорга ўз қаҳрамонларининг ички дунёсини рухий-эмоционал таҳлил қилишда катта имкониятлар эшигини очиб беради. Масалан, архаик мифларда оламнинг пайдо бўлиши хаос (йўқлик)дан космос (борлик, олам)нинг вужудга келиши тарзида изоҳлангани каби ёзувчи ҳам ўз қаҳрамонининг янги мазмун, моҳият ва ички гармонияга эга бўлган оламини яратишда ана шу архетипга муурожаат қилади.

Мифларнинг бадиий матн структурасидан тобора мустаҳкам ўрин ола бораётганлигининг сабаби адибларда инсоннинг онгости олами кечинмаларини янада теранроқ тасвирлашга имкон берувчи мифопозтика қонунияти ҳамда моҳиятини англашга бўлган интилиш ва эҳтиёжнинг кучайганлиги билан изоҳланади. Чунки ёзувчи халқ оғзаки бадиий ижоди орқали сакланиб қолган анъанавий мифологик сюжетлар ва образлардан самарали фойдалангани ҳолда ўзи яратаётган асарда тасвирланган воқеликни мифологик тасаввур моделлари асосида баён қилиб, янгича адабий концепцияни илгари суришга ҳаракат қилади.

Ҳозирги замон жаҳон насрида миф ва мифологизмлардан фойдаланиш анъанасида куйидаги тамойиллар етакчилик қилиши кузатилади: 1) ёзувчининг ўзига хос мифологемалар тизимини яратиши; 2) қаҳрамон рухиятининг бадиий таҳлили мураккаб мифо-синкретик тафаккур тарзи асосига қурилиши; 3) халқ оғзаки бадиий ижодида сакланиб қолган мифологик тасаввурлар асосида халқнинг қадимги мифик сюжетлар тизимини тиклашга интилиш; 4) муайян мифологик образлар ва мотивларни бадиий асар сюжет-композицион қурилмасига олиб кириш орқали реалистик тасвир кўламини кенгайтириш. Жаҳон адабиётида бадиий мифологизм усулининг демифологизация, ремифологизация ва мифологизация сингари шаклларида фойдаланилиши ҳолати К.Вольфнинг “Медея”, Ж.Жойснинг “Улисс”, Д.Г.Лоренснинг “Қанотли

⁵ Артамонова М.В. Художественный мифологизм в романах Мэри Рено о Тесее. АКД. – М., 2006. С. 10.

илон”, Ж.Р.П.Толкиепнинг “Узук хукмдори” каби асарларида, шунингдек, атоқли адиб Чингиз Айтматов ижодида⁶ яққол кузатилади.

Ч.Айтматов ижодида кирғиз халқининг миллий кадрятлари дунёвий юксак даражага кўтарилди. Адибнинг “Асрга татиғулик кун” романидаги манкурт ўғил афсонаси, Раймали оқин ва Бегимой ҳақидаги ривоят, “Оқ кема” киссасидаги Шохдор она буғу ривояти ёки “Соҳил бўйлаб чопаётган олапар” киссасидаги сув парилари, шамоллар эгаси ҳақидаги афсоналар ўқувчини шу асарларга мафтун қилиб қўяди.

Бадииятда синтезлашув ўта мураккаб ҳолатда кечадиган ижодий жараён ҳисобланади. Бадиият билан фольклорни синтезлаштириш ижодкордан улкан бадиий маҳорат, тинимсиз меҳнат, изланиш талаб қилади. Бу борада Чингиз Айтматов ижодкор сифатида айрича бир истеъдод ва маҳоратга эга адиб сифатида ўзига хос бир мактаб ярата олди. Халқ тажрибалари, донолиги, эзгу орзу-умидларини ўзига сингдирган фольклор ҳақида адибнинг ўзи шундай дейди: “Мен ҳамиша эпос ҳақида фикр юритаман. Бу халқ донишмандлигининг ўта мураккаб кўп қиррали тажассумидир. Лекин мен эпосни ўз асарларимга шунчаки эмас, балки уни ўзлаштирган ҳолда киритаман”⁷.

“Оқ кема” киссасида бола нигоҳи-ла Иссиққўл манзараси жонланади. Иссиққўл суви барақа, саховат рамзи бўлиб, ундаги балиқ турлари, ҳаёт тарзи тасвирида реаллик билан ҳаёлот коришиқлигида кўзга ташланади. Бола айнан балиқ бўлиб, Иссиққўл бағрида ҳаловат топишга ошиқади. “Чингизхоннинг оқ булути” киссасида инсонларнинг фақатгина ташқи дунёсигагина эмас, балки руҳиятига ҳам ҳоким бўлиб, ҳам зоҳиран, ҳам ботинан инсон зотини асоратда ушлашга ҳаракат қилган Сталин сиёсатининг ғайриахлоқий, ғайринсоний моҳиятини кўрсатишда ёзувчи “Сариўзакдаги қатл” афсонасидан фойдаланган. Буни адиб Абутолиб Қуттибоев ва афсонадаги Эрдене билан Дўғуланнинг тақдирлари мисолида очиб берган. “Раймали оға ва Бегимой” афсонаси эса Эдигейнинг калбидаги туғёнларини босиши, охири йўқ йўлдан орқага қайтиши кераклигини тушуниши учун Казангап томонидан эсланади. Эдигейнинг Абутолибнинг беваси Зарипага бўлган муносабатининг жиддийлашуви Казангап ва умуман Бўронли бекат аҳолисининг назарида ҳам тўғри қабул қилинмаслиги аниқ эди. Ана шунда Казангап Раймали оға ва Бегимой афсонасини эслаш орқали Эдигейни ноўрин хатти-ҳаракатлари оқибатидан огоҳлантиради.

Китобхон бу ҳолатда ҳам севги, муҳаббат, никоҳ масалаларининг ўта нозиклигига, бу туйғуларнинг босиб ўтиб бўлмас чегара-худудлари борлигига яна бир қарра шохид бўлади. Ёзувчи асарида кўтарган ахлоқий муаммолар ечимини, афсоналар қатида кўрсатгандек бўлади. Ч.Айтматов фольклор синтезидан оқилона фойдаланиши натижасида асарларида умумбашарий, умуминсоний ғояларни ўзига хос тарзда

⁶ Қаранг: Мирза - Ахмедова П.М. Национальная эпическая традиция в творчестве Ч.Айтматова. – Ташкент: Фан, 1980. – 92 с.

⁷ Айтматов Ч. Собр.соч. 1-3 т. – М., 1981–84. Т.1. Қаранг. Медриш Д. Фольклорная традиция в творчестве Айтматова \ Литература и фольклор. – Волгоград, 1990. С. 158.

бадий талкин қила олган. Адиб халқ афсоналарини ижодий қайта ишлаб, ривожлантириб, ўз асарларининг руҳига ва бадий шаклига мохирона сингдириб юборадик, бунда биз тамомила ижодкорнинг оригинал асари билан юзлашамиз. Фикримизни унинг кенг китобхонлар оммасига манзур бўлган “Асрга татиғулик кун” асари мисолида асослаймиз.

Адиб бу романида учта ривоятни ўзлаштирган ҳолатда асрга олиб қирган. Улар “Найман она ва манқурт”, “Сариўзақдаги қатл”, “Раймали оға ва Бегимой” хақидаги ривоятлардир. Бу ривоятлар гўё дарёга қуйилган ирмоқ каби асар қахрамонлари ҳаётига, образлар моҳиятига мохирона сингдирилган. Улар бирлашиб кетгач, бу дарёнинг суви, бу ирмоқнинг суви деб ажратиб бўлмайди. Энди улар битта моҳиятга хизмат қилади. Чанқоқ ерларга оби ҳаёт бағишлайди. Худди шу каби “Асрга татиғулик кун” асарининг композициясига сингдириб юборилган ҳар учала ривоят ҳам роман ғояси томирларидаги юғурик кондек асрга жўшқинлик, жозиба бахш этади, ўқувчига бадий завқ беради, уни қалбини тозартиради.

“Найман она ва манқурт” афсонаси “Она Байит” кабристонининг пайдо бўлиш тарихи билан боғлиқ ҳолатда ҳикоя композициясига худди бир ютум сувдек силлиқ олиб қирилган. Афсона роман ғояси моҳиятини ичдан нурлантириб туради. У асардаги Собитжон ва Тансиқбоевларнинг юзига ва қалбига тутилган кўзгу. Бу кўзгу орқали ўқувчи бу икки образнинг ахлокий-маънавий дунёсини, одамийлик даражасини яққолроқ кўради, афсона қатидаги муаммоларни реал воқеликда, замона кишиларининг аъмоли ва амалида намоён бўлишини кузатади. Асар мутолааси мобайнида китобхон отанинг ўлими олдидан қилган васиятини бажаришдан бош тортган Собитжон босқинчи жунгжанлар қабиласи томонидан қасддан эс-хушидан жудо қилиниб, манқурт ҳолатига солинган ҳиссиз, хотирасиз, маънавиятсиз Жўломонга тенглаштирилганлигининг гувоҳи бўлади. Афсонани ўқиган ўқувчи узок ўтмишдаги манқурт, ўз онасининг қотилига айланган Жўломондан эмас, кўпроқ замонамиз манқурти Собитжондан нафратланади. Негаки, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган мерос қадриятларни писанд қилмайдиган, ор-номус, ғурур, туйғуларидан бегона, миллий урф-одатларни қоқоқлик ва бидъат деб пастга урадиган Собитжон қабилар ўз халқининг, ўз миллатининг илдиизига тушган қуртлардир.

Эътироф этиш керакки, афсонадаги манқурт образи асар нашр қилинган пайтлари қайсидир маънода шўро сиёсати туфайли маданий, тарихий ҳалокат ёқасига келиб қолган, ўз миллий тили, маданияти, меросидан бегоналашиб кетаётган инсонларни огохлантирувчи бонг бўлиб янгради.

РЕЗЮМЕ. Мақолада миф, бадий мифологизм, унинг асардаги фалсафий юки, Чингиз Айтматовнинг асарларида мифдан фойдаланиш сарҳадлари, бадиияти, образларнинг кўпкатламлилиги, полифоник тасвир хақида назарий-тахлилий фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье приводятся теоретико-аналитическое размышления о мифе, художественном мифологизме, его философском грузе в произведении, масштабах использования мифа в творчестве Чингиза Айтматова, поэтике, многоплановости образов, полифоническом изображении.

RESUME. In this article, a theoretical-analytical idea of myth, artistic mythologism, its philosophical burden in the work, the boundaries of the use of myth in the works of Genghis Aytmatov, its wealth, multiplicity of images, polyphonic image is given.

Таянч сўз ва иборалар: миф, мифологик дунёкараш, сюжет, мотив, образ, архетип, бадий мифологизм, полифоник тасвир, фалсафийлик, реализм.

Ключевые слова и выражения: миф, мифологическое мировоззрение, сюжет, мотив, образ, архетип, художественный мифологизм, полифоническое изображение, философизм, реализм.

Key words and word expressions: myth, mythological in view, plot, motif, image, archetype, artistic mythologism, polyphonic worldview, multi-layered image, philosophy, auctions.

Фаррухбек ОЛИМ

НАВОИЙ ИЖОДИДА ЖОМИЙ СИЙМОСИ

Алишер Навоий устози вафотидан икки йил ўтиб, яъни 1494 йили ўзи ва устози ўртасидаги муносабатларни ёритиб берувчи хулосавий, якуний манба сифатида “Хамсат ул-мутахаййирин” асарини яратди. Аммо унинг бугун ижодида Жомийга бағишланган ўринларни кўришимиз мумкин. Айниқса, “Хамса” дostonларидаги Жомийга бағишланган бобларда шогирднинг ўз устозига бўлган олий муносабати намoён бўлади. К.Муллахўжаеванинг қуйидаги фикрлари буни тасдиқлайди: “Бу боблар “Хайрат ул-аброр” дostonида 65, “Фарҳод ва Ширин”да 34, “Лайли ва Мажнун”да 40, “Сабъаи сайёр”да 41, “Садди Искандарий” дostonида 44 байтни ташкил этади. Агар ҳар бир дostonдаги бу мадҳлар жамланса, кичик бир дoston ҳажмини олади. Уларнинг ҳар бирини алоҳида бир дostonнинг тарҳи деб тасаввур этиш ҳам мумкин. Бу мадҳларни изчил, мукамал ўрганиш Жомийнинг сурату сийратини қайта ярата олишимизга, айниқса, ботиний оламини мукамал тасаввур этишимизга, асарлари ва адабий маҳорати ҳақида кенгрок маълумот олишимизга имкон яратади, зеро Жомийни Навоийдан якинрок ва яхширок билган ва уни асарларида бу қадар тўлақонли ифодалаб беролган ижодкор бўлмаса керак”¹.

“Хайрат ул-аброр”нинг 12-бобида Навоий ўзидан олдин ўтган, “Хамса” яратган шоирлар Низомий Ганжавий ва Хусрав Дехлавийни мадҳ этади. Асардаги кейинги, яъни 13-боб эса Абдурахмон Жомий таърифига бағишланган. Маълумки, Жомий салафлари – Низомий Ганжавий ва Хусрав Дехлавийларнинг “Хамса”сига татаббу қилиб, “Ҳафт авранг” мажмуасини яратган. Унинг биринчи дostonи “Тухфат ул-аҳрор” деб номланади. Насрий сарлавҳада Навоий устозининг “Тухфат ул-аҳрор”ини таърифлаб ўтган. Бундан ташқари, муаллиф бу бобда Жомийни *бугунги кун тариқатининг қутби, ҳақиқат сирларининг кашф этувчиси*, деб кўқларга кўтаради. Яна муаллиф хизматига шoху гадо тайёр бўлган Жомийнинг олдида ўзига имтиёз берилганини, яъни бу улуг зотга яқин шахс эканини ҳам айтиб ўтади. Жомий ёзган ҳар бир нарсa эл ҳукмига ҳавола этилишидан олдин Навоий мутолаасидан ўтганини фахр билан ифодалайди. Бу бобда муаллиф Жомийнинг: “*Ўқиб чиқ!*” – деб берган “Тухфат ул-аҳрор” тухфасини олганини ва мутолаа қилиб, унда ҳам ажиб

¹ Муллахўжаева К. “Хамса” мукаллимотларида Жомий сиймоси \ Жомий ва ўзбек адабиёти (Тўплам). – Тошкент: Мовароуннахр, 2005, 72–73-бетлар.

бир ҳавас уйғонганини ёзади. Жомий асарни форсийда адо қилган бўлса, Навоий шу мавзудаги дostonини туркийда бошлашни ният қилганини айтади. Боб охирида Навоий Оллоҳдан ўзи таъриф этган ана шу уч “Хамса”навис устози – Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомийларнинг йўлини беришни тилайди².

“Фарҳод ва Ширин” дostonида эса Абдурахмон Жомий таърифи 7-бобда келтирилади. Муаллиф ушбу бобнинг бошида Низомий ва Хусравни икки филга киёслаб, Жомийни эса, *юзта филга тенг келувчи тирик фил*, дейди. Бу билан устозини улуғлаб, унинг шеърят оламидаги ниҳоятда йирик сиймо эканини қайд этади. Бундан ташқари, тасаввуф бобида уни XI–XII асрларда яшаб ўтган мутасаввиф шоир Зиндапил Жомийга³ тенглаштиради⁴. Яна Навоий дунёда ҳеч ким Жомийчалик икки жаҳон ахлини ҳайратга солмаганини айтади. Устозини дарёга, сўзларини дурга, каламини гавҳар сочувчи қаламга ўхшатади. Унинг калималарини *шакардан ҳам ширин, гавҳардан ҳам равшан, покдан ҳам пок*, деб таърифлайди. Боб охирида Навоий ўзининг Жомийга мурид эканини таъкидлаб, пири руҳидан мадад тилайди, ўз каламининг ҳам устозиники янглиғ фазилатларга эга бўлишини истайди:

*Навоийким, муриду бандасидур,
Иродат йўлида афғандасидур,
Ҳам ул гавҳар била кўнглин ёрутқил,
Ҳам ул шаққар била комин чучутгил.
Каломин ул гуҳардек айла рангин,
Ҳадисин ул шакардек айла ширин.
Кетургил, соқий, ул жоми киромий –
Ки, тутсун риндлар сархайли Жомий.
Чу пири дайр май қилди ҳавола,
Ичармен гар эрур гардун пиёла⁵.*

Бу парчадаги Жомий ҳақида келган “риндлар сархайли”, “пири дайр”, ўзи тўғрисидаги “муриду бандаси”, “иродат йўлида афғандаси” деган ифодаларда пир-муридлик муносабатлари очик-ойдин акс этган. Шу тарихи муаллиф “Фарҳод ва Ширин”ни ёзишда пиридан мадад кутаётгани аниқлашади. Соқийга мурожаат қилиб, сен киромий жом келтир, уни менга риндлар бошлиғи Жомий тутсин, шу пири дайр менга май тутиши билан, агар у бутун гардун(осмон)дек келадиган катта пиёлада бўлса ҳам, ичман, дейди.

Дostonнинг охириги, яъни 54-бобда ҳам “Барча ишлардан, одамлардан йироқлашиб, ижод билан машғул бўлсам, факат шох илтифот этиб, назмдан ва унинг муаллифидан гоҳ-гоҳ хабар олиб турса, баъзан-баъзан сўзларимни ислоҳ қилса, инъомлар бериб, ёзишга рағбатлантириб

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдик. 7-жилд. Ҳайрат ул-аброр. – Тошкент: Фан, 1991, 53–56-бетлар.

³ Зиндапил Жомий (IX – XII) – Жомда туғилган машҳур мутасаввиф шоир Абу Наср Аҳмад бинни Абулҳасаннинг лақаби. Унинг таҳаллуси Аҳмади Жомий бўлган.

⁴ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 8-жилд. Фарҳод ва Ширин. – Тошкент: Фан, 1991, 31-бет.

⁵ Ўша асар, 33-бет.

турса, мен ҳам буюк ишлар қила оламан”⁶, дея ўздан олдин ўтган уч хамсанависни, жумладан, Жомийни ҳам тилга олади:

*Деълмасменки, Хусрав ё Низомий
Ва ё назм аҳлининг сархайли Жомий,
Нечукким, чектилар тил ханжарини,
Саросар олдилар сўз кишварини*⁷.

“Назм аҳлининг сархайли” дейилганда Жомийнинг Хуросон адабий мактабидаги шоирларнинг энг катта устози бўлгани кайд этиляпти. Шоир Низомийнинг Бардаъ билан Ганжани олгани, Рум аҳлига ҳам қадам ранжида қилгани, Хусравнинг Ҳиндистонни фатҳ айлагани, Жомийнинг Ажамдаю Арабда шухрат тутгани, ўзининг Хитойдан Хуросонгача бўлган худудларни, Хуросонгина эмас, Шерозу Табризгача бўлган ўлкаларни кўшин тортмай олганини айнан шу бобда келтиради.

“Лайли ва Мажнун” дostonида 6-боб Жомий мадҳига бағишланади. Бу бобда Жомий таърифи уни сўз гулшанида очилган гулга ўхшатиш билан бошланади. Жомий комил инсон сифатида тасвирланиб, куйидаги байтда Навоий Жомийнинг тахаллуси жаҳонга нур таратишини ва зоти билан нуран ало нур эканини кайд этади. Шоир бу билан “Нуриддин” сўзига ишора қилиб, “нур устига нур” иборасини қўллайди:

*Сочиб лақаби жаҳон аро нур,
Зоти билан нуран ало нур*⁸.

Ушбу бобнинг бир қисмида муаллиф, “Хамса” дostonларидаги Жомийга бағишланган боблардагидан фарқли равишда, баъзи байтларни тўғридан-тўғри устозига мурожаат тарзида битади. Бундан ташқари, Навоий бу бобда Жомийнинг “Тухфат ул-аҳрор”, “Силсилат уз-заҳаб”, “Субҳат ул-аброр”, “Юсуф ва Зулайхо” дostonлари ҳамда девонлари хусусида тўхталиб, уларни мадҳ этади. Муаллиф Жомий назмининг ҳам, насрининг ҳам ҳар қандай таърифдан ортик эканини айтади.

“Сабаъи сайёр”нинг 7-боби айнан Жомий таърифига бағишланган. Унда Жомий таърифи янада муайянлашади. Яъни унинг ижодий маҳорати шунчаки таъриф этилмайди, балки асарлари махсус тилга олинади. Бу бобда Жомий асарлари “Лайли ва Мажнун”нинг эслаб ўтилган бобидагидан кўра тўлиқроқ саналади. Бобнинг асосий мақсади ҳам, назаримизда, Жомийнинг асарларини батафсил санаб ўтиш ва махсус таърифлашдан иборат бўлган. Бу ерда Жомийнинг Ибн Ҳожибнинг “Қофия” асарига битган шарҳи, “Арбаъин”, “Лавомеъ”, “Лавоъех”, “Ашиъат ул-ламаъот”, “Тову Мимия”, “Шавоҳид ун-нубувват...”, “Нафаҳот ул-унс...”, “Тухфат ул-аҳрор”, “Субҳат ул-аброр”, “Силсила”, “Юсуф ва Зулайхо” асарлари ҳамда қасидалари ва ғазалиёти бирма-бир саналиб, таърифу тавсиф этилади. Аммо “Хамсат ул-мутаҳаййирин”нинг “Учинчи мақолот”ида Жомийнинг барча, яъни 37 номдаги асарлари рўйхати келтирилади. Маноқибнинг устоз вафотидан кейин ёзилганлиги

⁶ Ўша асар, 474-бет.

⁷ Ўша асар, 474-475-бетлар.

⁸ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 9-жилд. Лайли ва Мажнун. – Тошкент: Фан, 1992, 36-бет.

ҳамда насрда эканлиги Жомий асарларини бирма-бир санаш имконини берган.

“Хамса”нинг охирги достони – “Садди Искандарий”да ҳам Навоий ўз устозига махсус боб бағишлайди. Асарнинг 7-бобида Жомийни *билимнинг Қуёши, сўз жисмининг жони* деб таърифлайди. Шунингдек, унинг “Тухфат ул-аҳрор”, “Субҳат ул-аброр”, “Юсуф ва Зулайхо”, “Лайли ва Мажнун” каби асарлари мадҳ этилади. Яна муаллиф Жомийнинг сўзлари барча жаҳон аҳлини маст қилганини, унинг назми жон офати эканини, хатто, унинг нафаси ўлганларга жон бера олишини қайд этади.

“Садди Искандарий”нинг охирги, яъни 89-боби амалда “Хамса”нинг ҳам тугалланма боби ҳисобланади. Бу ерда ҳам Навоий биринчи галда хамсанавис салафларини эслайди. Улар орасида, албаттаки, Абдурахмон Жомий ҳам бор. Сарлавҳадаёқ маълум қилинадики, бу бобда ушбу хазиналар тилсимоти, яъни “Хамса”ни охирига етказгани *“жавоҳир пири дарёзамир равшан кўнглига ер тутқони”*, яъни маъқул тушгани, шунингдек, соҳиби суҳан улуг шoirлар руҳига ёққани, улардан ислом подшоҳи, яъни Хусайн Бойқарони дуо қилишларини сўрагани ҳақида сўз боради.

Шoir ёзадики, аввалдан унда “Хамса” ёзиш иштиёқи бор эди. Аммо қийналиб юрган маҳалида фаришта (суруш) гўёки шoirга бориб, пири, яъни Абдурахмон Жомий ботинидан (руҳидан) мадад сўрашни айтади, чунки шайхлар (эранлар) дуоси ҳар қандай кулфни очиш қувватига эғалигини таъкидлайди. Шу маслаҳатга кириб, шoir минг истиҳола билан пири ҳузурига боради. Шунда пир муриди гапирмасидан кўнглидагини сезади, унинг кўнглидаги мақсадига етажагини башорат қилади. *Туркийлар орасида сенчалик билиму салоҳиятга эга бошқа биров йўқ, бу бешада (маснавий ўрмонида) икки нарра шер (Низомий Ганжавий билан Хусрав Дехлавий) бор, лекин сен уларга лойиқ жавоб айта оласан, деб кўнглини кўтарайди, ишга кириш, сенадан ҳаракат, биздан дуо билан мададкорлик қилиш, дейди. Шу тариқа ишга киришиб кетиб, беш дostonдан иборат “Хамса”ни тугалладим, дейди шoir давомиди.* Тугатганидан кейин эса уни олиб унга мададкор бўлган, мададкоргина эмас, амр этувчи, бошига оғир иш тушганда, додига етгучи пири ҳузурига олиб борганини айтади.

Абдурахмон Жомий асарни варақма-варақ очиб, назар солади, муаллифга таҳсинлар айтиб, уни дуолар қилади. Тасвирланишича, унинг олдида шогирд икки кўзини ерга тикканча ўтиради. Шунда Навоийнинг сўзларидан чехраси очилган пир енгини шoirнинг энгига теккизади. Шунда шoir бир бўстонга кириб қолади. Бир гуруҳ кишилар суҳбат қуриб ўтирибди. Унга ўтирганлардан бирови пешвоз чиқиб, ўзининг Ҳасан (Дехлавий) эканини айтади. Кейин бирма-бир даврадагиларни таништиради. Улар Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Саъдий Шерозий, Абулқосим Фирдавсий, Унсурий, Ҳаким Санойи, Хоконий Ширвоний, Анварий, Мавлавий (Жалолиддин Румий) ва Абдурахмон Жомий. Ўтирганлардан уч киши – Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомий уни кўриб, ўринларидан туриб, у тараф юришади. Шунда Хусрав Дехлавий билан Абдурахмон Жомий Низомий Ганжавийдан илгарироқ қадам ташлаб, Навоийнинг икки кўлидан ушлаб, уни Низомий Ганжавий сари олиб боришади. Низомий унга таҳсинлар

айтади, уни дуолар қилади. Шу боб ҳам кўрсатадики, Алишер Навоий, ҳатто, “Хамса”дек буюк асарининг ёзилишида ҳам бевосита пири ва устозининг ўзига хос ўрни ва мадади борлигини таъкидлаяпти. Бу эса Жомий ва Навоий муносабатлари ўта нозик, кўптомонлама ришталар билан ўзаро боғлиқлигини кўрсатади.

Навоий “Хамсат ул-мутаҳаййирин”да ҳам “Хамса”га алоҳида ўрин ажратади. “Учинчи мақолат”ини Жомийнинг китоблари, рисолаларини санаб ўтиш, улардан кўпчилигининг ёзилиши, тартиб берилишига ўзи сабабчи бўлгани ва бу гап ўша китобларнинг баъзиларида айтилганини маълум қилишга бағишлайди. Шу қисмга муаллиф “Хамса” дostonларидаги устозига бағишланган боблардан парчалар киритади. Дастлаб Жомийнинг “Субҳат ул-аҳрор”идан Навоийга бағишланган мисраларидан, кейин Навоийнинг “Хайрат ул-аброр”идан Жомий мадҳида битилган байтларидан келтирилади. Шу йўналишда устознинг “Юсуф ва Зулайхо”, “Лайли ва Мажнун”, “Хирадномаи Искандарий” ҳамда шогирднинг “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Садди Искандарий” дostonларидан парчалар берилади. Жомий “Сабъаи сайёр” типигаги асар ёзмаган. Гарчи Навоий “Сабъаи сайёр”да ҳам устозини таърифлаган бўлса-да, “Хамсат ул-мутаҳаййирин”нинг “Учинчи мақолат”ида аввал Жомийнинг дostonларидаги Навоий таърифи, кейин эса уларга шогирднинг жавоби кетма-кет келтирилгани учун бу ўринда “Сабъаи сайёр”даги Жомийга бағишланган бобдан парча келтиришни лозим топмаган.

Навоийнинг “Хамсат ул-мутаҳаййирин”да “Хамса” дostonларидан келтирган маснавийларининг барчаси ўша дostonлардаги Жомийга бағишланган бобларнинг бошидан парча қилиб олинган. Бироқ “Фарҳод ва Ширин”дан келтирилган маснавий Жомийга бағишланган нашрдаги 7-бобнинг бошидан эмас, балки 6-бобнинг охириги 4 мисрасидан ҳам қўшиб илова қилинган⁹.

“Хамсат ул-мутаҳаййирин” бошдан-охир Жомий таърифу тавсифига бағишлангани, Жомий вафотидан кейин унинг хотирасини абадийлаштириш учун махсус ёзилгани учун ҳам, қайсидир маънода, икки буюк ижодкор муносабатларининг ўзига хос хотимаси ҳам ҳисобланади. Бироқ бу асарни ўрганишда ҳам, умуман, Навоий ва Жомий мавзусини ёритишда ҳам ана шу асарларнинг барчасини комплекс ҳолда назарда тутиш керак. Аммо Навоийнинг Жомий билан боғлиқ ҳар бир асарида муаллиф мақсади ва позицияси нуктаи назаридан муайян фарқ бор. “Хамса”, биринчидан, амалда “Хамсат ул-мутаҳаййирин” моҳиятига етиш учун жуда-жуда асқотади, иккинчидан, ҳатто, бу буюк эпопеяда Жомий таърифларида келган боблар ҳам устоз-шогирд ва пир-мурид муносабатларини тўла ёритиб беролмайди, яъни “Хамсат ул-мутаҳаййирин”га бўлган эҳтиёжни тўла қондира олмайди, учинчидан, “Хамса”да Жомий сиймоси – адабий тимсол, шунинг учун бу ерда у ўта бадий бўёқларда тасвирланади, тўртинчидан, Жомий сиймосини яратишда муаллифнинг “Хамса”ни ёзаётгандаги ўз олдига қўйган мақсади

⁹Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин \ Мукамал асарлар тўплами. 15-жилд. – Тошкент: Фан, 1999, 61-бет.

билан “Хамсат ул-мутахаййирин”ни битишда ўз олдига қўйган мақсади кўп жиҳатдан тафовут қилади. Хулоса қилиб айтганда, Навоийнинг назму насридаги Жомийга бағишланган ўринларнинг барчаси яхлит ҳолда икки шахс муносабатлари доирасини янада кенгрок ва ёркинрок ёритиш учун энг ишончли адабий-илмий манба бўлиб хизмат қилади.

РЕЗЮМЕ. Мақола Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonлари ва “Хамсат ул-мутахаййирин” асаридagi Абдурахмон Жомий таърифy тавсифи тадқиқига бағишланиб, уларнинг яхлит ҳолда икки шахс муносабатлари доирасини янада кенгрок ва ёркинрок ёритиш учун энг ишончли адабий-илмий манба бўлиб хизмат қилиши таъкидланади.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена исследованию описания и изображения Абдурахмана Джами в произведениях Алишера Навои “Пятерица” и “Пять удивлений”. Автор доказывает, что данный научно-литературный источник является самым достоверным для более широкого и основательного освещения взаимоотношений двух знаменитостей.

RESUME. The article is devoted to the study of Alisher Navoi's epics “Khamasa” and the description of Abdurahman Jami in “Khamسات ul-mutahayyirin”, which, as a whole, serve as the most reliable literary and scientific source for a broader and brighter coverage of the relationship between two people.

Таянч сўз ва иборалар: Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, “Хамса”, “Хамсат ул-мутахаййирин”, дoston, боб, хамсанавис, таъриф, тимсол, назм, наср.

Ключевые слова и выражения: Алишер Навои, Абдурахман Джами, “Пятерица”, “Пять удивлений”, дастан, глава, автор пятериц, описание, символ, лирика, проза.

Key words and word expressions: Alisher Navoi, Abdurahmon Jami, “Khamसा”, “Khamسات ul-mutahayyirin”, epic, chapter, hamsanavis, definition, symbol, poem, prose.

Музаффар МАМАТҚУЛОВ САЙЁДИЙНИНГ “ТОҲИР ВА ЗУҲРО” ДОСТОНИ

XVII–XVIII асрларда яшаган шоир Сайёдий “Тоҳир ва Зуҳро” дostonи билан халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт алоқаларини янада мустаҳкамлади, машхур сюжетни бадий жиҳатдан қайта ишлаб, уни ижодий бойитди. Дostonнинг ғоявий дунёси, образлар олами, сюжети ва композицияси “Тоҳир ва Зуҳро” номли ўзбек халқ эртагига ҳамоҳанглиги билан ажралиб туради.

“Тоҳир ва Зуҳро” эртагида тасвирланишича, ўтган замонда бир подшоҳ бўлиб, унинг фарзанди йўқ экан. Фарзандсизлик мотиви айнан Сайёдий дostonида ҳам учрайди. Тотор шахрининг Бобоҳон исмли бир подшоҳи бор эди, етти иклим унга бўйсунарди, бироқ унинг кўнгли ярим эди:

*Вале камлиги фарзанди йўқ эрди,
Кеча-кундуз гаму гусса ер эрди.
Бу шоҳ кўнглида доим эрди бу гам,
Бу гамдин кўнгли ҳаргиз бўлмади жам¹.*

Келажакда давлатимнинг эгаси ким бўлади, деган фикр ҳар иккала асардаги подшоҳни ҳам кийнади. Бундай ўй-хаёл уларни ғамгинлик сари етакларди, доимо хафагарчиликларининг асосий сабабчиси эди.

Эртақда айтилишича, кунлардан бир кун подшоҳ хафа бўлиб ўтирса, унинг ёнига ўнг қўл вазири кирибди. Вазир ҳам бефарзанд экан. Подшоҳ ва вазир бир уйга ўтиб дардлашиб, фарзандсиз юргандан кўра, юртдан

¹ S a y o d i y. Tohir va Zuhro. – Toshkent, Mumtoz soʻz, 2019, 21-bet. Dostonдаги кейинги мисоллар ҳам аини нашрдан оlinиб, саҳифаси кавс ичида кўрсатилади.

бош олиб кетган яхши деган қарорга келишибди. Сўнг иккаласи бутун мол-дунёнинг баҳридан кечиб, шаҳардан чиқиб кетишибди ва йўл юриб бир боққа бориб қолишибди. Боғда уларга бир чол учраб, иккаласига ҳам биттадан қизил олма берибди ва кейин шундай дебди: “ – Мен олмани сизларга шу шарт билан бердимки, қайси бирингизнинг хотинингиз ўғил туғса, отини Тоҳир қўйинг, қайси бирингизнинг хотинингиз қиз туғса, отини Зухро қўйинг. Аммо уларни бир-биридан ажратманг. Катта бўлиб вояга етганда қуда бўлинглар, эсдан чиқарманглар, – деб келган томонга қараб кетибди”². Кўринадики, эртақда чол туғилажак фарзандларнинг қўйилажак исмларини тавсия қилмоқда ҳамда подшоҳ ва вазирга қуда бўлишлари лозимлигини ҳам уқтирмоқда.

Айнан вазирнинг бефарзандлиги Сайёдий дostonида ҳам учрайди. Эртақдан фарқли равишда дostonда вазир Боҳир подшоҳи ва ўзига фарзанд сўраб, Яратганга муножот қилади. Чин кўнгилдан қилинган муножот ўз самарасини беради. Вазир уйқуга кетади ва туш кўради. Тушида подшоҳ ва ўзи фарзандли бўлишлари аён бўлади. Уйғонгач, бизга ҳам азизлар назар қилди деб, подшоҳдан суюнчи сўрайди. Подшоҳ Бобоҳон ҳам хурсанд бўлади ва ўзи ҳамда вазирнинг фарзандлари ўғил бўлса – дўст, қиз туғилса – дугона, ўғил-қиз дунёга келса – “ҳамдард” бўлсин, агар бу шартдан ким тонадиган бўлса номард бўлсин, деб ният қилади.

Эртақда чолдан олмаларни олган подшоҳ ва вазир уйларига қайтиб, юрт сўрашда давом этишибди. Вақти-соати етиб, улар овда юрган пайтларида хотинларининг кўзи ёрибди. Подшоҳнинг хотини қиз, вазирнинг хотини эса ўғил туғибди. Суюнчига борган одамга подшоҳ ғазабланиб, кизини ўлдириб, қонига рўмолчани бўяб келтиришни буюрибди. Вазир бўлса суюнганидан от чоптириб, уйига қараб йўл олибди. Йўлда кетаётиб, оти тошга қоқилибди-ю, отдан йиқилиб, тил тортмай ўлибди. Вазирнинг ўлими ходисаси Сайёдийда ҳам бор. Бирок бу ўлим эртақдагидек тасодифий ўлим эмас:

*Билинг: Тоҳирки беш ёшқа етибдур,
Бу Боҳир Тангри амрин битқарибдур –
Ки, Боҳирнинг вафотин билди ул шоҳ,
Дедиким: “Бу эрур тақдири Оллоҳ” (29).*

Айнан вазирнинг ўлими ҳар иккала асарда ҳам шартнинг бузилишига сабаб бўлади. Подшоҳнинг нияти бузилиб, Тоҳирни куёв қилиш фикридан қайтади.

Тоҳирнинг Зухрога унаштирилганлиги хабари эртақда ҳам, дostonда ҳам бир-бирига яқин қизиқарли воқеа ва деталлар орқали берилади. Эртақда айтилишича, бир куни Тоҳир ёнғоқ ўйнаб юрганида, отган ёнғоғи ип йигириб ўтирган бир кампирнинг чархига тегибди. Шундан кейин кампирнинг жаҳли чиқиб: “Э, шум етимча! Мен билан ўйнашгунча, бориб Зухро билан ўйнаш”, – дея уни қарғабди. Бу гап Тоҳирни анча қизиқтириб қўйибди. Тоҳирнинг саволига эса кампирнинг ўзи ҳеч қанақа сўз демай, унга онасини гапиртириш йўлларини ўргатибди. Кампирнинг ўргатган ҳийласи орқали Тоҳир ўтмишда отаси ва подшоҳ ўртасида бўлган

² Тоҳир ва Зухра. <http://e-adabiyot.uz/kitoblar/ogzaki-ijod/1018-ertak.html>. Pg 1.

вокеаларни билиб олибди. Бунда кўғирмоч деталдан унумли фойдаланилади. Яъни Тоҳир онасига кўғирмоч пишириб беришини, уни ховучида олиб келишини илтимос қилади. Онасининг кўлини маҳкам қисгач, кўли куйган онаси бўлиб ўтган вокеаларни боласига айтиб беришга мажбур бўлади. Худди шундай тасвирлар Сайёдийда ҳам келтирилган. Достонда ёзилишича, Тоҳир ва Зухро бир мактабда ўқишар экан. Бир куни иккаласи мактабга бораётган пайтда олдларидан бир хотин чиқибди. Тоҳир ҳазиллашиб, у томонга бир дона ошиқ отибди. Ошиқ хотинга бориб теккач,

*Деди хотун: “Манинг-ла қилма бози,
Бўла кўр Зухрохоним бирла сози.
Агар санда ақл бўлса, эй ўғлон,
Қила кўр Зухрохоним бирла жавлон” (31).*

Шундан сўнг Тоҳир ўзи билмайдиган қандайдир бир сир борлигини англабди. Бояги хотин бу сирнинг нималигини онасидан сўраши лозимлигини айтибди. Тоҳир уйига келиб, онасига қорни очганлигини, кўнгли кўғирмоч тилаётганлигини сўзлабди. Онаси тезда айтилганларни тайёрлабди. Тоҳир эса онасига қўлларида кўғирмочни олиб келишини, онасининг қўлларида овқат ейишни кўнгли тусаётганини билдирибди. Онаси ўғли истагандай қилиб кўғирмочни олиб келибди. Шунда онасининг кўлини маҳкам тутибди ва отаси билан боғлиқ вокеаларни айтиб беришини сўрабди:

*Кўли куйгач, деди: “Эй нури дийда,
Эшитсанг қиссани, бўлгунг рамида.
Отанг бирла Бобохон қилди паймон,
Ажал етди, отанг топмади дармон.
Унуттуқ борисин, сан ҳам унуттил,
На савдодур, болам, кўнглунг совуттил –
Ки, ул хоним эрур хонларга лойиқ,
Кўнгул берма анга сан, бўлма ошиқ” (32–33).*

Кўринадики, достондаги вокеалар эртақдаги вокеаларга айнан ўхшайди. Фақат эртақдаги ёнғоқ достонда ошиққа ўзгарган бўлса, чарх йиғираётган кампир хотинга айланган. Бироқ иккаласининг ҳам асардаги вазифаси бир. Подшоҳнинг чақалоқ кизини ўлимга буюриш ҳолати, лекин кизнинг ўлдирилмай қолиши фақат эртақдагина учрайди, холос. Кўғирмоч, онасининг кўлини куйдириш орқали ўтмишдаги вокеалар сирини билиб олиш иккала асарда ҳам бирдай тасвирланган.

Тоҳир ва Зухронинг бир мактабда ўқиши ҳамда мактабда бўладиган вокеалар тасвирида ҳам ўхшашликлар кузатилади. Мактаб вокеалари Тоҳир ва Зухронинг ҳаётини ўзгартириб юборади. Ишқ иккала ёшни янада яқинлаштиради ва улғайтиради, улар бир-бирисиз туролмайдиган бўлиб қолишади. Бу яқинлик улар устидан подшоҳга шикоят қилишгача бориб етади. Фарқли жиҳати эртақда уларни ўқитадиган домла арз қилса, достонда боғбон ҳукмдорни улар ўртасидаги муносабатдан огоҳлантиради.

Сўнг подшоҳ ва Тоҳир ўртасидаги зиддият кучаяди. Подшоҳ Тоҳирдан қутулиш йўлларини излай бошлайди. Тоҳирнинг Зухрога бўлган муҳаббати эса тобора кучая боради. Эртақда айтилишича: “Уламолар:

“Подшоҳ Тохирни йўқ қилсин”, – дебдилар... Подшоҳ ғазаб билан усталарни чакириб, уларга бундай дебди: “Катта бир сандиқ ясанглар. Тохирни оқизаман!” Бу гапни Зухро эшитиб, бир лаган тиллани усталарга олиб бориб: “Шу тиллани олинглар, сандиқ шундай пухта бўлсинки, ичига сув ўтмасин, токи бечора етимча борган жойида кун кўрсин”, – деб зор-зор йиғлабди³. Сандиқ тайёр бўлгач, подшоҳ халқни катта майдонга йиғдирибди. Халқ подшоҳдан Тохирни сувга оқизмасликни сўрашибди. Бирок халқнинг бу талаби амалга ошмабди.

“Тохир ва Зухро” дostonида ҳам бу каби воқеалар тасвири бор. Бирок дoston жанрининг имкониятидан келиб чиққан ҳолда Сайёдий воқеаларни кенгрок баён этишга ҳаракат қилади. Масалан, дostonда подшоҳ Бобоҳон Тохирни ўз ҳузурига чакиртиради ва у билан суҳбатлашади, шунингдек, Тохирнинг онаси шоҳи Хубон ҳам ҳукмдорга мурожаат қилади. Эртақда эса бу каби эпизодлар йўқ. Сандиқ детали ҳар икки асарда ҳам мавжуд. Сандиқ яшаш ва Тохирни сувга оқизиш қарори подшоҳ томонидан чиқарилади. Зухронинг сандиқни мустаҳкамлатиши ва халқнинг Тохирни дарёга оқизилишига қаршилик қилиши ҳодисаси эртақда ҳам, дostonда ҳам берилади.

Яна бир уйғун ҳолатни Қоработирнинг ўлими тасвирида ҳам кузатиш мумкин. Ҳар иккала асарда ҳам Қоработир Зухронинг ўлиmidан сўнг ўзини ўлдиради. Эртақда айтилишича, Қоработирни Тохир билан Зухронинг ўртасига қўйибдилар. Тохир устидан кизил гул, Зухро устидан оқ гул, Қоработир устидан эса тикан ўсиб чиқибди. Сайёдий ҳам Тохир ва Зухронинг қабридан гул, Қоработир қабридан эса тикан ўсганлигини таъсирли қилиб ифодалайди. Бирок, Зухронинг вафотидан кейин отаси тушига кириши, шундан кейин Қоработирнинг бошқа алоҳида жойга кўмилганлиги, Моҳимнинг Тохир билан боғлиқ воқеаларни эшитгандан сўнг жон берганлиги каби воқеалар баёни Сайёдий ижодий фаолиятининг натижаси сифатида юзага келади.

Сайёдий ўзининг “Тохир ва Зухро” дostonини яратишда халқ орасида машҳур бўлган сюжетдан унумли фойдаланади. “Тохир ва Зухро” номли ўзбек халқ эртаги шоир дostonи учун асос бўлганлигини Сайёдийнинг ўзи асарнинг кириш қисмида алоҳида таъкидлайди. Унда ёзилишича, шоир бир куни туш кўрибди. Тушида ажойиб, гўзал бир сайлгоҳда юрганмиш. Баҳор айёми, гуллар очилган, атрофда гўзаллар, барча хурсанд. Ногаҳон Сайёдийга Тохир ва Зухро учраб қолибди ва ундан ўзларининг муҳаббатлари асосида китоб ёзишни илтимос қилибди. Бу тушдаги воқеалар шоир учун илҳом бағишлабди:

*Давот бирла қалам илгимга олдим,
Аларнинг ишқини қўнғулумга солдим.
Аларнинг қиссасини назм қилдим –
Ки, ошиқларга яхши базм қилдим.
Қуруқ жазра эди, бўстон қилдим,
Бу ошиқларга хуб дoston қилдим (20).*

Халқ орасида кенг тарқалган эртақни дostonга айлантириш шоирнинг асосий мақсади эди. Бу йўлда у тўрт йил заҳмат чекади.

³ Тохир ва Зухра. <http://e-adabiyot.uz/kitoblar/ogzaki-ijod/1018-ertak.html>. Pg 1.

Натижада Шарк ёзма адабиётидаги машхур асарлардан бири дунёга келади. Дархақиқат, дostonнинг гоъвий мазмуни, унда тасвирланган образлар ва воқеалар “Тоҳир ва Зухро” номли ўзбек халқ эртагидаги воқеаларга ҳамоҳанглиги Сайёдийнинг халқ оғзаки ижоди намуналарини яхши билганлиги ҳамда ўз асарини яратишда фольклорларидан маҳорат билан фойдаланганлигидан далолат беради. Иждодий ёндашиш, дoston жанрининг имкониятларидан усталик билан истифода этиш – Сайёдий имкониятларини тўлақонли равишда юзага чиқаради. Шу сабабли ҳам воқеаларни кенгрок, батафсил тасвирлаш ҳамда асосий образларнинг ички рухий кечинмаларини чуқуррок бериш “Тоҳир ва Зухро” дostonида кенг ўрин эгаллайди. Шунингдек, унга киритилган персонажлар ҳамда кўшимча эпизодлар дostonнинг оригинал, бой фантазия, ўзига хос истеъдод ва икtidорнинг маҳсули сифатида юзага келганлигини англатади.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада Сайёдийнинг “Тоҳир ва Зухро” дostonида фольклор аъёналари масаласи киёсий материаллар асосида таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье на основе сравнительных материалов проанализированы проблемы традиций фольклора в эпосе Сайёди “Тохир и Зухра”.

RESUME. This article analyzes the problems of folklore traditions in the Sayyadi’s epic “Tahir and Zuhro” on the basis of comparative materials.

Таянч сўз ва иборалар: эртақ, дoston, образ, мотив, гоъ, сюжет, аъёна, тажриба, фольклор, ёзма адабиёт.

Ключевые слова и выражения: сказка, эпос, образ, мотив, идея, сюжет, традиция, опыт, фольклор, письменная литература.

Key words and word expressions: fairy tale, epic, image, motif, idea, plot, tradition, experience, folklore, written literature.

Сайёра ҲАМДАМОВА НОДИРА ҒАЗАЛЛАРИДА ХАЛҚОНА ОҲАНГЛАР

Маълумки, халқ оғзаки ижоди ҳамиша иждод аҳли учун битмас-туганмас илҳом манбаи бўлиб келган. Шоирлар халқ мақоллари, образли иборалари, халқона сўзлардан фойдаланиб, шеърларининг содда ва тушунарли, раво ва таъсирчан бўлишига ҳаракат қилганлар. Айни жиҳатдан бирор-бир шоир иждоди халқона оҳанглардан холи эмас. Оташнафас шоира Нодира иждоди ҳам бундан мустасно эмас. Жумладан, у халқона “яхши бор”, “этмасам бўлмас”, “тасаддуқинг”, “тамошо қил”, “тушумда кўрсам эдим”, “кўрар кун бормукин”, “келакўр”, “айланай”, “ўргилай”, “айламай найлай”, “ўлай” каби сўз ва сўз бирикмаларини радифга чиқариб, бетакрор халқона ғазаллар иждод қилган. Чунончи:

Жон олурда, эй санам, қилгон иттобинга ўлай!

Гоҳ нозинга берай жон, гоҳ иттобинга ўлай!¹

Шоира севгилисига қарата: “Менинг жонимни олиш учун шунчалик шошилиб келишингга ўзим ўлай-да! Гоҳ юракни ўртайдиган нозингга жон

¹ Н о д и р а - К о м и л а. Девон (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Маҳбуба Қодирова).. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001, 307–бет. Шоира ғазалларидан келтирилган кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олиниб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилди.

берай, гоҳ менга қилган қахру ғазабингга ўлай!” – деб хитоб қилади. Бу мисралар ўзининг халқона содда тили ва раво оҳанги билан кўнглига чиппа ёришади. Худди байтнинг истеъдодли ва нуқтадон шоир эмас, оддий халқ вакили ижод қилгандай. Чунки ғазал халқ кўшиқларига ўхшаб кетади. Воқеан, у раво ва жарангдорлиги жиҳатидан халқ кўшиқлари ижод қилинадиган ва кенг қўлланиши жиҳатидан арузнинг туркий вазнлари сифатида машҳур вазнлардан бири рамали мусаммани мақсур (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун)да яратилган.

Шоиранинг “айланай” радибли ғазали ҳам ўзининг халқона руҳи, оҳанги ва мазмуни билан алоҳида ажралиб туради.

*Мунтазирдурман қачонким келса жонон айланай,
Бошидин юз йўл тасаддуқ айлабон жон, айланай.*

*Бошидин айланмадим деб кўптурс армоним менинг,
Келса ёрим қолмасун кўнгулда армон, айланай.*

*Лаҳзае холи эмас кўнгулум хаёлинг хайлидин,
Иштиёқингдур кўнгул тахтида султон айланай!*

*Меҳри рухсорингни соғиндим – қарорим қолмади
Заррадек бошингдин, эй хуришиди тобон, айланай! (301)*

“Жонон қачон келар экан деб, бошидан жонимни минг марта қурбон қилиб, ҳамиша йўлларига кўзим тўртдир, айланай. Ёримнинг бошидан айланмадим деб армоним кўп эди, кошки ёрим келса-ю, бошидан айланиш билан кўнглимда армон қолмасин, айланай! Кўнглим бир лаҳза ҳам хаёлинг кўшинидан холи эмас – сенинг иштиёқинг кўнгул тахтида султон, айланай! Юзинг куёшини соғиниб бир зарра қарорим қолмади – эй порлоқ куёш, зарра каби бошингдан айланай!”

Бу байтлар ўзининг халқона содда ва тушунарли тили, раво ва жарангдор услуби, гўзал ва таъсирчан ифодаси билан кўнгулларни ўзига жазб этади.

Кўриниб турганидек, шоира ғазалда “айланай” сўзини “садағанг бўлай”, “парвонанг бўлай”, “қурбонинг бўлай” каби эркалаш ва ҳурмат маъносига қўллабгина қолмай, тўртинчи байтда ўз маъносига – айланмок маъносига ҳам ишлатади.

Бу ғазал ҳам рамали мусаммани мақсур вазнида.

Нодира фикр жозибаси ва таъсирини ошириш учун бошқа ғазалларида ҳам халқона мақол-матааллар, образли ибора ва лутфлар, ирим ва удумлардан маҳорат билан фойдаланади. Чунончи, қуйидаги байтида қурбон ойда халқнинг қурбонлик қилиш одатидан ўзининг бадий мақсади йўлида фойдаланиб: “Агар одамлар ҳар йили бир марта – қурбон ойдаги қурбонлик қилсалар, мен у гўзал ойга ҳар кеча неча жон қурбон қиламан”, – деб лутф этади:

*Халқ агар ҳар йилда бир қурбонлиг айлар моҳи ийд,
Мен қилурмен неча жон ул ойга қурбон ҳар кеча (282).*

Бу ерда салохиятли қалам соҳибаси бошқа қатор бадий санъатлардан ҳам маҳорат билан истифода этган. Жумладан, “ой” сўзи тажнис ҳосил қилиб, биринчи мисрада у қурбон ойна, иккинчисига эса

гўзал маҳбуба маъносида келган. Халкнинг қурбон ойида молини, ошиқнинг ишқ йўлида жонини қурбон қилишида эса тазод ва муболаға санъатларини кўрамиз. Айни пайтда бу ерда “мен” ҳам “халк”қа қарши қўйилмоқда. Шунингдек, “ҳар йил” ва “ҳар кеча” сўз бирикмалари ҳам ўзаро тазод санъатини ҳосил қилади.

Маълумки, кўзнинг кўриш қуввати қорачик билан. Қорачик бўлмаса, кўз ҳеч нарсани кўрмайди. Бу ҳаётий ҳақиқат ҳам шоирага ўзига хос ташбеҳ яратиш учун қўл келади: “Эй ёр, сен менинг кўзимнинг нури эдинг. Сендан айрилгач, қорачиғидан айрилган кўз каби дунё менга қоронғи бўлди”, – деб образли йўсинда тузади яна бир байтини:

*Эй жон, менга ҳажрингда жаҳон бўлди қоронгу,
Бўлгон каби кўз гавҳари шаҳвордин айру (279).*

“Мен сенинг юзингни кўргач ҳаминқадар телба бўлдимки, мени ўқиган парихонларнинг ўзи ўзидан кетиб қолди”, – деб лутф этади қуйидаги байтида:

*Эй пари, юзунг кўргач, телба бўлдум андоғким,
Кеттилар бари ўздин ўқугон парихонлар (157).*

Нодира қатор ғазалларида масал (мақол) келтириш – ирсоли масал санъатидан ҳам маҳорат билан фойдаланади. Ё.Исҳоқов таъбири билан айтганда, ирсоли масал “гапда ёки шеърда мақол, матал ва ҳикматли сўзларни муайян мақсадда тамсил йўли билан ишлатиш санъатидир”². Масалан, қуйидаги байтда фаҳрия санъати воситасида Хон таҳаллуси билан ижод қилган ўғди Мухаммад Алихоннинг сўз санъатидаги камолотидан ифтихор этиб: “Худди ой қуёшдан нур олгани каби, Бухоро хони ҳам Хондан камолот дарсидан сабоқ олади”, – деб лутф этади:

*Қасб этар хони Бухоро ҳазрати Хондин камол,
Бу масалдур: “ой этар хуришиддин нур иқтибос” (175).*

“Ирсоли масал санъатини қўллаш асосан уч йўл билан содир бўлади. Биринчиси – машҳур мақол ёки ҳикматли сўзга ишора қилиш. Бунда кўпинча “дейдиларким”, “дерлар”, “масалдурким”, “масал борким” каби сўз ва иборалардан фойдаланилади”³. Келтирилган байтда шоира “бу масалдур” деб унга ишора қилади. Ирсоли масал санъатини қўллашнинг яна бир усули вазн ва қофия талаби билан уни ўзгартириб қўллаш бўлиб, бошқа байтида айни шу ҳолни кўрамиз. Шакарга чумоли, асалга чивин ёпишгани каби маҳбубанинг шаффоф лаби устидаги қора холидан хотирингга малол юзланмасин тарзида яна бир бетакрор образли байт ижод қилган Нодира унда шакар бор жойда чумоли бўлади ва асал бор жойда чивин бор мазмунидаги мақолларни маҳорат билан ўзгартириб қўллаганини кўрамиз:

*Лаъли ноби узра холи хатидин бўлма малул –
Ки, шакар узра бўлур мўр, асал узра магас (174).*

Бу байтда аслида икки ўзаро ўхшаш мақол келтирилган бўлиб, кетма-кет қўш мақолни қўллаш илми бадеъда ирсол ул-масалайн деб аталади.

² Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2014, 47-бет.

³ Очилов Э. Барҳаёт сиймолар. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012, 288-бет.

Тахлиллардан маълум бўладики, мумтоз шоирлар ижодини халқ мақол ва маталлари, образли ибораларини муайян фикр ифодаси учун қўллаш маҳорати, ҳаёт воқеа-ходисалари, халқ ирим-сирим ва расм-русумлари, удум ва анъаналаридан ўз бадий мақсади йўлида фойдаланиш салоҳияти жиҳатидан ҳам ўрганиш адабиётшуносликни янги ва кизиқарли маълумотлар билан бойитади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Нодирнинг ўз газалларида бадий мақсади ифодаси учун халқ мақоллари ва образли ибораларидан фойдаланиш маҳорати таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье проанализировано мастерство Нодира в применении в газелях народных пословиц и образных выражений для выражения художественной цели.

RESUME. The article analyzes Nodira's skill in using folk proverbs and figurative expressions to express her artistic purpose in her poems.

Таянч сўз ва иборалар: газал, вазн, бадий мақсад, мақол, образли ибора, бадий санъатлар, ирсол масал, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: газель, метрический размер, художественная цель, пословица, образное выражение, поэтические фигуры, ирсол масал, мастерство.

Key words and word expressions: ghazal, vazn, artistic purpose, proverb, figurative expression, fine arts, transmission parable, skill.

Лола АХРОРОВА

“ОТАМДАН ҚОЛГАН ДАЛАЛАР” РОМАНИДА ҲАЁТИЙ ҲАҚИҚАТ ВА БАДИИЙ ТАЛҚИН

Тоғай Муроднинг ўзига хос шакл ва мазмунга эга “Отандан қолган далалар” асари мустақиллик йилларида яратилган пахтакорлар ҳаёти реал акс эттирилган энг сара романлардан бири ҳисобланади. Унда адиб биргина дехконнинг эмас ўзбекнинг чекига тушган пахта етиштириш азоби билан боғлиқ ҳаётий ҳақиқатни акс эттирган. Романнинг бош мавзуси ҳам шу: “сабрнинг таги олтин” дея, ўша олтинни тополмаган миллат тақдири. Унинг ғояси ҳам, бир томондан, миллий ва умуминсоний кадриятларга мувофиқлик бўлса, иккинчи томондан, халқ фожиаси мохирона ва жуда таъсирли ифодаланган. Муаллиф кишлоқдаги дехкон заҳматини енгиллаштирмай туриб, унинг меҳнатига яраша ҳақ тўлаб, иқтисодий таъминланганлик даражасини оширмай туриб умумдавлат муаммоларини ҳал этиб бўлмаслигини кўрсата олди.

Асардаги воқеа-ходисалар Дехқонкул тилидан ҳикоя қилинади. Бирок ижодкор Дехқонкул тимсолида фақат оддий кишлок аҳли турмуш тарзини тасвирлашни эмас, балки бу образ орқали умуммиллат муаммолари, фожиага олиб борган омилларни ҳаққоний тасвирлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйгани яққол сезилиб туради. Асар Х бобдан иборат бўлиб, жами 273 та кичик ҳажмдаги қисмларга бўлинган. Ҳажми ҳам одатдаги романлардан ихчам – 195 бет. Асар сюжети, қаламга олинган воқеалар хронологик тартибга асослаб берилган. Бундай ёндашув ўтган давр ҳаётини кенг, ҳатто эпик қўламда, қаҳрамон тақдири, унинг феъл-атвори, характерининг ривожланишини даврий изчилликда кўрсатиш учун ёзувчига қўл келган. Шу боис ҳам асарда жудда катта ҳаётий материаллар камраб олинган. Дехқонкулни I бобда бобоси, II бобда отаси, III бобда ёшлиги билан боғлиқ хотираларни ёдга олиши ретроспекция, яъни замонда ортга қайтиш усулидан фойдаланиб баён этилган. Хулосада

муаллиф китобхонни қарийб бир асрдан ортиқроқ ўзбеклар ҳаётининг энг оғир пайтларини қаламга олган деган тўхтамга қелишга ундайди.

Тоғай Мурод ижтимоий-тарихий шароитнинг инсон тақдири ва феъл-атворига таъсирини теран бадийий тадқиқ этганлиги боис, Дехқонкул меҳнатқаш, виждонли, ўз соҳасини яхши биладиган аксар ўзбекларга хос содда, меҳмондўст. У Дехқонкулдаги меҳнат қилишдан бошқа нарсани ўйламаслик, меҳнатқаш – энг яхши фазилатли инсон, дея онгига сингдирилган фуқаролик позицияси унинг характеридаги камчиликларни келтириб чиқарди: у ҳақ-ҳуқуқини билмайдиган, атрофидагилар билан иши йўқ, ҳатто ўз соғлиғи учун ҳам қайғурмайдиган омадсиз шахс. Муаллиф ўқувчида Дехқонкулга нисбатан ачиниш туйғусини уйғотишга интилмайти, аксинча қаҳрамони тушиб қолган ҳолат, ижтимоий муҳит, у билан боғлиқ воқеа ва ҳодисаларни қандай бўлса, шундайлигича тасвирлаб, унинг тақдирини бутун мураккаблиги билан кенг қўламда акс эттиради.

Одатда, бадийий асарга жуда кўп воқеа-ҳодиса тафсилотини кирғизиш ўзини оқламай, зерикарли маълумот берувчи манбага айлантиради. Аммо “Отамдан қолган далалар” романида сирларга тўла ҳар бир кичик воқеа-ҳодиса асосида қатта ҳаётий ҳақиқат ётади. Масалан, Деновдан келган беш-олти қурларнинг қамишзорда шולי етиштириши, қатталарни “Ўзбекистон Қурия эмас”, деб шוליпояни пахтазорга айлантириши, йил-ўн икки ой тонгдан шомгача ишлаган бригадирларга қолхоз раиси “Сиз билан биз ҳали-ҳамон дотацияда яшаймиз, ўртоқлар! Дотациядан қутулайлик, ана ундан кейин одамдай яшасак бўлади!” – деб ўтказадиган ҳар тунги мажлисбозликлар, битиктахтадаги “Совет халқи 1980 йилда коммунизмда яшайди”, – деган сўзлар ёзилган шиор, Дехқонқулни илғор бригадир сифатида парткомнинг фасон-фасон кийимларини кийиб, республика микёсидаги анжуманда иштирок этиши, анжуманни “янги пахта терар машина яратиш учун янги “чикқабел” нав керак, янги нав яратиш учун, янги пахта териш машина керак”, деган ечим билан тугаши, Ўзбекистон бўйича охириги икки йилда етти юз эллик уч хотин-қиз ўзига ўзи ўт қўйиши, ленинградлик шоир Михаил Дудиннинг шеър ёзиши каби... сизни узоқ ўйлашга, мустақил фикрлашга ундовчи ўнлаб илдизи чуқур муаммолар тасвирланган.

Бадийий адабиётда реал тарихий шахслар ва воқеа-ҳодисаларга бағишланган адабий асарларда бадийий тўқима бир қадар қамроқ ишлатилади, дейилган қоида бор. Т.Мурод қаҳрамони тарихий шахс эмас, аммо асарда қаламга олинган деярли барча воқеа-ҳодисаларни бўрттирмай, реал ҳаётда қандай бўлса, шундайлигича тасвирга олганлиги унинг ютуғи. Ижодкор ўқувчини яқин ўтмишдаги тарихий шахслар тақдири билан боғлиқ жуда кўп маълумот билан таништиришдан ташқари, уни олдига шунга яраша маълумотга эга бўлиш талабини ҳам қўяди. Натижада китобхон тасавурида салкам бир асрдан бери пахта етиштириб, яшаш тарзи яхшиланмаган деҳқон ҳаёти бутун мураккаблиги билан гавдаланади.

Романнинг бош қаҳрамони – Дехқонкул оддий деҳқон образида ўз аксини топган, адиб унинг елкасига залворли юк қўйган. Шу сабабли ҳам Дехқонкул шахс сифатида узоқ вақт хотирангизда сақланиб қолади.

Қахрамоннинг исмини қаранг – Дехқонкул, яъни дехқончиликнинг кули! Қўли қадок, аммо ихтиёри ўзида бўлмаган кул! Дехқонкул ва унинг аёли ҳаёти асардаги бошқа образлардан ортиқроқ тафсилотлар билан ёритилгани улар характерининг ўзига хос равишда, тўлақонли чиқишига хизмат қилган. Оиладаги ички зиддиятни келтириб чиқарувчи ташқи зиддият батафсил ва ишонарли ифодаланган. Асар Дехқонкулнинг фожиаси билан тугайди – у саккиз йил муддат билан озодликдан маҳрум этилади. Айбдор Жамолиддинов Дехқонкул Ақрабовичга сўнг сўз берилади. Унинг охириги илтимоси – “Далаларимни бир кўриб кетайин...” деб рухсат сўраши, умри далада ўтган пахтакорлик ҳаётининг мазмунига айланган Дехқонкул учун нормал, биз учун умумодатий нормада бўлмаган ҳолат.

Асар ҳақида адабиётшунослар томонидан фақат ижобий фикрлар айтилган бўлса-да, ижодкор томонидан романнинг айрим ўринларида сюжет элементи билан шароит мантиғининг мос эмаслиги эътиборга олинмаган. Жумладан, II бобида Дехқонкулнинг отаси Ақраб “босмачилик ҳаракати”га алоқадар шахс сифатида қўлга олиниб, отиб ташланади. Ўзбекистон тарихида “босмачилик” 1918 йилдан 1935 йилгача давом этганлиги расман қайд этилган¹. Демак, бизда Дехқонкулнинг отаси тахминан 1930 йилда вафот этган, деб тахмин қилишга тўла асос бор. Чунки у хотини билан ўзаро суҳбатда: “Кўлобда бўлдик. Иброҳимбек кўрбоши ҳазратлари кўлида машқ олдик”, деб, Шаркий Бухорода “босмачилик”нинг энг кўзга кўринган етакчиси – Иброҳимбек билан учрашганлигини айтади. Шўро ҳукуматига қарши жанг қилган Иброҳимбек кўрбоши 1931 йили июнда ўзи таслим бўлади. Бу реал тарихий воқеани бадиий адабиётдаги тасвирдан сўнг, биз “Дехқонкул 1926 йилда туғилган бўлса керак”, деган иккинчи тахминга келамиз. Очик далада итдек отиб ташлаб кетилган отаси жасадини кўрганидан сўнг “Қўлингни кўтар, босмачи!” деб уни томма-том юриши, яъни депрессияга тушиб қолиши ортиқча изоҳ талаб қилмайди. Аммо “Пахтазор – дафтаринг бўлади, ғўзалар – хуснихатинг бўлади!” деб бешинчи синф ўқувчисини пахта фронтига сафарбар этилиши 1937 йилга тўғри келади. Негадир, ижодкор қаламга олган давр билан реал ҳаётдаги вақт мос келмаяпти.

Бизнинг назаримизда, Т.Мурод III бобда ўз ўқувчилик даврини тасвирлаб, ўртадаги салкам чорак аср вақтни эътиборидан четда қолдирган. Бундай дейишимизга яна бир сабаб – унинг қахрамони байроқ кўтариб пахта даласига бутифос сепган АН-2 самолётга йўлқўрсатувчилик қилади. Қишлоқ хўжалик ишларида ва юк ташишда фойдаланилган “Аннушка”, “Кукурузник” конструктор О.К.Антонов томонидан ихтиро қилиниб, 1947 йил 31 август куни биринчи синовдан ўтган. 1949–1952 йилдан Киевда ишлаб чиқарила бошланган. Шунинг учун тасвирга олинган воқеалар ўтган асрнинг 60-йиллари ва ундан кейинги вақт оралиғида юз берган деган қарорга келамиз. Биринчи пахта териш

¹ Назаров Н. Муҳаммад Иброҳимбек Лақай. Тўлдирилган иккинчи нашри. 2006 йил. – Тошкент. www.ziyouz.com кутубхонаси.

машинаси эса 1947 йилда яратилганлиги ҳақидаги маълумотни муаллиф асарига киритган.

Романда бобо, ота, набира – уч авлод тақдири ва фаолиятига оид воқеаларда, қолаверса, тизим тасвирида узилиш борлиги учун Ш.Аббосов томонидан “Отамдан қолган далалар” асари асосида суратга олинган фильмда юқоридаги камчилик тўғрилангандек кўринади. Ижтимоий тармоқларга фильм ҳақида киритилган қисқа маълумотда ҳам “Оддий дехқоннинг тўрт авлоди ҳақида” дейилган. Лекин романда йўқ янги персонажларнинг кинодаги иштироки асар муаллифи томонидан йўл қўйилган камчиликни ёпиб кетмайди. Шунингдек, худди шу бобда ўша давр шароитига зид бўлмаган воқеа тасвири ҳам реалликдан узоқ, яъни Дехқонқул онасини “оғироёқман” дейишига қарамай катталар “пахта оғироёқни билмайди” деб, Сталин номи колхозига пахта теримига ҳайдаши, Болхинни тонгдан шомгача пахта териб, ой-куни бўлмаса-да, уни далада чала бола тукқанлиги, эри Ақраб аллақачон вафот этган эди-ку, деган иккинчи саволни келтириб чиқаради. Ижодкор ушбу маълумотни асарга киритиб, ҳақ-хуқуқини билмайдиган теримчи аёл тақдири орқали шўролар давридаги қаттиққўлликни, аёлларга муносабатни, қолаверса, адолатсизликни кўрсатмоқчи бўлгану, шароит мантиғидан кўз юмган.

IX бобда эса Дехқонқулни қўлга олиш учун уни уйига тўппонча билан бостириб киришганида, болаларининг онаси оёқларига осилиши ёш болаларга хос табиий ҳолат тасвиридан унинг фарзандлари ҳали ёш деган тўхтамга келамиз. Келини ўлимидан сўнг рўзғор ташвишидан қутулмаган, ҳаловати йўқ кампир қўлида набираларининг қолиб кетаётганлиги эса ҳақиқатдан фожиа. Китобхон ушбу воқеа тасвиридан “Дехқонқул қамоққа олинганида неча ёшда эди?” деган яна бир саволга жавоб излайди.

В.Файзуллохнинг Тоғай Муроднинг “Танланган асарлар”га ёзган сўнг сўзида: “Отамдан қолган далалар” романида қарийб чорак асрлик ўзбеклар ҳаётининг энг оғир чоғларини бор бўйи билан очади”², деган фикрига эътирозимиз бор. Тасвирга олинган воқеа-ҳодисалар тафсилотидан асарда қисқа вақт оралиғида кечган воқалар эмас, балки 1876–1991 йилгача – салкам 100 йилдан зиёдроқ вақт бобо, ота, набира тақдири, улар яшаган давр, қолаверса, тузумга баҳо берилаяпти. Бизнингча, уч авлод вакиллари бобо, ота, набира, тўртинчи авлод – набиранинг фарзанди Дехқонқул – эвара бўлганида юқоридаги каби саволлар келиб чиқмас эди. Шундай бўлса-да, ўзбек ва жаҳон романчилиги аънаналарини давом эттирган ҳолда ўзбек халқининг тилига, адабиётига арзигулук мерос қолдириб, воқеа-ҳодисаларни идеаллаштирмай тасвирлай олганлиги учун ижодкорга хурматимиз ошади, асарларини қайта-қайта ўқигингиз келади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар” романи ҳаётини ҳақиқатнинг бадий талқини жиҳатидан талқин қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье роман Тоғая Мурода “Поля, оставшиеся от отца” исследованы с точки зрения поэтического толкования жизненной правды.

² Ф а й з у л л о х В. Абадият \ М у р о д Т. Танланган асарлар. – Тошкент: Шарк, 2018, 702-бет.

RESUME. The article examines Uncle Murad's novel "The Fields Left by My Father" in terms of an literary interpretation of the realities of life.

Таянч сўз ва иборалар: роман, ҳаётий ҳақиқат, мавзу, ғоя, ифода, образ, тасвир, сюжет, тўқима, фильм.

Ключевые слова и выражения: роман, жизненная правда, тема, идея, выражение, образ, изображение, сюжет, вымысел, фильм.

Key words and word expressions: novel, vital reality, theme, idea, expression, image, plot, texture, film.

Феруза БУРХОНОВА

**АҲМАД АЪЗАМ ҲИКОЯЛАРИДА ДАВР РУҲИ ВА
МАЪНАВИЙ ОЛАМ ТАЛҚИНИ**

Аҳмад Аъзам истеъдодли ёзувчи сифатида ўзидан бир туркум ҳикоя ва новеллалар ҳам мерос қолдирди. Унинг турли йилларда яратган "Соясини йўқотган одам", "Гўзаллик кирралари", "Қатағон йили", "Ойнинг гардиши", "Одамнинг оласи" каби бир қатор ҳикоялари сўнгги давр ўзбек ҳикоячилигини у ёки бу даражада бойитишга хизмат қилади, албатта. Адибнинг "Соясини йўқотган одам" ҳикояси илк жумладанок инсоннинг мураккаб руҳий ҳолатига ишора беради. Асар воқелиги қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади. Ҳикояда ўз-ўзи билан ёлғиз қолган, ўз-ўзини тафтиш этишга уринаётган, излагани мавҳум, инсон ҳаётининг мазмунсиз экани хусусида мулоҳаза юритаётган қаҳрамон кечинмалари акс этади. Ҳикоя тугуни қаҳрамоннинг руҳий ҳолатидаги оний ўзгариш билан бошланади. Яъни қаҳрамоннинг "ҳамма қатори ростмана одам туйқусдан ўз мазмунини йўқотиб, яна қайтиб топгандек ғалати аҳволга учрадим, ростдан, бирдан мазмуни чикиб кетиб, яна қайтгандек бўлди",¹ деган ўз ҳолати баёни билан бошланади. Асарда мана шу руҳий мувозанатсизлик ҳолати бора-бора қаҳрамоннинг соясини йўқотиши билан яқун топади. Ёзувчи соянинг йўқолиши ҳақида ёзар экан, аслида ботинда нурнинг тақдирини, унинг қисмати ҳақида ҳикоя қилмоқда. Шунга кўра қаҳрамоннинг соясини йўқотиши рамзий-мажозий мазмунга эга. Инсон жисмининг мавжудлиги унинг соясида ҳам акс этади.

Асар қаҳрамони гарчи шўро сиёсати тақиқлаган бўлса-да, жаҳон ва ўзбек адабиётининг сара намуналарини муттасил мутолаа қиладиган, кутубхонасида тўрт мингдан ошиқ китобларга эга бўлиб, уларнинг мазмунини укқан чин зиёли сифатида, руҳий-маънавий юксалиш, покланиш, ўзликни англаш сари қадам ташлаган инсон сифатида намоён бўлади. Ёзувчи ҳикояда қўллаган рамзий-мажозий ҳолат, яъни қаҳрамоннинг соясини йўқотишидаги ижтимоий маъно шўро сиёсати ғоялари, исқанжаси доимо инсонлар онгу тафаккури, маънавияти, ҳаётига соя ташлаб туришини тасвирлашдан иборат. Шу боис асар персонажларининг аксарияти оқимга қарши сузмайдиган, шўро мафкураси йўриғидан чикмайдиган, миллий ўзликни англаш, эрк ва озодликни ҳаёлига ҳам келтирмайдиган, қалби қурум босган, тузум

¹ Аъзам А. Соясини йўқотган одам. – Тошкент: Шарқ, 2004, 4-бет. Кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

“соя”сида қолган кишилардир. Қаҳрамоннинг ҳамкасби Барот шундай образлардан биридир. У моддиятни ҳаётининг аъмоли деб билган, нафсга тобе, халкнинг эртанги куни, инсон ҳаётининг мазмуни тўғрисида чуқур ўйламайдиган, ўз маиший турмуши билангина овора ҳафтафаҳм инсон. Айни шу қусурлари билан ҳикоя қаҳрамонидан тамомила фарқ қилади. Асар қаҳрамони ниҳоятда ўйчан, сермушоҳада, ватанпарвар инсон. Мана шу жиҳатлари, яъни миллий ўзлигини англаши – соясининг йўқолиши мажлисда турфа хил баҳс-мунозараларга сабаб бўлади.

“Ботир ака сўз олади: “Мен бошлиғимизнинг гапидан шуни тушундимки, бу йигитга орамизда ўрин йўқ экан. Нега? Соя йўқлиги учун! Мирқосим буни ғоявий бузуклик деяпти. Оғзим бор, деб гапириб, ўзимиз хато қилмайлик-да. Мана, бир вақтлар шунақа гаплар билан қанча шоир, ёзувчи, сиёсий арбобларимиз камалиб, отилиб, кейин реабилитация бўлди. Бу йигитни уч-тўрт йилдан бери биламиз, яхши йигит, лекин, тўғри, кўп ўқийди, аммо кўп ўқигани учун кўп нарсани билади. Мана, сояси йўқолиб қолибди, лекин шу билан ёмон одамга айланиб кетди, десак, хато қилиб қўймаймизми? Балки бошқа қобилияти очилгандир? Шахсан менинг бу масалада ўз фикрим бор: юраги тоза, кўнглида кири йўқ, оқ, нияти яхши – ёруғ, шунинг учун ундан ерга қора соя тушмайди” (12). Асарда йўловчи кизнинг портретини чизган муаллиф уни қора кийимдалиги боис инсон эмас, бирор кизнинг соясига менгзайди. Маълумки, қора ранг ёвузлик маъносини ифодалайди. Масалага шу нуктаи назаридан ёндашсак, “соя” бу кизни ҳам ўз исқанжасига олган. Демак, ҳикоя қаҳрамони, сояси йўқолган инсон, ўзлигини англаган, пок қалб соҳиби тимсоли.

Ҳикоя қаҳрамонининг ишхонаси ҳам куёшга тесқари, бинони тўққиз қаватли “министрлик” тўсиб қўйган. Шу боисдан бино ичидагиларнинг сояси фақат ташқарида, куёш нуридагина кўринади. Ҳикояда неончиноқ доимий ёниб турса-да, ишхонадагиларнинг сояси бу нурда кўринмаслиги деталига бир-икки чизгида ургу берилади. Неончиноқ тўла маънода ёруғлик тарката олмайдиган “сохта ғоя” тимсоли. Яъни шўро сиёсати ғоялари неончиноқ сингари руҳсиз нур таратган, инсонлар ҳаётини бахт ва тенгликка қуришни ваъда қилган бўлса-да, амалда уларнинг меҳнатидан фойдаланган, миллий ўзлигини йўқотишга қаратилган эди. У ҳақиқий нур бўлиб бахт таратишга қодир эмас эди. Ҳикояда шўро даврига хос бўлган турғунлик, боқимандалик психологиясини ҳам ёзувчи бир-икки чизгида фош қилади: “Наҳотки, бир инсон тушдан кейин ишдан кетиб қолса, эртаси куни ишга бормаса, бирон одам қизикмайдими, деб ўйладим” (4). Қаҳрамонининг соясини қайта тиклашга жамоавий тарзда киришган ходимлар, профессорнинг саёй-ҳаракатлари бесамав кетади. Чунки асар қаҳрамони маънавий иммунитетини шаклландирган, ўз фикрига эга зиёли шахс. Асарда нур ва соя бир-бирига қарама-қарши қўйилиб, соясизлик маънавий инқироз тимсолида ўзига хос рамзий хулосага айланмоқда.

Ёзувчининг “Гўзаллик қирралари” ҳикояси эстетик категориянинг икки (бир-бирига қарама-қарши) қиррасини инсон маънавий олами билан тасвирлашга бағишланган. Шунга кўра маънавий гўзаллик ва хунуқлик (тубанлик) ўртасидаги зиддият асарнинг асосий ғоясини ташкил этади. Ушбу концепция ҳикоя бош қаҳрамони ривоячи-қаҳрамон, Сафарниёз

билан маънан тубан – Ҳеббим (асл исми Бегимкул), Шермат, Ҳожикул, Ғайрат каби ҳикоя персонажлари ўртасидаги муносабат орқали тасвирланади. Бироқ, адиб образларни мукамал, идеал равишда тасвирлашдан чекинади, уларни ҳаётини ҳақиқатга таяниб, мураккаб руҳий жиҳатларини очишга уринади. Жумладан, гўзалликнинг қирраларини маънан юксак фазилат соҳиби асар қаҳрамони ва Сафарниёз образларининг айрим фазилатлари мисолида намоён бўлса-да, улар ҳам қусур ва камчиликлардан холи эмас. Фикримизни қаҳрамоннинг куйидаги икромлари тасдиқлайди. “Менинг айтганларимга ҳам кўп ишонаверманг-ку, шу бўғилсам, энгил тортаманми деб атай ошираман, ёмон кўрганимга ёлғонни атай ёпиштириб ташлайман, тухматдан ҳам қайтмайман баъзан. Лекин ичимда, биров ҳисоб сўрамайди-ку, тўғрими?”² Ҳикоя хронологи совет истилоси давридаги шаҳар ҳаётини ёритади. Асарда ёзувчи мустабид тузум иллатларини танқид остига олади. Адиб услубида кинояга мойиллик сезилиб туради. Бу жиҳатлар, айниқса, ҳайкал детали мисолида ёрқинроқ намоён бўлади. Асарда ҳайкал ўз маъносидан ташқари киноявий мазмунда ҳам келади. Ҳикояда Ҳеббимга “ҳайкал” лақаби қўйилиши орқали унинг тимсолида ҳамма ерни босиб кетган шўро мафкурачисининг асосчиси ҳайкалининг одамлар онг-онгига сингиб кетгани-ю, маънавий инкироз туфайли ўз миллий кадриятларидан узоклашиб кетаётганини, ҳатто ўзининг асл дохий – алломаларини ҳайкаллари орқали ҳам таний олмаслиги билан фош қилади. Бу эпизод ҳикояда асар қаҳрамонлари шўро раҳнамосининг ҳайкалини ҳатто бўлак-бўлак қилинган ҳолатда ҳам танишлари-ю, Мирзо Улуғбекнинг ҳайкалига келганда талмовсираб қолишида кўринади: “Одам бўйидан анча баланд, қаддини тик тутиб, бир кўли билан соқолини тутамлаганча ўйга чўмган саллани одамнинг ҳайкали, Форобийми, Берунийми, Ибн Синоми, ишқилиб, шарк алломаси”³. Ҳикоянинг айрим ўринларида демократия, сўз эркинлигининг бўғилиши, кўркув психологияси каби хусусиятлар ҳам диалоглар орқали кўрсатадики, бу ифодалар ҳам шўро даври иллатларини фош қилишга қаратилгани билан маърифий аҳамият касб этади.

Ёзувчи ҳикояда қаҳрамонларнинг ботиний олами тасвирига алоҳида эътибор қаратади. Қаҳрамон-ровий фикр-мулоҳазалари, ўз-ўзини тафтиши орқали қаҳрамон руҳий олами катламлари ёритилади. Ҳикоя қаҳрамонининг ўзига хос характер хусусияти, руҳиятидаги тушқунлик асар бошланмасидаёқ инсон учун бирламчи эҳтиёж бўлган “ҳаво” детали билан параллел тасвирланиши орқали ойдинлашиб боради: “Ўзи ғалати кун бўлди. Ҳаво ҳам шунга ўхшаган. Қандайдир дим, бўғилиб кетаётгандек бўласан-у, чуқур нафас оламан десанг, ҳаво бемалол, кўкрагинг тўлади, “Ҳаво етмаяпти-я!”, деб ёзғирмоққа чоғланган одамга алам қилади. Нима хоҳлаётганингни ўзинг ҳам билмайсан. Ўзи-ку, одам деган худойим берган ҳар бир кунга шуқур қилиб яшаши керак”⁴. Ушбу ўй-кечинмалардан аён бўлаётгани, асар қаҳрамони иймон-этиқодли, қалби нимадандир озорланаётган шахс. Мана шу ҳаво

² <https://ziyouz.uz/uzbek-nasri/ahmad>.

³ <https://ziyouz.uz/>.

⁴ <https://ziyouz.uz/uzbek-nasri/ahmad>.

етмаслик, яъни калб оғриғи ҳикоя давомида рамзий образ ва деталлар воситасида очилиб боради.

Ҳикоядаги алвон кийимдаги соҳибжамол-йўловчи киз образи оркали адиб, ҳақиқий гўзаллик калб гўзаллигида эканига ишора қилади. Яъни қахрамоннинг ҳамкасблари (зиёлилар)нинг аёл киёфасидаги гўзалликка турфа хил нукта назардан ёндашувлари асносида адиб ҳар бир иштирокчининг ички оламини (маънавий гўзаллиги ёки тубанлигини) ҳаққоний тасвирлашга эришган. Ўзини зиёли деб биладиган бу кимсалар аслида маънавий қашшоқ кимсалардир. Ҳожиқул, Шерматларнинг нафсоний киёфаси Сафарниёзнинг маънавий оламига мутлақо зид. Гўзаллик фақат яратилган санъат асарлари, киёфаларда, зоҳирийликда эмас, балки, аслида, покиза туйғуларда, калбда зухур бўлиши асар моҳиятига сингдирилади.

Хулоса қилиб айтганда, асар ўзида юксак ахлоқ, ўзликни англашга доир муаммоларни бадий мужассам этгани билан ҳам аҳамиятлидир.

Аҳмад Аъзамнинг кўпчилик ҳикояларига хос хусусиятлардан бири гарчи сиртдан қаралганда, ижтимоий мазмунга урғу қаратилгандек, асосан, шўро даври иллатлари у ёки бу тарзда фош этилиш мақсад қилиб олингандек таассурот қолдиради. Бироқ моҳиятан маънавий юксакликни улуғлаш адиб эстетик принципларидан биридир. “Марлен деган одам” ҳикоясида ҳам сиртдан мустабид тузум иллатлари фош этилса-да, асосий урғу чин инсонийликка қаратилиши билан ҳам қимматли. Киноявий тарзда Маркс ва Ленин номларининг бирикувидан ҳосил бўлган исм эгаси образининг ўзига хос хислатлари асарнинг ғоявий-эстетик леймотивини очишга хизмат қилган. Исми жисмига номутаносиб олижаноб, жўмард, меҳмондўст, жонқуяр устознинг беминнат хизматлари китобхоннинг маънавий-эстетик оламига таъсир қилмасдан қўймайди. Ҳикояда адолатсизлик, коррупция иллатлари давр фожиаси сифатида талқин этилади. Умуман, ёзувчининг кўпгина ҳикояларини, жумладан, “Минг ўлимдан қолиб”, “Марлен деган одам”, “Қатағон йили”, “Автобус” каби ҳикояларини давр руҳи нуктаи назаридан таҳлилга тортиш муҳим хулосалар чиқаришга имкон беради. Сабаби мазкур ҳикояларда ёзувчи ўз калб изтиробларини, умрининг турли йилларидаги кечмишларини давр талотумлари билан муштарак тарзда халқ, миллат жароҳати сифатида бадийлаштиради. Тўғри, мазкур ҳикоялар баъзан публицистик руҳнинг устуворлиги билан юксак бадийлик даъво қилмаса-да, уларда акс этаётган қатта инсоний дард, миллий ва умуминсоний ғояларнинг мавжудлиги инсонга асл йўл “ўзлик сари” эканлигидан сабоқ беради.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Аҳмад Аъзамнинг шўро даври ҳаётини акс эттирувчи бир қатор ҳикоялари таҳлили оркали замон ва қахрамон, давр ва шахс тушунчаларининг бадий талқини масаласи талқин этилади.

РЕЗЮМЕ. В статье исследуется проблема художественной интерпретации понятий эпохи и героя, эпохи и личности с помощью анализа ряда рассказов писателя Ахмада Аъзама, отражающих жизнь людей в советскую эпоху.

RESUME: the article explores the problem of artistic interpretation of the concepts of time and Hero, period and personality through the analysis of a number of stories that reflect the life of the writer Ahmad Azam during the shuro period.

Таянч сўз ва иборалар: адабиёт, давр руҳи, маънавий инкироз, нур ва соя, персонаж, ғоя, ўзликни англаш, қахрамон, ҳикоя, эстетик категория.

Ключевые слова и выражения: литература, дух эпохи, духовный кризис, свет и тень, персонаж, идея, самознание, герой, рассказ, эстетическая категория.

Key words and word expressions: literature, spirit of the era, spiritual crisis, character of light and shadow, idea, self-awareness, hero, plot, aesthetic category.

Махбуба ЎРАЗБОЕВА ЖАҲОН АДАБИЁТШУНОСЛИГИДА АЁЛ ОБРАЗИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Жаҳон адабиётшунослигида аёл образни ўрганишга кизиқиш ХХ асрнинг иккинчи ярмидан бошланди. Тадқиқотларда аёлнинг ички олами, унинг психологияси, жамиятда тутган мақомига алоҳида урғу қаратила бошланди. Жумладан, инглиз адабиётшунослигида аёллар образининг турли типдаги галереясини ўрганишга эътибор қаратилганини кузатиш мумкин. Е.Пакина инглиз адабиёти тарихида ёрқин из қолдирган В.Скотт ижодида аёллар образини тизимли асосда киёсий-типологик жиҳатдан ўрганadi. У адиб асарларида аёллар образини ўрганишда типологиянинг иккита муҳим таркибий қисми сифатида тизимлаштириш ва таснифлашдан фойдаланади. Аёл қаҳрамонларнинг турли хил низолар (сиёсий, диний, ахлокий, севги-муҳаббат)и, портретларга жо бўлган характер хусусиятларига эътибор қаратади. Аёлларнинг ўй-кечинмалари, ҳис-туйғуси, фикрлаши, иродаси, матонати каби ҳислатларининг қандай намоён бўлиши тадқиқочи диққат марказида туради. Шотландия классик аёлларига хос типик хусусиятларни мужассамлаштирувчи аёллар, қилган қилмишлари учун тавба қилаётган гуноҳкор аёллар, золим ва қонхўр оналар, содиқ хизматкорлар образлари ҳақида ёзар экан, олима В.Скотт ўз қаҳрамонларини турли хил синовларга йўликтириш орқали улар характеридаги заифликни енгил қилиб ёки васваса ҳолатлари тасвири таҳлиллар билан кўрсатилади. Аёллар тасвирларида никоҳга, шахвоний истакларга, эҳтиросга бўлган муносабатлари уларнинг нутқий характеристикалари орқали жамиятдаги ижтимоий мақомини кўрсатганлигини таъкидлайди. Ёзувчининг кўп аёл қаҳрамонлари истеъдодли, маънавий ва жисмоний жиҳатдан жуда гўзал. Шу боис улар ўз замондошларини бефарқ қолдирмаган ва дарҳол уларнинг диққат марказида бўлган¹.

Аёл образи тадқиқи америкалик тадқиқотчилар назаридан ҳам четда қолмади. Улар, ҳатто, фанга “Аёллар адабиётшунослиги” деган тушунчани олиб киришди. Зеро, ХХ аср ўрталарига келиб Жаҳон феминизацияси (Феминизм – лот. аёл – социал ва ижтимоий фаолиятда аёллар ҳуқуқи учун ҳаракат) ўз таъсирини сўз санъати бўлмиш адабиётга ҳам ўтказаятган эди. Натижада, “Аёллар адабиёти” деган алоҳида йўналиш ҳам майдонга келди. Нина Бейм 1978 йилда “Аёллар адабиёти” номли китобини нашр қилади. Тадқиқотда XIX асрнинг ўрталарида ижод қилган аёл ижодкорларнинг

¹ Қаранг: Пакина Е.В. Типология женских образов в романах В. Скотта. АКД. – Нижний Новгород. 2004. – 24 с.

асарлари тахлилга тортилади. Тахлил натижаси ўларок Нина Бейм аёллар асарларининг ўзига хос типологик хусусиятларини кашф этади². Кейинроқ бир қатор амарикалик адабиётшунослар “Аёллар адабиёти”га бўлган муносабатингиз” мавзусида кенг социологик тадқиқотларни олиб боришади. Ўтказилган тадқиқотлар ва сўровномалар натижасига кўра “Аёллар адабиёти”, шубҳасиз ўзига хослиги билан ажралиб туриши ва ўзига хос мавкега эга бўлиши лозим”³ деган хулосага келадилар.

Бир қатор тадқиқотчилар “Япония аёллар адабиёти”ни шакллантирган адибалар ижодини ўрганиб, ўзига хос хусусиятларини, қахрамон яратишдаги гендерлик белгиларини кўрсатадилар. Ю.Румак машҳур ёзувчилар асарларини тахлил қилиб, уларда генетик жиҳатдан фарқни кўради. Япон адабиётининг ривожланиш тарихида адибалар ижодининг ҳам алоҳида ўрни бор. Лекин япон аёллари асарларини японча ёзув билан ёзганлар, эркак ёзувчилар асарлари хитой тилида ёзилган. Чунки ўрта асрларда Японияда хитой тили илм-фан тили, расмий ҳужжат тили, олимлар тили деб белгиланган. Мураккаб хитой тилини япон аёллари ўргана олмаганлар⁴.

– Замоनावий немис адабиётига “гендер” категорияси – жинсларга ажратиш ўтган асрнинг 60-йиллари охирида кириб келди. 70-йилларнинг бошларида эркакларга нисбатан аёлнинг жамиятдаги ижтимоий, маданий, психологик ўрнини тасвирлашга эътибор кучая бошлади. Немис адибалари яратган аёллар образи тадқиқога бағишланган тадқиқотлардан маълум бўладики, уларнинг асарларида аёл қахрамонлар кўпроқ жамиятда иккинчи даражали роль ўйнайдиган, “заиф” ижтимоий мақомга эга бўлган, эрки маълум даражада чекланган, оилада ҳам уларга кўпинча совуқ муносабат шаклланган қахрамонлар сифатида намоён бўлишар эди. Улар кўпинча оддий уй бекаси ёки хизматкор сиймосида ёрдамчи қахрамонлар тимсолида келиб, ўз навбатида немис халқига хос бўлган миллий характер хусусиятларини, жумладан, ташқи кўриниши (масалан: уларнинг сочи, юзи, ёши, янгиликларни қандай қабул қилиши) ва сўзлаш манераси, рухий кечинмаларидаги ўзига хосликларнинг намоён бўлиши масалаларига эътибор қаратилмоқда⁵.

Рус адабиётида ҳам А.Пушкин, М.Лермонтов, Н.Гогол, И.Тургенев, Н.Некрасов, А.П.Чехов, Ф.Достоевский, Л.Толстой каби атоқли адиблар томонидан рус аёлларининг ёркин сиймолари яратилган. Улар ижодидида аёл образи муаммоси кўплаб адабиётшунослар томонидан кенг ўрганилмоқда. Жумладан, Пак Чжин Хван ўзининг номзодлик ишида Чехов асарларидаги аёллар хақида фикр юритади. У Чехов ижодини рус

² Қаранг: В а у м N. Woman's fiction: F guide to nevels by a. about women in America, 1820–1870. – Nhaga; London: Cernel unif.Press. 1978. – 320 p. Бу ҳақда куйидаги ишда батафсил маълумот берилган. У м у р о в а Г. Зулфия бадий олами ва поэтик мактаби. Филол...фан д-ри (DSc)... дисс. – Самарқанд. 2019. – 224 б.

³ S h o w a l t e r E. Women who write are women. – New York times book, rev., 1984. Dec. 16. – P 1–31.

⁴ Р у м а к Ю.С. Факторы формирования тендерных образов в культуре Японии. АКД. – Саратов; 2010. – 23 с.

⁵ Г о р б у н о в а Н.И. Художественная структура образов женских персонажей в современной немецкой женской прозе. АКД. – Санкт-Петербург. 2010. – 27 с.

мумтоз адабиёти анъаналарининг “яқунловчиси” ва Пушкиннинг “асосчиси” сифатида ўзаро боғлиқлик тамойилларини аниқлайди. Чехов яшаган даврда рус аёлларининг озодлиги, унинг турмуш тарзи масалалари шу давр учун жуда долзарб масалалардан бири эди. Ёзувчи ижодидаги аёллар айнан мана шу муаммони кўрсатишга хизмат қилади. Ҳикояларида нафақат оддий рус аёлининг ҳаёти, балки оддий аёл тасвири орқали онани, туғилишни, ҳаётнинг давомийлигини таъкидламоқчи бўлади. Шу сабабли у яратган образларда фольклор ва мифологиянинг устунлиги сезилади. Чехов Л.Толстойдан фаркли ўларок ўз қаҳрамонларининг ички оламидаги энг кичик тафсилотлар ҳақида батафсил маълумот бермайди. Чехов ижодида хотинлар (қари хотинлар, ёш хотинлар), қайноналар, ёвуз аёллар, енгилтак аёллар, ишчи аёлларнинг бир қатор қиёфалари трагикомик рангда гавдаланиши кузатилади. Чеховшунослар ўз тадқиқотларида ёзувчи асарларидаги аёл қаҳрамонларнинг “прототип”ларини аниқлашган. Улар адиб асарларини ёзаётган пайтда унинг ҳаётида маълум из қолдирган аёлларнинг (адибга яқин аёллар, онаси ва турмуш ўртоғининг...) ўзини ёки белгиларини излаган⁶.

И.Тургенев ҳам замонавий рус адабиётининг асосчиси Пушкиндан кейин рус аёлининг ҳаётини ёркинроқ тасвирларда ифодалади. Тургенев ижодини ўрганишдаги дастлабки кадамни қўйган М.Храпченко ёзувчинини психологик рассом дея таърифлайди. Тургенев ижодида ҳам хилма-хил аёллар образини учратиш мумкин. Ёзувчи қандай қилиб аёлларни севишни билади. У яратган аёлларда Тургенев ижодининг асосини ташкил қилган “ҳақиқат, яхшилик ва гўзаллик”нинг бирлашувини, севгининг қурбонлик қилиш қобилияти бўлган ахлоқий ва маънавий гўзалликни кўриш мумкин. Тургенев асарлари нафақат ўз ватани бўлмиш рус адабиётининг, балки хитой адабиётининг ҳам олтин хазинаси ҳисобланади. Хитой халқи ўтган асрнинг бошларида илк маротаба Тургенев асарлари орқали Россиянинг ҳақиқий ҳаётини кўрадилар. Унинг асарларини ўқиш орқали рус аёлининг соф ва бегубор қалб драмалари билан танишади. Тургенев яратган аёллар хитой халқи учун янги ва ғайриоддий туюлади. Хитой ёзувчилари эса Тургеневнинг аёлларни “севиб” яратишдаги тажрибасига таяниб “ўз аёлларини Тургеневдек севиб” ярата бошлайдилар. Ҳатто баъзи бир хитой ёзувчилари асарларида Тургенев аёлларининг айнан ўзини учратишимиз мумкин. Тао Ли ўз тадқиқотида ёзувчи ижодидаги аёллар тасвирини, уларнинг характер хусусиятларини типологик таҳлил қилиш билан бирга хитой адабиётидаги таъсирини ҳам муфассал ўрганadi⁷.

Татар адабиётидаги аёллар образида ифодаланган аёллар озодлиги муаммоларини С.Никишина XX аср татар адабиётидан излайди⁸. Д.Хайруллина эса рус ва татар адабиётидаги аёллари Г.Исҳокий ва

⁶ Х в а н П.Ч. Женские образы в прозе А.П. Чехова. АКД. – Санкт-Петербург. 2005. – 24 с.

⁷ Қаранг: Ли. Т. Принципы художественной характерологии и типология женских образов в романах И.С.Тургенева 1850-х годов. АКД. – Волгоград, 2002. – 22 с.

⁸ Қаранг: Н и к и ш и н а С.Р. Проблема женской эмансипации в татарской литературе начала XX века. АКД. – Казань, 2002. – 22 с.

М.Горький асарлари мисолида қиёслаб ўрганса ⁹, А.Фаттакова ўзининг номзодлик ишида XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида татар маърифатчилиги адабиётида аёллар образини, муаллифнинг уларга юклаган гоъвий-эстетик ниятини аниқлашга интилади. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида яшаб ижод қилган татар ёзувчи ва драматурглари асарларида оила, халқ тақдири ва жамиятда аёлнинг ўрни ва ролини кўрсатишга интилиш асосий муаммолардан бири бўлган. Бу даврда яратилган аёллар тасвирида муаллифларнинг эстетик идеаллари акс этган. Улар ахлокий тарбия ва таълим аёлларнинг бахт-саодатли бўлишини таъминлайдиган асосий мезон деб қарашган. Чунки Россия ҳукмронлиги остида эзилаётган татар ишчилари XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб норозиликларини турли йўсинда билдира бошлаган эдилар. Натижада татар адабиётида янгича қарашлар пайдо бўлди – жамиятда аёлларнинг маъқени, оиладаги ролини аниқлаш лозимлиги кун тартибига чиқа бошлади. Татар маърифатчилиги адабиёти вакиллари аёл оилада бахтга эришиши учун нафақат “маърифатли бўлиши”, балки “маърифатли одам”га турмушга чиқиши керак, деган гоъйни ўз асарларида илгари сура бошладилар. Зеро, аёл оилада бахтга эришиши билан бир қаторда фарзандни дунёга келтиради, юртга муносиб қилиб тарбиялайди ва миллатнинг келажagini юксалтиради, деган гоъй асарлар замирига сингдирилди. Улар аёлларнинг ҳаёти, яшаш тарзи ва қисматининг яхшиланишини оила тарбиясида ҳамда маърифатда кўрадилар. Асарларида тасвирланган аксарият аёллар оилада тарбия кўрганлиги, билимдонлиги сабабли фаровон ҳаётга эришганлардир. Халқни шакллантириш ва ривожлантириш учун албатта тарбияланган, маърифатли, билимли ва жасур аёллар керак деб билганлар ¹⁰.

Дунёнинг турли хил бурчакларида халқлар бор ва улар яшар экан, албатта унинг ўзига хос ижтимоий ҳаётини, маданиятини, тарихини, келажакдан хабар берувчи адабиёти ҳам яратилаверади. Адабиётда эса аёлларнинг қиёфалари янгиланаверади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада жаҳон адабиётшунослигида аёллар образининг яратилиши ва ўрганилишига оид тадқиқотлар ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилди.

РЕЗЮМЕ. В статье приведены размышления об исследовании по созданию и изучению образа женщины в мировом литературоведении.

RESUME. The article expressed opinions on research on the creation and study of the image of women in world literature.

Таянч сўз ва иборалар: ижодкор, аёл, аёл образи, зиёли, қисмат.

Ключевые слова и выражения: писатель, женщина, женский образ, образованный, судьба.

Key words and word expressions: creative, woman, image of woman, intelligent, fate.

⁹ Х а й р у л л и н а Д.М. Образ женщины в русской и татарской литературе 1890–1917 годов на примере творчества Г.Исхаки и М.Горького. АКД. – Казань, 2005. – 20 с; Х а й р у л л и н а - Х а к и м о в а Д.М. Образ женщины в творчестве Г.Исхаки и М.Горького в культурно-историческом контексте и свете евразийства. Монография. – Бирск, 2008. – 204 с.

¹⁰ Ф а т т а к о в а А.А. Женские образы в татарской просветительской литературе. АКД. – Тобольск. 2011. –25 с.

Барчин ШУКУРОВА

ҲИКОЯДА ҚАҲРАМОН РУҲИЯТИ ТАСВИРИ

Луқмон Бўрихоннинг аксарият хикояларида кўпчилик (жамоа)нинг алоҳида одам (индивид)га муносабати масаласига урғу берилган ҳолатларга дуч келамиз. Бу жиҳатдан унинг “Қутилган кун” хикояси айниқса, характерли. Ҳикояга Р.Парфининг “Бир ёруғлик излайман ҳамон”¹ жумласи эпиграф қилиб олинган. Ёзувчи шу эпиграф орқали асл мақсадига ишора қилган. Бу ишора эса, китобхон эътиборини хикоя матнидан сизиб ўтадиган асосий ғоявий-эмоционал руҳ – лейтмотивга йўналтиради. Ҳикояси қаҳрамони Бойхон икки ой олдин аммасининг қизига уйлантириб қўйилган. Келин оилада эр ва аёлнинг ўрни ҳақидаги анъанавий ментал тасаввурлар руҳида тарбия топган. Кейинги пайтларда ёш келин кўзларида пайдо бўлган ўйчанлик унинг руҳий дунёсида кечаётган пўртаналарга ишора қилади. Муаллиф хикояни: “Бойхон бу кунни илҳақ кутган эди” жумласи билан бошлайди. Илк жумла мутолаасидан сўнг беихтиёр: “Қаҳрамон қайси кунни, нима учун катта умид ва муштоклик билан кутган эди? Ўша куни қандай воқеа-ҳодиса содир бўлиши керак эди? Хўш, у содир бўлдими? Борди-ю, қутилган нарса содир бўлмаган бўлса, бу ҳол қайси сабабларга кўра рўй берган?” – деган саволлар пайдо бўлади. Китобхон ровий томонидан ўртага ташланган тугуннинг жавобини топишни, билишни истайди.

Адиб Бойхоннинг кайфият-ҳолини юракни увуштирувчи манзаралар фонида тақдим этади. У тарам-тарам бўлиб кетган дарахтга беҳол суяниб, чуқур-чуқур нафас олади. Борлик секин-аста кулранг қоронғилик қаърига сингиб боради ва бетиним чайқалади. Оёқ остида бетартиб сочилиб ётган нарсалар бу маконда сал олдин содир бўлган воқелик ҳақида тасаввур уйғотади. Ҳа, у одатдагидай яна маст ҳолда эди. Китобхон қаҳрамон афсус-надоматли юрак уриши ритми (“чуқур-чуқур нафас олади”)ни тинглайди. Бойхон суянган қадимий дарахт танасидаги тарам-тарам излар, кулранг қоронғилик, чайқалаётган дунё тасвирларига яширинган ишоравий мазмунни чуқурроқ англаш, билиш истаги ортади. Чунки Бойхонни қуршаб олган муҳит – юз бераётган бадиий реаллик муносабат билдириш истагини уйғотади. Унинг ички дунёсида миллий ва умуминсоний кадрятлар тизими орқали асл моҳиятни мушоҳада қилиш, умумлаштириш ва мантикий боғланишларни излаш, ҳаракат-ҳолатларнинг мотивларини идрок қилиш – идентификациялаш жараёни ишга тушади.

“– Энди ҳеч ўнгарилмаслигим тайин, охириги умидим ҳам кул бўлди, тамом” (146), – деган хулосага келиш Бойхон ва унга қўшилиб китобхон кўнглида ҳам ғашлик пайдо қилади. Гарчи қаҳрамон афсуслари бирор фойда беришига унчалик ишонилмаса ҳам, надоматнинг симптомлари хали тўла очилмагани боис, хикоянинг давомини ўқиш иштиёқи кучаяди. Шу тарика, адиб бизни сюжет воқеаларини идрок қилишга тайёрлаш асносида, руҳиятимизда муайян эмоционал-ҳиссий

¹ Б ў р и х о н Л. Тун қаъридаги шуъла. Қисса ва хикоялар. – Тошкент: Шарк, 2012, 146–155-бетлар. Кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

кайфият ҳосил қилишга ҳам эришади. Сўнгра асар воқелиги – қахрамон тушган айни ҳолатдан олдинги тарих билан таништиришга – Бойхон бир юмалаб бошқа одамга айланиб қолмаганини далиллашга ўтади. Лекин оқибат сабабини излаш ўрнига оқибатдан унинг сабабига қараб боради. Шунинг учун тасодиф ва истисноларни инкор қилади. Ҳикояда воқеа азал котиби иродаси билан содир бўлди, деган мазмундаги теологик қараш қузатилмайди. Демак, Л.Бўрихон ижодий нияти, этик ва эстетик концепциясига кўра Бойхон психопотологик жиҳатдан шундай ҳолга тушиши муқаррар. Шу ўринда ҳикоядаги бадий таҳлил сифат жиҳатидан ўзгариб, поэтик тадқиқ мақомини олади: “У бир кучоқ совға келтириб, хотинини туғилган куни билан қутламоқчи, унинг лабларида ширин бир табассум кўрмоқчи, сўнгра эса ўзи орзу қилган ўша ўрик гуллари ифорига бурканиб, ҳамма-ҳаммасини – ўз ҳаётини, турмушини қайтадан бошламоқчи эди” (146).

Мана, ниҳоят романтик орзуларга вобаста мақсад-муддао ойдинлашди. Бойхон атрофдагиларни бездирган ранг-туссиз оламдан кўра мукамалроқ дунё яратишга интилади. Воқелик билан ўз идеали орасида номутаносиблик борлигини чуқур ҳис қилмагани боис, ўз орзуларини амалга ошира билишига ишонади. Албатта, Бойхон илдизи билан йўқотмоқчи бўлган нуқсоннинг асл сабаби ўзида эканини ҳам яхши билади. Айниқса, ўнглинишга ниятланган кезларида унинг ички оламига хос асрорлар кенгроқ очилади. Ёзувчи кундалик ҳаётда маишат қулига айланиб бораётган кишининг қалби ва онгидаги ички зиддиятлар, изохлаш қийин бўлган кайфият-ҳолатларни тасвирга кўчиради.

Дарҳақиқат, Бойхон дабдурустдан ўнглинишга қарор қилмайди. Бу жараён изтиробли ўйлар гирдобига қолиш, ўз-ўзини тафтиш қилиш орқали кечади. Жумладан, кекса онасининг беозор нолишларидан Бойхоннинг боши ҳам, қайнонасининг таъна-танбеҳлари тошбўронидан руҳи эзгин, айниқса ёш келиннинг овозсиз илтижоли нигоҳларидан қалби пажмурда эди. Шунинг учун сахармардонда мардикорликка отланар, аллакимларга ёлланиб, ишлаб топган беш-ўн сўм пулини кечкурун уялибгина хотини олдига қўяр, маст бўлган кунлари эса, аёлидан янада кўпроқ ийманарди. Чунки ғоят меҳрибон, мусичадай беозор, мушфик ва итоаткор келинга ўзини номуносиб санар: “Барибир мени ташлаб кетади” (148), – деб ўйларди. Бирок хотинининг кетиб қолиш нияти йўққа ўхшарди. Одатда, Бойхон кечки емақдан сўнг муздай дераза ойнасида маҳзун қоронгиликка чўмган торгина ҳовлидаги совуқ урган ўрик дарахтига сўзсиз тикилиб, шундай ҳаёллар гирдобига фарқ бўларди.

Шу ўринда, ёзувчи воқеалар ривожини пейзаж тасвирига уйғун тарзда қизиқ, уни бадий воқеликнинг муҳим унсурига айлантиради: “Неча-неча баҳорлардан бери гулламайидиган, гуж-гуж япроқлари кузнинг оловли дами етмасданок сарғайиб, қовжираб битадиган бу дарахт, сертомир кадоқ қўллардек шохларини кўкка чўзиб, неларнидир фалақдан сўраётгандай совуқ шамолда дийдираб, чайқалиб турарди” (148). Бу тасвир, биринчидан, айни дамда воқеа кечаётган макон ва замон ҳақида тасаввур беради. Иккинчидан, оиланинг иктисодий аҳволига ишора қилади. Учинчидан, ундаги ранглар Бойхоннинг кайфият-руҳияти: азалий оилавий анъаналардан узилиб, ташки таъсирлар гирдобига тушиб,

мўртлашган маънавиятига контрастли фон вазифасини бажаради. Тўртинчидан, сюжет воқеаларини рамзли йўсинда асослайди. Бешинчидан, сюжетнинг қандай йўналишда ривожланишига туртки беради.

Бойхон юриш-туриши, хаминкадар топиш-тутиши билан хотини олдида ўзини муттахамдай ҳис этарди. Аммо кунлар бир-бирини қувиб ўтган сари Бойхон ва келинчак кўнгилларида ҳам оромбахш туйғулар алангаланиб борарди. Жумладан, Бойхон мардикорликдан қайтаркан, ихтиёрсиз тарзда қадамлари тезлашар, нигоҳлар тўкнашувини хаёлан кўз ўнгига келтираркан, бу ширин ҳиссиётдан кўнгилида ажиб бир орзиқиш ва энтиқиш пайдо бўлишини ҳис этарди. Гарчи юмшоқ ўринга сўзсиз ва журъатсиз чўзилса ҳам, тун ўз қора чодирини зинҳор кўтармаслиги, жилла курса сахарнинг келиш фурсати уч-тўрт баробар узаймоғини истарди. Бундай кезларда, келинчак уни ташлаб албатта онасиникига кетиб қолиши билан боғлиқ онг остида гимирлаётган умидсиз ҳислар чекинар, ношукрлик ўрнини ожизона бир умид ва илинж ишғол этарди. Келинчак ҳам ёлғиз қолган кезларида чиройли турмаклаган сочларини дуррача билан танғиб, рўзғор юмушларига шўнғир ва бундай кезларда ўзининг ширин-шакар хаёллари оғушида завқланиб, лаб-лунжини йиғиштиролмай қоларди. Омади юришмай тушдан сўнг шалвирабгина уйга қайтган Бойхон ана шу гўзал манзара, хуш ҳолатнинг шоҳиди бўлади:

“Бойхон бу хуш манзарани тўрт-беш дақиқа – то унга хотинининг кўзи тушгунича томоша қилиб тураркан, ногоҳ, димоғига гуп этиб ўрик гулларининг ифори урилгандек туюлди. Боши айланиб кетди.

Хотини у томон илкис назар ташлади-ю, икковлари баравар илжайдилар. Бу уларнинг бир-бировига биринчи самимий табассуми эди” (149).

Ажабки, кўз ва лабларнинг шу сўзсиз, овозсиз жестикуляцияси – теран маъноли ҳаракат-ҳолати, нигоҳлар ва юздаги билинар-билинемас кулгичлар ифода этган ишоралар, янада аниқроқ айтганда, ёш келиннинг улар ортида яширин олижаноб калби Бойхон туйғуларини ҳам мувоzanатдан чиқаради. Ҳикоя қахрамони бу майин кулгичлар олдида таслим бўлади. Кечки овқатдан сўнг одатдагидай, деразанинг совуқ ойналари билан юзма-юз бўларкан, ўз-ўзига: “Йўқ, бундай яшаб бўлмайди. Одамсифат бўлишим керак, одам ...” (149), дея қайта-қайта уқтиради. Шу нурли хислар роппа-роса уч кун Бойхонни севинч уммонига фарқ қилади. Уч кун давомида хотинининг туғилган кунига антиқа совға қилиб, юзидаги гўзал табассумни қайта кўриш, уни бахтиёр қилишга талпиниб, энтиқиб, ҳаяжонланиб, ҳатто ўша арзанда кунни бесабрлик билан кутиб яшайди. Ўзича тортиқ қилинажак совға – сиртига сарғиш бўёқ билан бир жуфт қуш сурати муҳрланган бежирим ва ялтироқ кўзачани ҳам мўлжаллаб кўяди. Ҳар куни мўъжаз дўконга келиб кўзага сукланиб-сукланиб термиллади: “Унинг назарида қушлар қоп-қора тун аро ҳорғин учиб боришар, митти кўзларида шубҳаю ҳадик, умидсизлик ва аламзадалик калкиб турар, чор-атрофда ҳеч бир кўналға белгиси кўринмас эди” (150).

Назаримизда, мажоз ботинидаги маънолар: бир жуфт қуш – эр хотин; қоп-қора тун – мавжуд вазият (кенг маънода жамият); ҳорғин

парвоз – ночорлик; кўналга белгиси йўқлиги – нажот умиди кўринмаслиги чиндан-да, наинки ўз ҳаётларига шубҳаю ҳадик, балки умидсизлик ва аламзадалик билан боқаётган икки дил турмушини тамсил қилиши китобхон жисмига титроқ олиб киради. Юрагини алғов-далғов қилиб юборади. Бироқ Бойхон умидсизланмайди. Унинг бу кездеги кайфият-ҳолатини адиб: “Беихтиёр кушларнинг оёқчалари тагига оппоқ гуллаган ўрик шохи тасвирини туширгиси ва кушларни шу ерга қўндириб чек-чегарасиз парвозни буткул тугатгиси келиб кетганди” (150), – тарзида жонлантиради. Шунинг учун ҳам у ўзи орзикиб кутган кунда ширин ҳаёллари оғушида чарчоқ нималигини билмай, ғайрати жўшиб, юз-кўзидан табассум аримай меҳнат килди. Хотинининг кечкурун кувонч ва меҳрдан лов-лов қизаришини ҳаёлида жонлантира-жонлантира дўкончага ошиқди. Аммо, ароқ магазини олдидаги ички иккиланишни базўр жиловлашга уринишлар шунчаки ўз-ўзини алдаш, ногаҳон учраган бетайин оғайнилар эса, жўн бир баҳона – ёнай деб турган оловга сепилган лампамой бўлди, холос. Аслида, бетайинлик кўчасига аллақачон кириб бўлган Бойхон ўзига ўхшаган кадрон ошналарини кескин рад этишга ботина олмасди. Иродаси сустлиги бунга имкон бермасди.

Ҳикояда Л.Бўрихон эр-хотиннинг юқорида эслатилган самимий табассумини бежизга “илжайдилар” демайди. Шу сўз ботинидаги салбий маъно китобхон калбида куртаклай бошлаган умид ниҳоли гуркираб авж олишига соя солиб, улар иттифоқи омонат экани, қандайдир нохушлик содир бўлишидан огоҳ этиб турарди. Зотан, ўрикнинг неча-неча баҳорлардан бери гулламаслиги, япроклари кузга етмасдан сарғайиб қовжираб қолиши, совуқ шамолда дийдираб чайқалиши каби мажозий, ишоравий тасвирлар ўқувчи калбида ҳадик туғдириб улгурган эди. Шу бонс, гарчи келин оҳорли кийимларни айнан ўрик дарахти шохларига илгани билан танишса-да, китобхон кўнглидаги губорлар тўла аримайди. Чунки қариндошлик ришталари асосида пайдо бўлган жамиятнинг бу кичик ячейкаси ҳаёти ҳали на моддий, на маънавий-ахлоқий, на рухий-психологик жиҳатдан етарлича мустаҳкам эди. Ниҳоят, ўша ҳадик вақти келиб, чин маънода надомат туйғулари бўлиб қад ростлайди. Бизнингча, бу ҳол иродасизлик орқасидан келувчи шунчаки суббусизлик бўлмай, унинг қуйидаги теран илдизлари ҳам мавжуд: биринчидан, жамият маданий тараққиёти ва ижтимоий муносабатлар тўғри йўлга қўйилмаган. Масалан, ичкиликбозликка қарши оммавий кураш хўжақўрсинга амалга оширилиб, меҳнат жамоаси бир ёш ходимидан воз кечиш билан муаммога чек қўйган, ўзини хотиржам сезган эди. Қаровсиз қолдирилган Бойхон ўзининг жамиятга кераксиз эканини англаган, уй-рўзғорга рисоладагидай қарашишга имконсизлигини теран ҳис қилган сари, йўлсизлик ва мавҳумлик сари оғиб бораверади; иккинчидан, Шарқ моногам оилалари учун хос ментал хусусиятга кўра, кекса она ва ёш келинчак дардини ҳар қанча ичига ютишмасин, рўзғор бут бўлишини оиланинг ягона эркагидан кутишга тўла ҳақли эдилар; учинчидан, келин учун оила – Оллоҳнинг инояти. Шундай экан, унинг аёллик, муслималик бурчи – бу муқаддас кўрғон мустаҳкамлиги учун масъул, қийинчиликларга сабр-бардошли, эрга итбатли, эртадан умидли бўлиш. Уни илжайишга ундаган омил ҳам худди ана шу ожизона умид эди. Демак, аслида келин ҳам, бундай яшаб

бўлмаслигини ич-ичидан туяр, бироқ хали ошқора тан олгиси келмас, ўз ёғига ўзи қоврилиб яшарди. Бинобарин, Л.Бўрихон персонажлар қундалиқ турмушини улар рухий-психологик биографияси билан уйғун ҳолда чизади. Бу ҳол эса, бизга бадий ижоднинг психологик томонлари, хусусан ҳикояда муаллиф шахсининг ақс этиши – ижодкор рухий биографияси ҳақида ҳам гапириш имконини беради.

Дарҳақиқат, Л.Бўрихон XX асрнинг 80-йиллари иккинчи ярми реал воқелиги билан юзма-юз келиш таъсирида ўз кўнглида пайдо бўлган кечинмалар, онгида кечган фикр-ўйларни бадий ифодага кўчирган. Шубҳасиз, ўша кезларда ўзини қийнаган дардлар, тафакқурини банд этган ўйларни моддийлаштириб, улардан халос бўлган. Демак, ҳикоя қаҳрамонлари этик, эстетик ва психоаналитик жиҳатдан ўз ижодкори – Л.Бўрихонга, адиб эса, персонажлар қисматиға мутлақо бегона эмас.

РЕЗЮМЕ. Мақолада “оммавий маданият” гирдобига тушиб қолиш инсонни миллий қадриятларидан узиб, маънавиятини мўртлаштириб қўйиши мумкинлиги Лукман Бўрихоннинг “Қутилган кун” ҳикояси мисолида қиёсий тадқиқ этилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье на основе анализа рассказа Лукмана Бурихана «Ожидаемый день» доказано, что заражение «массовой культурой» может отдалить человека от национальных ценностей и ослабить его духовность.

RESUME. In this article, a comparative study of Lukman Burikhan's story “The Expected Day” was carried out, which shows that falling into the whirlpool of “mass culture” can cut off a person from national values and weaken his spirituality.

Таянч сўз ва иборалар: ҳикоя, лейтмотив, психологик портрет, ижодий услуб, нуқтан назар поэтикаси, ижодий концепция, ровий, идентификациялаш, бадий таҳлил, поэтик тадқиқ

Ключевые слова и выражения: рассказ, лейтмотив, психологический портрет, творческий стиль, поэтика точки зрения, творческая концепция, рассказчик, идентификация, поэтический анализ, поэтическое исследование.

Key words and word expressions: story, leitmotif, psychological portrait, creative style, point of view poetics, creative concept, storyteller, identification, artistic analysis, poetic research

Фаррух БАФОЕВ

ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИДА ОБРАЗЛИЛИК

Индивидуал ижодда бўлгани каби халқ оғзаки ижоди асарларида ҳам бадий образлар фикр ифодалашнинг асосий воситаси ҳисобланади. Хусусан, фольклорнинг фалсафий жанри ҳисобланган халқ мақолларида образ ва образлилик алоҳида аҳамият касб этади. Сабаби, халқ ўзининг узок йиллар давомидаги кузатишлари натижасини муайян образларга сингдириб ифодалаган. Аммо, халқ мақолларидаги образлар бадий адабиётдаги образлардан тубдан фарқ қилади. Бу фарқни уларнинг бир турдаги нарса, воқеа-ҳодиса ва шахсларни умумлаштириб келиши билан изоҳлаш мумкин.

Мақолларда муайян воқеликни ифодалашда баёнчилик, тафсилот эмас, балки ундан чиқариладиган аниқ, лўнда ва якуний хулоса муҳимдир. “Шунинг учун ҳам уларда конкрет индивидуал образ, унинг кечинмалари эмас, балки бир-бирга ўхшаш кўпгина воқеа-ҳодисалар ҳақидаги омманинг лўнда хулосалари ифодаланади. Демак, мақол жанри учун

образни индивидуаллаштириш эмас, аксинча, умумлаштириш хос”². Масалан:

*Богбонга тоғ ярашмас,
Биёбонга – бог.*

Мақолда муайян, конкрет богбон, аниқ бир биёбон эмас, балки умуман богбонлар ҳақида сўз бормоқда. Яъни богбоннинг ишлаш жойи боғ. Унга тоғ ярашмайди, унинг жойи боғда. Мажозий маънода эса ҳар қандай касб эгаси ўзи керак бўлган жойдагина бўлиши лозимлиги, ўзига муносиб жойда бўлсагина кадр топиши, кадрланишига ишора қилинмоқда. Хуллас, мақолдаги богбон образи умумлашма образ сифатида нафақат богбонларнинг, балки барча касб эгаларининг рамзи бўлиб келмоқда. Бу ҳолатни биз немис халқ мақоллари мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Ein guter Nachbar ist besser als ein Bruder in der Ferne.
(Яхши кўшни узоқдаги акадан яхшироқ).

Маълумки, кишининг бошига иш тушганда узоқдаги яқинлари, ака-укаси, опа-сингиллари етиб келгунича унга энг биринчи ёрдамга келиши, оғирини енгил қилиши мумкин бўлган инсон унинг кўшнисидир. Мақолда қўлланган образлар (кўшни, ака) муайян шахсларга эмас, балки умуман шу тоифадаги шахсларга тегишли бўлиб, умумлашма образ сифатида келмоқда. Мақолдаги “ака” образи умуман, яқин қариндошларнинг умумлашма тимсоли сифатида ишлатилган, дейиш мумкин. Ўзбек халқ фольклоридаги “Яхши кўшни узоқ қариндошдан яхши” паремиологик бирлиги юқоридаги мақолга муқобил бўла олади.

Ўзбек халқ мақолларида реал ҳаётнинг образлардан: эр, хотин, кампир, чол, бола, киз, йигит, ака-ука, опа-сингил, қайнона-қайнота, қайнисингил, қайнака, келин-куёв, бой, камбағал, чўпон, бўзчи, мулла, деҳқон, боғбон, шох, гадо образлари; немис халқ мақолларида: ота-она, эркак, аёл, ака, қайнона, этикдўз, уста, деҳқон, боғбон, чўпон, сотувчи, бой, камбағал, ўғри, адвокат, аскар, хизматкор, иблис каби образлар кўпроқ учрайди. Кузатишларимизга натижаси кўра, немис мақолларида ўзбек мақолларидан фарқли ўлароқ қариндошлик даражасига кўра ишлатилувчи образлардан бўлган куёвнинг (келиннинг) қариндошлари, қудалар, отаси (қайнота), синглиси (қайнисингил), акаси (қайнака, қайноға), укаси (қайни, қайнука) кабилар умуман учрамади. Тадқиқот объекти сифатида танланган мақоллар орасида бу туркумдан фақат қайнона образига дуч келдик: “Schwiegermutter, Teufels Unterfutter” (“Қайнона – шайтоннинг астари”), “Schwiegermutter, Tigermutter” (“Қайнона – йўлбарснинг онаси”). Аммо барча мақолларда “қайнона” образи салбий бўёқда ифодаланмоқда. Ўзбек мақолларида эса ҳам ижобий, ҳам салбий образ сифатида намоён бўлади: “Итнинг ёви – девона, Келиннинг ёви – қайнона”, “Келиннинг тили йўқ, Қайнонанинг – имони”; “Қайнота ҳам – ота, қайнона ҳам – она”, “Узоқдаги онадан, Яқиндаги қайнона яхши”.

Турли географик ҳудудда яшайдиган халқларда яратилган мақоллар гарчи бир хил маъно-мазмунга эга бўлса-да, образлар тизимида фарқланишлар кузатилади. Бу ҳолатни ўзбек ва немис халқ мақолларида

² Имомов К., Мирзаев Т. ва бошқалар. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990, 96–97-бетлар.

хам учратиш мумкин. Масалан, ўзбек халқ паремиологияси таркибида учровчи «Сутдан оғзи куйган қатикни ҳам пуфлаб ичар» мақолида биринчи марта бирор иши туфайли панд еган инсоннинг иккинчи бор жуда эҳтиёткор бўлиши ҳақида сўз борапти. Мақоллардаги қисқаликка интилиш улардаги образларнинг ифодаланишида ҳам кўринади. «...аниқловчи ва аниқланмишдан иборат бирикма – образ ифодаси яхлитлашади, яъни предметлик тушунчасини ифодаловчи «одам» сўзи тушириб қолдирилади ва аниқловчи вазифасидаги «оғзи куйган» сўзи отлашиб, истиоравий образ ифодасига айланади»³. Ушбу мақолнинг муқобили ҳисобланган “*Begossene Hunde furchten das Wasser*” (“*Чўккан кучук сувдан қўрқар*”) мақолида ҳам айнан шу маъно англашилади. Ушбу мақолнинг “<https://de.wiktionary.org>” сайтида яна бир қанча муқобиллари келтирилади. Жумладан, “*Der Esel geht nur einmal aufs Eis*” (“Эшак муз устидан фақат бир марта юради”), “*Der Esel ist so weise, er tanzt nur einmal auf dem Eise*” (“Эшак шундай ақлики, у музда фақат бир марта рақсга тушади”), “*Einen Esel führt man nur einmal aufs Eis, der Esel stolpert nur einmal über denselben Stein*” (“Бир эшакни муз устига фақат бир марта олиб бора оладилар, эшак бир тош устига фақат бир марта йиқилади”), “*Der Esel stößt sich nicht zweimal an demselben Stein*” (“Эшак битта тошни иккинчи марта тепмайди”), “*Ein alter Fuchs geht nicht zweimal ins Garn*” (“Қари тулки иккинчи марта ипдан ўтмайди”), “*Eine verbrannte Katze scheut das Feuer*” (“Куйган мушук оловдан қўрқади”). Асосий изоҳда эса “*Gebanntes Kind scheut das Feuer*” (“Куйган бола оловдан қўрқади”) мақоли келтирилган⁴. Б.Соатов эса ўз тадқиқотида ушбу мақолнинг французларда “Куйган мушук совук сувдан қўрқар” ва грекларда “Ковок бўтқадан оғзи куйган қатикни пуфлаб ичар” каби муқобиллари борлигини айтиб ўтган. Кўриниб турганидек, юқоридаги мақолларнинг барчасида мазмун бир бўлса-да, уни ташувчи воситалар – объект ва субъект фарқланади, холос. Аммо маънони юзага чиқариш учун асос бўлган воқелик, образлар тизими бир-биридан тубдан фарқ қилади. Бу ҳолатни Б.Соатов қуйидагича изоҳлайди: «Мантиқий тафаккур тарзининг бир хил даражаси туфайли бир-биридан узок масофада яшовчи халқлар паремиологиясида семантик жиҳатдан айнан бир хил, аммо образлар состави жиҳатидан бир-биридан фарқланувчи мақоллар кўпроқ яратилади. Бу хилдаги мақоллардаги образларнинг фарқи маҳаллий шароит таъсиридан бошқа нарса эмас»⁵.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, халқ мақолларида қўлланувчи образлар сиртдан караганда муайян шахс, нарса ёки ҳайвонни ифодаласа-да, аслида умуман шу турдаги нарсаларни ўзида умумлаштиради. Муайян халқда учровчи мақоллар семантик жиҳатдан бир-бирига муқобил бўлса-да, образлар тизими жиҳатидан турличадир. Бир-бирини такрорловчи образлар тизими эса баъзи ҳолларда ижобийлик ва салбийлик бўёғига қўра бир-биридан фарқ қилади.

³ Соатов Б. Ўзбек халқ мақолларининг жанр хусусиятлари ва поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1994, 79-бет.

⁴ <https://de.wiktionary.org/wik.i>

⁵ Соатов Б. Ўзбек халқ мақолларининг жанр хусусиятлари ва поэтикаси, 41-бет.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ўзбек ва немис халқ мақолларидаги образлар тизими ўзаро қиёслашиб, таҳлил этилган. Икки халқ мақолларида учровчи образлар, уларнинг ўхшашлик ва фарқли томонлари очиқ берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье приводится сравнительный анализ систем образов в узбекских и немецких народных пословицах. Раскрыты сходства и различия образов, встречающихся в пословицах двух народов.

RESUME. The article compares and analyzes the system of images in Uzbek and German folk proverbs. The similarities and differences in the images encountered in the proverbs of the two nations are revealed.

Таянч сўз ва иборалар: образлар тизими, мажоз, умумлашма образ, индивидуал образ, паремиология.

Ключевые слова и выражения: система образов, метафора, обобщенный образ, индивидуальный образ, паремиология.

Key words and word expressions: system of images, metaphor, generalized image, individual image, paremiology.

Меҳрибон ЁДГОРОВА “ОЛТИН ЗАНГЛАМАС”НИНГ ҚЎЛЁЗМА ВА НАШРЛАРИ

Шухратнинг “Олтин зангламас” романини Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи архивида Ф.16.37–38 инвентарь рақами остида сақланаётган асл қўлёзмаси билан қиёслаш натижасида қўлёзма варианты билан китоб вариантлари орасидаги фарқлар анчагина бўлиб чиқди. Романнинг баъзи жойлари ўзгартирилиб, айрим эпизодлар роман матнига мажбурлаб “тикиштирилган”, бундан ташқари романнинг деярли барча боблари аёвсиз қайчиланган. Қисқаси, роман “майиб қилинган”. Пировардида романдаги асосий образлар: Содик, Мирсалим, Мушарраф, Диловархўжа, Чуханов, Пушкарёв образларига заха етган (Бошқа образларда ҳам ўзгаришлар мавжуд, лекин улар образ моҳиятини бузиб юборадиган даражада эмас).

Маълумки, диалог ва монологлар персонажлар характерини очиқда, давр руҳиятини ақс эттиришда, қахрамон руҳий кечинмалари, фикр-мулоҳазаларини ифодалашда, шунингдек, ёзувчи концепциясини юзага чиқаришда муҳим аҳамият касб этади. Ёзувчи персонажларнинг диалогик ҳамда монологик нутқини яратар экан, масалага, аввало, образнинг характер мантики, воқеликка бўлган муносабати, қолаверса, романда кўтарилган асосий муаммодан келиб чиқиб ёндашади. “Олтин зангламас”даги диалог ва монологларнинг “қайчиланиш”и асардаги баъзи образларни хиралаштирган. Жумладан, “Мирсалим кўнглига тугиб қўйди”, “Кек”, “Тирнок остидан кир кидириб”, “Кўнгилсизликлар”, “Содикнинг камалиши”, “Айбсиз айбдор”, “Тергов”, “Ўлганнинг устига тепган”, “Мушаррафнинг хирси”, “Ҳақ жойига қарор топади” деб номланган боблардаги диалог ва монологларнинг “қайчиланиши” воқелик устига хира парда тортиши билан биргаликда айрим образларнинг характер мантикига путур етказган. Натижада баъзи образларнинг моҳияти очилмаган (Номлари саналган бобларнинг айримларида боб номи ўзгаришга учраган).

Бадий асарда экспозиция ҳам ғоятда муҳим ғоявий-композицион роль ўйнайди. “Олтин зангламас”нинг қўлёзмасида экспозиция бутун асар

давомида учрайди. Бу тасвирлар романда кўтарилган бош мавзу шахсга сиғиниш йиллари қурбонларининг яшаш шароити, тўғрироғи, кун кечириш шароити билан ўқувчиларни таништиради, бошқа томондан асар ғоясини юзага чиқаришда муҳим деталь вазифасини бажаради. Кўлёзмадаги Содикнинг қамокқа олиниши билан боғлиқ воқеалар юз берган жой тасвири билан танишамиз: "...Чиндан ҳам унга жой тайёрлаб кўйилган экан. Уни терговчи олдида олиб тушган аскар тўғри ўша камерага олиб борди. Бу камера кундузи ҳам чирок ёниб турадиган коридорнинг охирида ўнг тарафда эди. Содик то "ўз камераси"га боргунча икки томондаги қорага яқин бўёкка бўялган, кўндалангига белидан қалин темир ўтқизилган, ички ва ташқи қўш кулфли эшикларга қараб борди. Булар камералар эди. Бунча кўп, деб кўйди, ичида. Коридор мазор сокинлигида жим-жит. Унда-бунда кузатувчилар бор. Улар ҳарбий формада, белбоғида бир кучоқ калит ... Содик аскарнинг олдига тушиб борар экан, уларнинг ҳеч бири, ҳазар қилгандек, Содикнинг бетига қарашмади, худди ҳеч ким ўтиб бормаётгандек тутишарди ўзини" (кўлёзма, 229–230 бетлар)

Кўлёзмада тасвирланган бу бино Мустақиллик майдони яқинидаги ҳозирги "Шарк" концерни жойлашган бинонинг ертўласидир (кўлёманинг "Ўлганнинг устига тепган" деб номланувчи бобида бунга ишора қилинган). Айнан шу ертўла миллатимизнинг гуллари А.Қодирий, Чўлпон, Таваллолар сўроқ қилинган жой эди. Эллигинчи йилларда "халк душмани" деб бадном қилинган М.Шайхзода, Х.Сулаймон, Шуҳрат сингари халкнинг асл фарзандлари ҳам худди шу жойда сакланган. Бу ҳақда 1950–1953 йилларда айнан МГБ (Министерство государственной безопасности, яъни Давлат хавфсизлиги вазири) ташкилотида хизмат қилган Арипов Талъат Зокирович (Талъат Муҳаммад Саид ўғли) деган шахс шундай хотирлайди: "Икки ярим йилча терговда бўлиб, кўп воқеаларнинг гувоҳи бўлдим. Ўша пайтларда ўзбек зиёлиларининг гулига киргин келган эди: Саид Аҳмад, Максуд Шайхзода, Ҳамид Сулаймон, Шукрулло, Мирзакалон Исмоилий, Ёнғин Мирзо, Қори Ёқубов, Шуҳрат, ака-ука Алимухамедовлар, Ширвоний ва бошқалар шулар жумласидан эди. Улар 1936–1937 йиллари камалиб отилган Чўлпон, Абдулла Қодирий, Қайюм Рамазон, Тавалло, Элбек ўтирган камераларда ўтирар эдилар"¹.

Т.З.Арипов ўз хотирларида давом этиб, бу ертўладаги шарт-шароитлар, тергов жараёни, сиёсий маҳбусларга қилинган муносабатлар ҳақида ҳам сўз юритади. Асосийси, унинг гувоҳлигидаги гаплари "Олтин зангламас" кўлёмасида ёзувчи Шуҳрат томонидан тасвирланиб, китоб нашридан тушириб қолдирилган тасвирларга мос келиб, кўлёмасидаги тасвирларнинг айна ҳақиқатга асосланганлигини тасдиқлайди.

Романда ноҳақ тухматга учраган ёзувчининг шахсий дарди халқ дарди билан уйғунлашиб, давр руҳининг тўлақонли аке этишига имкон берган.

"...Содикнинг хаёлидан яқинда Москвада бўлиб ўтган Бухарин, Файзулла Хўжаев, Акмал Икромовларнинг суд процесси ўтди. Уларни-ку

¹ Кенжабек М. Озод қалб. Ёзувчи Шуҳратнинг хибсадаги ҳаёти \\\ Маҳалла 2003 йил, 51-сон.

отиб ташлашди, отилмасдан колган кичикрокларининг ишлари кўрилган экан-да. Халқ душманлари қанақа одам бўларкан? Тирноғигача захар бўлса керак. Нахот шундай тузумни ёмон кўришса!...

... Содик ўша “ёвуз ниятли кишилар”нинг тақдирига қанчалик лоқайд бўлмасин, барибир, на кўнглининг гашлиги, на юрагининг сиқилиши ёзилди. Аксинча баттароқ бўлди. Кечаси билан ухлолмади. Аллақандай мудҳиш тушлар кўрди: ўша совук ниятли кишилар орасида юрибдими-ей, тоғда бора туриб жарга сирғалиб кетибдими-ей!”(кўлёзма, 212–213-бетлар)

Собиқ Шўролар давлати қўрқув ва ёлғон ҳукмронлик қилган салтанат эди. Жон сақлаш мақсадида чақимчилик, соткинлик қилиш, ота-бобосидан, дўсту ёридан тониш одат тусига айланди, виждон жуда арзон баҳога сотилди. Ч.Айтматов таъбири билан айтганда, одамлар манкуртга айлантирилди. Халқ шундай таҳлика ва кўрқувда ушланди-ки, омма онгига сингдирилган куллик фалсафасининг асоратлари бугунги кунимизда ҳам сезилади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, “Олтин зангламас” романининг асл нусхасининг баъзи бир сайқалталаб ўринларини тахрир қилиб, уни китобхонларга асл ҳолида тақдим қилиш ўзбек адабиётшунослиги олдидаги вазифалардан биридир. Фикримизча, қайта тикланган нашр, биринчидан, адабиётимиздаги яхши бир асарнинг “қайта туғилиши” бўлиши мумкин. Иккинчидан, бу нашр (агар амалга ошса) янада кизикарли, мутолаабоп асарга айланади. Учинчидан, асарнинг биографик характерга эга эканлиги сабабли романда тасвирланган шахсга сиғиниш йиллари воқеалари ҳақида ишончли манба вазифасини ўтайди. Тўртинчидан, бу асар тўлақонли, асл ҳолида чоп қилинса, адибнинг безовта руҳи ҳам бироз таскин топади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Шухратнинг “Олтин зангламас” романи кўлёмаси билан қиёсан ўрганилиб, мафкура тўфайли кўлёмза ва нашр ўртасида юз берган ўзгартиришлар ва қисқартиришлар кўрсатиб берилди.

РЕЗЮМЕ. В статье приведен сравнительный анализ романа Шухрата “Золото не ржавеет” и его рукописи, выявлены изменения и сокращения в изданных вариантах, обусловленные господствующей идеологией.

RESUME. The article compares the manuscript of Shuhrat's novel "Golden Stainless" and shows the changes and abbreviations between the manuscript and the publication due to ideology.

Таянч сўз ва иборалар: роман, кўлёмза, нашр, нутқ, матн, боб, эпизод, образ, диалог, монолог, персонаж, характер, давр, экспозиция, ғоя, тасвир.

Ключевые слова и выражения: роман, рукопись, издание, речь, текст, глава, эпизод, образ, диалог, монолог, персонаж, характер, эпоха, экспозиция, идея, изображение.

Key words and word expressions: novel, manuscript, publication, speech, text, chapter, episode, image, dialogue, monologue, character, period, exposition, idea, image.

Анвар А.ЛАМБЕРГЕНОВ “ИБН СИНО” РОМАНИДА ТАРИХИЙ ШАХСЛАР ТАЛҚИНИ

Максуд Қориевнинг “Ибн Сино” романи тиб илмининг билимдони Абу Али ибн Сино ҳаёти ва фаолиятига бағишланган бўлса-да, асарда унинг замондоши Абу Райҳон Беруний образи ҳам ўз аксини топган. Илмий

фаолият қамрови бир-бириникига яқинлиги, бир-бири билан дўстона муносабатда бўлганлиги, бир илмий даргоҳ (Маъмур академияси)да фаолият олиб борганлиги ва шунга ўхшаш бир қатор омиллар бу икки даҳо образларининг ёнма-ён тасвирланишига сабаб бўлган. Ўз даврида илм-фан соҳасида Ибн Сино билан бўйлаша оладиган ягона шахс Абу Райҳон Беруний бўлганлиги сабабли муаллиф улуғ аллома образини асарга эпизодик қаҳрамон сифатида бўлса ҳам киритиш воситасида Ибн Сино образининг илмий салоҳиятини мукамал даражада кўрсатиб беришга эриша олган.

Тарихдан ҳам маълумки, бу алломалар бир-бирларини хали кўрмай туриб, асарлари билан танишиб бир-бирларидан хабардор бўлганлар, мактублар ёзишиб, ўзаро савол-жавоблар орқали илмий мулоқотга киришган. Бу савол-жавоблардан 18 таси бизгача етиб келган. Ёзувчи айна тарихий фактдан ижодий фойдаланади, улар фаолиятидаги бу ижодий ҳамкорликни роман сюжети замирига сингдириб юборади. Шу тариқа тарихий воқелик, икки буюк олимнинг ижодий фаолиятидаги муштарак нукталар асарда ўзининг бадий ифодасини топади.

Асарнинг “Мажлиси уламо” деб номланган иккинчи бобида хоразмшоҳ Маъмур ташаббуси билан 1004 йили унинг саройида ташкил қилинган “Дор ул-ҳикма ва маориф” деб номланган ўзига хос Фанлар академияси, ундаги илмий ҳаёт, олимлар олиб бораётган тадқиқотлар, улар орасидаги баҳс-мунозараларнинг жонли тасвирини кўрамиз. Муаллиф “Мажлиси уламо”га Беруний раис бўлганлигини шунчаки хабар сифатида таъкидлаб ўтмай, унинг хатти-ҳаракатлари, гап-сўзлари, бошқаларнинг унга бўлган муносабати ва шу каби қўллаб омиллари келтириб, комусий алломанинг ўз даврида илм-фаннинг етакчи арбоби, бошқа олимларнинг устози эканлигига ўқувчини ишонтирадиган бадий лавҳалар, ҳаётий тасвирлар яратади. Ёзувчининг моҳирлиги шундаки, асарнинг бош қаҳрамони Ибн Сино билан боғлиқ воқеалар фонида Беруний шахсига хос хусусиятларни, у билан боғлиқ воқеаларни ҳам тасвирлаган – бунда бир воқеанинг замиридан чиқадиган хулосалар бошқа персонаж (бу ўринда Беруний) ва у билан боғлиқ воқеалар хусусида ҳам хулосалар чиқаришга имкон беради. Улуғ ҳакимнинг бағрикенг инсон эканлигидан далolat берувчи қуйидаги воқеада Берунийнинг олимлар пешвоси сифатидаги хусусиятларини кўрсатувчи ҳаракатлар ва ҳолатлар намоён бўлади.

“Ибн Сино уламога мурожаат этди:

– Муҳтарам Беруний ҳазратлари шогирдингиз деб айтган мана шу каршингизда турган инсон менинг қулим бўлур, ижозатингиз билан ва сизларнинг гувоҳлигингизда шу дақиқадан бошлаб уни озод этурмен, агар рози бўлса, шогирдликка олмоқчимен...

Ибн Сино Берунийга, алломаларга нима дейсизлар дегандек қараб турди.

– Бисёр савоб иш қилган бўлурсиз, айтмасангиз ҳам барчамиз шогирдингиз деб ўйлаганмиз, – деди Масихий виқор билан.

– Ҳазрат Ибн Синонинг таклифлари маъкул этилсин, – деди Беруний масалага яқун ясагандай”¹.

Келтирилган парчада Ибн Синонинг илмга ихлосманд кулини озод қилиши тасвирланади, агар рози бўлса, уни ўзига шогирд қилиб олиш фикрида эканлиги таъкидланади. Бу ўринда ҳақимнинг илмга ва илм иштиёғидагиларга бўлган алоҳида бир меҳри ва ғамхўрлиги ўзининг бадий ифодасини топади. Шу аснода орқа пландаги Беруний образининг биз юқорида таъкидлаган қирраларини кўрсатади, унинг олимона салмоқли сўзини, етакчиларга хос бўлган яқунловчи гапини келтиради. Бу даврада Абу Наср ибн Ирок, Абу Саҳл Масихий, Абу Хайр Ҳаммор каби устоз алломалар бор эди. Нега энди муаллиф масалага яқун ясайдиган сўзни Беруний тилидан беради? Чунки мана шу оддий ҳолат тасвири Берунийнинг мавқеини, унинг айрим характер хусусиятларини кўрсатади. “Баъзан бадий асар сюжетида шундай вазият вужудга келадики, иккинчи даражали қаҳрамонлар бош қаҳрамонларга эргашиб қолмасдан, воқеалар тизгинини ўз қўлига олиб, асардаги бошқа иштирокчиларни ўз ортидан эргаштириши мумкин”².

Роман сюжети тақозосига кўра айнан “Мажлиси уламо” бобда воқеалар ривожда Беруний образи олдинлаб кетгандай туюлади. Бу муаллифнинг бош қаҳрамон Ибн Сино борасидаги мақсадини амалга ошириш учун бир воситадир. Асар бошидан Беруний эпизодик характердаги персонаж сифатида бирда эсланиб, бирда эсланмай келаётгани бўлса, айтиш бобда унга салмоқли бадий функция юкланиб, у фаоллашади. Бу функция Ибн Синонинг илм оламидаги мавқеини кўрсатишдан иборат.

“Ўзувчининг бадий воқеликни ҳолисона тасвирлаш тамойиллари тарихий шахсларни таништириш ёки маълум бир ижтимоий-маиший масалани баён қилиш жараёнида яққолроқ кўзга ташланади.”³ Буни биз “Мажлиси уламо”даги олимларни қатор санашида кўришимиз мумкин. У ерда ўн битта олим бирма-бир тилга олинади. Санокдан сўнг алломаларнинг мувоҳазага мунозараси бошланади. Ўзувчи Берунийни ўқувчи кўз олдида ҳолис фикр юртувчи шахс, илмли инсонларни кадрловчи олим, яхши дўст, моҳир нотик сифатида гавдалантиради.

Юқоридаги бир мисолда Ибн Сино фаолроқ тасвирланган бир парчани келтирган эдик. Унда Берунийнинг ўқувчи учун яширин қирралари намён бўлган бўлса, қуйида Беруний фаолроқ катнашган парчада Ибн Синонинг олимлик қиёфаси ёрқинроқ кўринади:

“Ибн Сино жавоб учун оғиз жуфтлаган ҳам эдики, унинг ўрнига Беруний жавоб қилди:

– Ибн Сино ҳаммадан бурун файласуф, кимё, ал-жабр, табиат илмидан ҳам хабардор, илмнинг кўп қирраларига оид ёзган рисоалари қўллардан қўлларга ўтиб юрур, табобат соҳасида ҳозир унинг олдида тушадургони йўқдур, десам янглиш бўлмас. Бу қиёсдан Масихий

¹ Қориев М. Ибн Сино. – Тошкент: Шарқ, 2000, 112-бет. Кейинги мисоллар шу нашрдан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

² Тўлаганова С. Бадий асар морфологияси. – Тошкент: Турон замин зиё, 2016, 94-бет.

³ Қаримов Б. Янгиланиш соғинчи. – Тошкент: Адабиёт жамғармаси, 2004, 40-бет.

ҳазратлари хафа бўлмас, деб ўйлайман. Нима қилса ҳам Ибн Сино содик шогирдлари-ку?!

– Жуда ошириб юбордингизлар, сизлар ўйлаганча эрмас, – деди бироз хижолат чекиб Ибн Сино” (115).

Ёзувчи кенглик ва тенглик, кимгадир имкон бериш, баъзи ўринларда ўзини четга олиш ва керак жойида сукут сақлай билиш каби фазилатларни қисқа кўриниш, оний бир тасвирлар, қаҳрамонларнинг имо-ишора ҳаракатлари орқали Беруний образига сингдириб юборади. Романнинг 117-саҳифасида Ибн Синонинг Хоразмшоҳ саройидаги илм мажлисида илк дафъа катнашиши тасвири берилади. Шоҳ Маъмурнинг ўртага ташлаган саволи ва унга Ибн Синонинг жавоб беришигача бўлган лаҳзалик вазият юқоридаги сўзларимиз тасдиғидир. Бағоят сиқиклик билан, ихчам тарзда орқа фонда турган қаҳрамоннинг, қаҳрамон бўлганда ҳам унча-мунча қаҳрамон эмас, дунё тамаддунида ўз номини олтин ҳарфлар билан ёзиб қолдирган шахснинг улуғворлигини очиб беришга ҳаракат қилган ва бунинг уддасидан имкон қадар чиққан. М.Қориев тарихий даврни тасвирлашга бел боғлаб, ўта масъулиятли ишни ўз зиммасига олган экан, тарихий шахслар, улуғ алломалар, даҳо зотларнинг ҳаётини ёритиш каби машаққатли иш бу масъулият юқини яна ҳам залворли қилади. Асарни диққат билан ўқир эканмиз, унда биз тарихдан билган аллома Абу Райҳон Берунийни ҳам кўрамиз, қолаверса, Абу Али ибн Сино учун жонкуяр бир дўст бўлганлигини ҳам ўзимиз учун кашф этамиз. Жаҳон олимлари томонидан “Дунё фани тарихида XI асрнинг биринчи ярми Беруний давридир”⁴ деган эътирофларни, унинг илм фан соҳасидага қўшган улушини ҳам эсдан чиқармаган ёзувчи буни икки даҳо диалогларида бир-бирига айтилаётган хабар тарзида, маълумот тарзида асар қатига киритиб юборади. Масалан, Берунийнинг ер шари шаклини илк бор ясаган олим эканлиги ҳақидаги фикрни қуйидаги суҳбат асносида образлар тилидан таъкидлаб кетади.

“– Сиз қуёш оғиши узоклигини аниқлашда Юнон ва Шарқдаги бошқа илмдорлардан анча олдинга ўтиб кетибдурсиз, – деди Ибн Сино алломага тан бергандай.

– Мен сизга йўлингиз тушуб қолса расадхонамизда турган она еримизнинг кўринишини ифода этувчи қуррани кўрсатурмен, шогирдларим билан бирга ясадик уни. Ҳа, бу биринчи бор қилғон ибратомуз ишимиздир” (151).

Оддий суҳбатдай туюлиши мумкин бўлган юқоридаги диалог замирида катта маъно мужассам. Биринчидан, Беруний кузатишларининг Ибн Сино томонидан эътироф этилиши, унинг Юнон ва Шарқдаги бошқа олимлардан анча илдамлаб кетганлигининг таъкидланиши Берунийнинг ёрдамчи қаҳрамон эканлигидан қатъи назар, барибир ўз даражасидан туширилмаганлигини кўрсатади. Образ яратишда тарихий шахс шахсияти ва мақомига путур етказилмаган. Икки даҳо зот кечинмалари ички монологлар орқали берилган ўринлар ҳам ниҳоятда таъсирли. Бу ички монологлар ҳақиқий эътироф тарзида янграйди. Асардаги бу монологлар муайян мақсадларга хизмат қилади. Улар ўқувчига чин дўстлик, олимнинг олимга эътирофи, бири иккинчисининг меҳнатини кадрлаши, ҳавас қилиши

⁴ То'райев В. Abu Rayhon Beruniy. – Toshkent: Tafakkur, 2015, 11-bet.

сингари ижобий фазилатларни сингдиради. Иккинчидан, романдаги бундай лавҳалар тарихий шахслар образларини ўқувчиларга яқинлаштиради, китобхонларда мазкур аждодларимиз билан фахрланиш ҳиссини уйғотади уларга нисбатан ҳурмат ва меҳр туйғусини шакллантиради. Ибн Синонинг куйидаги ички монологига диққат қилайлик: “Берунийнинг истеъдодига тан бермай бўлмас. Хоразм шохининг кутубхонасидаги барча китобларни шимириб ўқиган. Араб, сўғдий, форс, сурёний, юнон, хинд, қадимий яҳудий тилларини билади, ўқийди, ёзади. Демак, унинг ўқиғонлари меникидан кўп. Айниқса юнон забонини билиши, Арасту, Афлотун, Жолинус рисоаларини ўша тилда ўқий олиши хайратлидир. Юлдузшунос, мингдан ортик юлдузнинг жойлашиши, ҳажмини аниқлаган. Бунинг учун ақл, зехн, даҳлик даркор. Офарин, Беруний!” (126)

Умуман олганда, Абу Райхон Беруний образининг асарда эпизодик характерда эканлиги унинг тўлақонли тарихий шахс сифатида тасвирланишига тўсқинлик қилмаган. Муаллиф унинг улуг олимлигини, чин дўст эканлиги, очикқўнгил инсонлиги, фасоҳат ва фаросат бобида ўзига хос шахслиги, теран тафаккур эгаси эканлигини қаҳрамонлар ва муаллиф тилидан, айтилган сўзлар, образларнинг хатти-ҳаракатидан, турли хил вазиятлар ва ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда кўрсатиб бера олган.

РЕЗЮМЕ. Макола Максуд Қориевнинг “Ибн Сино” романидаги Беруний образи талқинининг таҳлилига бағишланади.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется трактовка эпизодического образа Беруни в романе Максуда Кориева “Ибн Сино”.

RESUME. The article analyzes the interpretation of the episodic image of Beruni in the novel by Maksud Koriev “Ibn Sino”.

Таянч сўз ва иборалар: эпизодик образ, муаллиф тили, персонажлар тили, тарихий давр, тарихий ҳақиқат, бадий маҳорат.

Ключевые слова и выражения: эпизодический образ, язык автора, язык персонажей, исторический период, историческая правда, художественное мастерство.

Key words and word expressions: episodic image, author's language, character language, historical period, historical truth, artistic skill.

Юлдуз КАРИМОВА

“ҚУДРАТЛИ ТЎЛҚИН” РОМАНИДА ХАРАКТЕР ТАДРИЖИ ТАЛҚИНИ

Шароф Рашидов ўз асарларида инсоний гурур, сурур, хузур сарчашмаси бўлган меҳнатни бош мавзу сифатида танлади, инсон кадр-киммати, ички дунёси, маънавий-ахлоқий олами ялпи меҳнат фониди бадий талқин этишга ҳаракат қилди. Кишилар ҳаётини ҳис этиш, уларнинг кечинмасини миридан-сиригача англай билиш, халқ ҳаётининг барча тафсилотлари, зиддиятлари, ички яхлитлиги билан тушуниб этиш дорилфунунини бу адибчилик ўқиган ва уққан инсон бўлмаса керак. Ёзувчига кўйиладиган бу талаблар асли чорак аср республикага раҳбарлик қилган ҳамда кўлида қалам билан адабий фаолиятини давом эттирган фидойи инсон Ш.Рашидовнинг ижодий ва ижтимоий бурчи, умр мазмуни ва моҳиятини ташкил этган. Ҳ.Салом ёзганидай, у ҳаминша асарларида “...

халолликни, меҳнатни, шижоатни улуғлади. Энг яхши асарларида қайнок чўғ бўлиб яшаган саҳифалар орасида унинг ойдин орзу-армонлари, халқнинг қора меҳнати ва тақдири тасвири балқиб туради”¹.

Давлат арбоби, элу юрт отаси сифатида Шароф Рашидов республикада олиб борилаётган катта меҳнат жабҳаларининг бошида турди, ўша қайнок нуқталарнинг ичига кириб борди. Ўз асарларининг қаҳрамонларини ҳам ёзувчи ана шундай ҳаёт бағрида топди, кашф қилди. Ёзувчининг “Бўрондан кучли” романида кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш, уларни пахтазор, боғ-роғларга айланттиришдек савобли ишга бел боғлаган Ойқиз, Умрзок ота, Муродали, Карим, Бекбўта, Сувонкул, Меҳринисо каби халқимизнинг энг олижаноб, ажойиб вакиллари образи яратилган. Улар инсон ҳаёти, келажакка катта умид боғлаш, юксак мақсадлар қўйиш ва шу йўлда халол, муттасил меҳнат қилиш билан барқарордир, деган тамойил билан яшайдиган инсонлар образидир. Ёзувчи яратувчилик, бунёдкорлик соҳиби бўлган бу қаҳрамонларнинг ҳар бирини шунчалик меҳр-муҳаббат билан яратганки, уларнинг ортидан бутун бир Ўзбекистон, она юрт қад ростлаб тургандек бўлади. “Қудратли тўлқин” романида, асар қаҳрамонларининг тақдирида меҳнатнинг олижаноблаштирувчи кучи янада яққолроқ очилган.

Пўлат ва Баҳор ўрта мактаб битирувчилари. Улар бир-бирларига кўнғил қўйганлар, калбларида олам-олам орзу бор. Аммо мамлакат Иккинчи жаҳон уруши домида. Пўлат мактабни битириб қолган урушга кетмоқчи. У урушдаги отаси билан чексиз фахрланади. Ўзи ҳам етуклик гувоҳномасини қўлига олиши билан фронтга бориб, отаси билан бирга жанг қилиб, фашистларнинг додини бермоқчи. Унинг фикрича, уруш пайти ҳар бир виждонли эркак жанг майдонида бўлиши керак. Бирор сабабга кўра урушга бормаган эркакларни кўрса, Пўлат улардан нафратланар, кўрокликда айблар эди. Аксига олиб ўпкасида шамоллаш борлиги учун уни урушга олмайдилар. У ҳам ҳамқишлоқлари қаторида ғалаба ГЭСи қурилишига жўнайди. Номидаёқ халқнинг қудратини, иродасини, матонатини ўзида акс эттирган романда ёзувчи шукрона ва умид, яхши кунларга ишонч – ўзбек халқининг неқбинлик фазилати, одоби ва одати эканлигини асар қаҳрамонларининг диалогларида кўрсатиб бера олган.

“ – Уруш дейсанми... йўқ, дўстим, бизнинг қурилишимиз фақат уруш учунгина эмас, балки тинчлик учун, келажак учундир!.. Ҳа, ҳа, ишонавер, фронтда жанг кетяпти, биз бўлсак, келажакни кўряпмиз. Узокни кўзласанг, дўстим, кўп нарсани кўрасан, кўрганда ҳам чуқур ва равшан кўрасан... Сен республиканинг географиясини биласанми? – У эскириб кетган папка ичидан анчайин қоғозга солинган картани олди-ю, Пўлатнинг олдига очиб қўйиб, сўзида давом қилди: – Кўрдингми, қанчадан-қанча ҳосилдор ерлар бор... Мана Марказий Фарғона, Қарши, Мирзачўл... Ҳисобсиз ерлар. Шунча ер бекор ётибди... Тўғри, сен бетончига нима дахли бор буларнинг демокчисан. Ахир, ҳаммамиз дўстим, келажак тўғрисида ўйлашимиз лозим! Уруш тамом бўлгач,

¹ Рашидов Ш. Кашмир қўшиғи. Икки дил достони. – Тошкент: Шарқ, 1997, 4-бет.

чўлларни очамиз... Ҳовузлар, денгизлар барпо этамиз, канал, завод, электростанциялар қуриб, ҳамма уйларни нурга қўмамиз. Шундай қилиб, ҳар бир уй эшигини бахт қоқиб қиради... Юрагимиз ана шундай орзулар билан тўлиб-тошган ҳолда қурмоқдамиз бу ГЭСни”².

Бригада бошлиғи ўзининг ана шундай асосли фикрлари билан Пўлатни бутун уруш кетаётганда фақат қўлда қурол билан жанг майдонида қон тўқаётган аскарғина эмас, балки кетмон, белқурак билан келажакдаги тинч замонларга замин яратиб тер тўқаётганлар ҳам Ватан учун, эл-у юрт учун қатта меҳнат қилаётганларига ишонтаради. Жанг майдонида эмас, меҳнат фронтида тобланган, чиниккан, ҳам жисмоний, ҳам руҳий юксалиб бораётган Пўлат характери динамикаси ёзувчи томонидан пухта ўйланган реалистик тасвирларда очиб берилган. Қалби, юраги тоза бўлишига қарамай, то қурилишга келгунча табиатида жиззақилик, аразчилик, одамларга нисбатан шубҳа-ғумон ҳукмрон бўлган бу ўсмир йигитчанинг ҳаётга қарашлари меҳнат бағрида, одамлар орасида ўзгариб боради.

Бригада бошлиғи Пўлатни келажакка, тинч замонлардаги бахтли ҳаётга рағбатлантирса, бригададаги бетончи уста Рустам ака унда ўз-ўзига, ўз кучига, ақл-заковатига ишонч уйғотади. Бетончилар бригадасидаги собиқ фронтчи Холматнинг “қасалсан”, “нимжонсан”, “ҳеч нимага ярамайсан” деган гапларидан тушқунликка тушиб юрган Пўлатнинг аҳволини сезиб, қўнглини қўтариш учун уни Рустам балиқ овига таклиф этади. Ов жараёнида Рустам Пўлатни қатъият ва шижоатга даъват этиб, жумладан шундай дейди:

“ – Унинг сўзларига энди қулоқ солма, – деди Рустам қизишиб. – Кимга ишондинг?... Сен ўзингга ишон! Холматнинг пичингларига парво қилма... Сен ҳам бўшашма, жавобини бериб қўй... Нима учун Холмат талтаяди? У фронтда ҳам бўлди. Сендан ҳам яхши ишлаяпти. Шунинг учун талтаяди, оғайним. Сен-чи? Сен яна ғайрат билан ишла, ундан ўзиб кет, ғайратинг ҳаммадан кўп, тажрибанг оз бўлса ўрганасан. Фақат бошингни эгма, сил нима, тузалиб кетади. Мана мен сира умидсизланганим йўқ” (205).

Мана шу суҳбатгача нимага бу одам шу гавдаси билан урушга бормаган, деб ёзғириб юрган Пўлат ўзининг ноҳақ ўйларидан уялиб кетади. Аслида, Рустам урушга биринчилардан кетиб оғир яраланган, душман ўқи чап қўрагидан қириб, ўпкасини тешиб чиқиб кетган бўлади. Рустам қатта бардош, сабр билан олти ойлаб госпиталда ётган, унинг соғайиб кетишига бўлган ишончидан врачларнинг ўзлари ҳам ҳайратга тушгандилар.

Бу суҳбатдан сўнг Пўлат руҳиятидан кечган ўйларни ёзувчи шундай тасвирлайди: “Пўлат унга ошқора завқ-шавқ билан қаради. У ҳар қачон Рустам ҳақида ўйлаганда, оз бўлса-да, қатта ярани яшириб юрар ва ҳали ҳам шу яранинг азобини чекар экан. Шунга қарамай, Рустам бригадада энг кучли, энг хушфёъл ва хушқачқак эди. Одамларга ғамхўрлиги-чи? Ҳатто

² Рашидов Ш. Асарлар. Беш жилдлик. 3-жилд. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982, 196-бет (Кейинги иктибослар ҳам шу асардан олинди. саҳифаси қавс ичида келтирилади).

Пўлатнинг врачлари билан гаплашиб, соғлиги билан кизиқибди-я. Пўлатчи, Пўлат? У ўз кечинмаларидан уялиб кетди. Тўғри, у сил!.. Бироқ ҳамма силни даволаш мумкин, Пўлат ҳали фронтга ҳам боради... Ҳозир-чи. Ҳозир унинг қалбида орзулари, мақсадлари бор, олижаноб хунари – иши бор. Ахир, шуларнинг ўзи ҳам севинч ва бахт-ку... Дард олдида тиз чўкмай, уни кулги ва иш билан энгиш керак... Касал ҳақидаги ўй-хаёлини меҳнат ва ҳаёт ҳақидаги ўй-хаёлга алмаштириб яшаш керак” (207). Қолаверса, ГЭС қурилишида Пўлат кўнгили кўйган қиз Баҳор ҳам ишлаётган эди. Қалби муҳаббат билан тўла Пўлат Баҳор олдидаги ўз масъулияти, кадрини ҳам ҳис этарди.

Кўриб турганимиздек, Пўлат руҳиятидан кечган ўй-хаёллар унинг қалбида туғилган ўз-ўзига ишонч, қилаётган меҳнатига муҳаббат ва эътиқод ўз кадрини англашга, ҳаётдаги ўз ўрнини белгилаб олишга сабаб бўлди. Ақл-заковат, ўз вақтида эгалланган чуқур билим, касбига, бажараётган ишига эътиқод, меҳр, тажриба ва малака билан уйғунлашганда, инсонда ижодкорлик кучининг намоён бўлишини, бу эса қилинаётган меҳнатга янада мазмун-маъно бахш этишини Пўлат чуқур тушуниб этади. Ёзувчи бу жараёни асарда ғоятда кизиқарли лавҳаларда очади.

Пўлатнинг бригадаси катта дарё устида қурилаётган тўғонда ишларди. Бетон ётқишига, шиббалашга техника етишмасди. Котлованда ишлаб, пойдеворни қуриб бўлишган, энди бу ёғига ҳам иш жадал суръатда кетмаса, техника кучи етишмаслиги туфайли бригадада графикдан чиқиб кетиш хавфи туғилади. Иш суръатини тезлатадиган имконият кидириб топиш зарур, дея каттик ташвишланаётган бригада бошлигининг сўзлари Пўлатга кескин таъсир этади.

“ – Ҳозир бизни ҳам қуршовда деб фараз қилавер. Энди ана шу қуршовдан чиқиб кетиш зарур. Ҳа, кадрдоним, Рустам!.. Ўғлим Пўлат... Дўстларим, қуршовдан чиқиб кетиш зарур, – деди Никитин, қўлини томоғи остидан ўтказиб” (249).

Йигитлар тўғон танасига бетон ётқизмай, уни иморатни ғишт териб қилгандай қилинса, ишда унум ва сифат бўлишини ўйлаб топадилар. Бу ғиштлар катта-катта ҳажмда бетондан қуйилиб, бетон билан терилади. Аник ҳисоб-китоблардан сўнг бу ҳақиқатан ҳам фойда берадиган усул эканлиги аниқланади. Шундай қилиб, бетончилар бригадаси блок-бетон деб аталган янги қурилиш материалнинг ижодкорлари сифатида танилдилар. Бу ихтирода Пўлат билан Рустамнинг ҳиссаси катта эди.

Ўз меҳнат натижасидан қониқиш, ўз-ўзидан ризолик, атроф-оламга, одамларга кераклигини ҳис этиш Пўлат характери тадрижда уни юксакликка, қомилликка ундовчи туртки бўлди. Меҳнатнинг олижаноб кучи Пўлатнинг қалбида энг чиройли, эзгу инсоний фазилатларни уйғотиб юборди. Бу ҳолат қаҳрамоннинг маънавий-руҳоний қуввати унинг турли мураккаб вазиятларда яхшилик, юксакликка томон ўсиб бораётганида намоён бўлади. Бу жараён воқеалар ривожда яққол кўзга ташланиб боради. Тўрахоновнинг тазйиқи туфайли бошқа участкага ўтиб кетган Пўлатни Тўрахоновга қўшилиб Холмат ҳам ноҳақ кўрқокликда, қочқинликда айблаб, тухмат гаплар тарқатиб юрганда, иккаласининг ўртасида бир суҳбат кечади. Пўлатнинг жўяли жавобида унинг ўз инсоний

тамойили бор бўйи билан намоён бўлади, бахт ҳақида ўзича фалсафа тўқиган Холмат вақти келганда, Пўлатнинг ҳақлигига тан беради.

Асардаги ҳаяжонли лавҳа бу фикримизга далил бўла олади: Янги ишга келган тажрибасиз, ёш, бунинг устига касал бўлган Пўлатни доимо камситиб, уни ерга уришга ҳаракат қилиб келган Холмат Пўлат туфайли сел пайтида омон қолади. Энг қалтис пайтда ҳаётини, соғлигини хавфга қўйиб, сафдошини кутурган сел домидан олиб чиққан Пўлат олдида Холмат ҳам мардларча ўз айбини тан олади. Аслида, ёзувчи мана шу икки образ ўртасидаги конфликтнинг ечими орқали яхшиликнинг ёмонлик устидан, маънавиятнинг жаҳолат устидан ғалабасини кўрсатади.

Романда ўқувчи кўз ўнгида Пўлат тажрибасиз, гўр, қизикқон ўспириндан меҳнат кишисига, ўз ақли ва билак кучига ишонган ижтимоий фаол шахсга айланади. Муаллиф Пўлатнинг шахсий ҳаётини, муҳаббат изтиробларини, Баҳор билан муносабатларини ҳам эътибордан соқит қилмайди. Шу аснода Пўлатнинг ўзига хос кўнгил олами янада чуқурроқ очилади. Натижада, Пўлат образининг ҳаётийлиги таъминланади, у китобхон хотирасида жонли одамларга хос барча ҳис-туйғуларга эга инсон сифатида сақланиб қолади.

“Қудратли тўлқин” асарининг ғоявий-бадий жихатдан ўзига хослиги, хусусан, Пўлат образининг эстетик жозибадорлиги шундаки, эзгу ният билан қилинган меҳнат натижаси нафақат умумхалқ манфаатига мос моддий бойлик яратади, балки у инсонга ички маънавий ором бахш этади, инсон кадр-киммати, ахлоқий-руҳоний поклиги, бахтиёрлигининг манбаи бўлиб хизмат қилади, деган олижаноб моҳият унда ёлқинланиб турибди. Романда тасвирланган меҳнат шунчаки фон эмас. У асар қаҳрамонлари, хусусан, бош қаҳрамон Пўлатнинг ўзлигини топишга, инсоний кадр-кимматини англаб етишга сабаб бўлган маънавий-ахлоқий категория, маънавий-эстетик таянч марказидир.

Хулоса қилиб айтганда, ёзувчи Шароф Рашидовнинг меҳнат ва меҳнат кишии шарафланган, инсоннинг шахс бўлиб шаклланишида ҳалол, эркин, онгли меҳнатнинг жозибадор реал романтикаси тасвирланган “Қудратли тўлқин” асари бугунги кунда ҳам китобхоннинг маънавий-руҳоний юксалишига, қалбан бойишига дастуриламал бўладиган бадий яратикдир.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Шароф Рашидовнинг “Қудратли тўлқин” романи бош қаҳрамони Пўлат характери тадрижида меҳнатнинг олижаноб кучи таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется сила благородного труда в эволюции характера главного героя Пулата в романе Шарафа Рашидова «Могучая волна».

RESUME. The article analyzes the noble power of labor in the development of the character of the main character of Sharof Rashidov's novel "Mighty Wave".

Таянч сўз ва иборалар: мавзу, бадий талқин, характер динамикаси, меҳнат романтикаси, ахлоқий-маънавий кредо, қаҳрамон, руҳият.

Ключевые слова и выражения: тема, художественное толкование, динамика характера, романтика труда, нравственно-духовное кредо, герой, духовность.

Key words and word expressions: theme, artistic interpretation, character dynamics, labor romance, moral-spiritual credo, hero, psyche.

Хўжамурод ЖАББОРОВ, Сабоҳат КЕНЖАЕВА

МОТИВАЦИЯ ВА МОТИВЛАШ ТЕРМИНЛАРИ ХУСУСИДА

Мотивация – *мотивлаш, мотивланиш, мотивлашув, мотивланувчи, мотивловчи* лексемалари ўзбек тилининг илмий нутқида хос терминлардир. Бундай терминлар, энг аввало, тилшуносларга маълум. Олтига термин асосида ҳам *мотив* сўзи мавжуд. XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб бу атамалар рус тили орқали ўзбек тилига ёзма ва оғзаки нутқ воситасида ўзлашган. *Мотивация* термини ва унинг асосида яратилган терминлар ўзбек тили илмий терминологиясининг тилшунослик терминлари тизимидан ўрин ола бошлаганлигини мутахассислар яхши билишади.

Мотив, мотивация ҳақида тилшуносликда, адабиётшуносликда, фалсафада, мусикашуносликда, психологияда, педагогика соҳасида кўпгина илмий-тадқиқот ишлари олиб борилган. Бу фанларнинг ҳар қайсиси мотив ва мотивациянинг моҳияти ва маъносига ўз нуқтани назаридан ёндашади ва талқин қилади. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»да **МОТИВ** асли лот. *modus* – «харакатлантирувчи» ва мусикада оҳанг маъносини бериши, психологияда эса «инсон фаолиятида муайян мақсадни бажаришга сабаб бўлувчи омил» тушунчасини англатиши изоҳланган¹.

«Психология терминларининг русча-ўзбекча луғати»да² мотив, мотивацияни ушбу фан нуқтани назаридан талқин қилган. Юқорида кўрсатилган энциклопедияда мотив термини изоҳи берилган ҳолда, **мотивация** термини, «Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати»да **мотив, мотивация** терминлари негандир изоҳланмаган. Аммо А.Ҳожиёв морфология ва сўз ясалиши нуқтани назаридан келиб чиқиб, **мотивланувчи сўз, мотивловчи сўз** терминларини луғатига киритиб, уларни **асосланувчи сўз, асословчи сўз** терминларига ҳавола қилади. Қизиғи шундаки, баъзи луғатларда *мотив* термини фақат адабиётшунослик ва мусикашунослик нуқтани назаридан талқин этилган. Масалан, О.Усмон, Р.Дониёровлар «мотив» – 1. Сюжетнинг таркибий қисми, бирор санъат асарининг мавзуси; 2. Музыка, куй, маком, оҳанг деб изоҳ берган³. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да **мотивация** термини изоҳланмаган, мотив терминини фран. *mots* – куй, оҳанг маъноларида кўлланиши изоҳланиб, адабиёт сюжетининг таркибий унсури, асарнинг асосий мазмуни, мавзуи, мусика, куйнинг энг кичик қисми⁴ деб тушунтирилган.

Мотив ва *мотивация* термини мустақил бирлик сифатида тилшунослик терминлари луғатига киритилмаган. Рус луғатшуноси

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2004, 96-бет.

² Турғунов К. Психология терминларининг русча-ўзбекча луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975, 195-бет.

³ Усмон О., Дониёров Р. Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1965, 295-бет.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2006, 618-бет.

О.Т.Ахманова ўзининг тилшунослик терминлари луғатида номинацияга атрофлича изоҳ берган ҳолда *мотив*, *мотивация*ни луғатига киритмаган⁵.

Motiv терминининг изоҳи «Русча-ўзбекча луғат»да қуйидагича берилган: 1. *Motiv* 1) сабаб, боис; 2) далил, баҳона.

2. *Motiv* 1) тема, мотив, мавзу; 2) мотив, оҳанг, куй⁶.

Келтирилган изоҳдаги мотив, сабаб, боис, баҳона каби атамалардан тилшунослик бўйича бажариладиган илмий тадқиқот ишларида фойдаланиш мумкин.

Э.Бегматов, Н.Улуковларнинг «Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати»да⁷ мотивация термини билан боғлиқ терминлар қуйидагича: мотив (лот. *motivus* – бирор нарса, ҳодиса учун сабабчи) – сабаб, асос, мотивланганлик мезони, мотивланган ном, мотивланиш муносабати, мотивланмаган ном, мотивланувчи, мотивловчи асос, мотивловчи элемент каби терминларга изоҳ берилган. Афсуски, бу луғатда ҳам *мотивация* термини берилмаган, муаллифлар бу сўзни беvosита русча сўз сифатида (мотивация асида рус тилига лотин тилидан ўзлашган) қараб луғатга киритмаган бўлиши мумкин.

Д.Айтбоевнинг «Ўзбек тилидаги перифразаларнинг мотивлашуви ва лексикографик талқини» номли номзодлик ишининг «Перифразаларда мотивлашув» деб номланган иккинчи бобида перифразаларнинг мотивлашуви ҳақида фикр юритиб, *мотивлашув*, *мотивация*, *мотивланувчи сўз*, *мотивловчи сўз*, *асосланувчи сўз*, *асословчи сўз* каби терминлардан фойдаланиб иш кўрган. Муаллиф биз юқорида келтирган А.Ҳожиёвнинг «Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати»да *мотивлашув* ва *мотивация* терминлари учрамаслиги, *мотивланувчи сўз* ва *мотивловчи сўз* терминларини асосланувчи сўз ва асословчи сўз шаклида луғатга киритганлиги ва уларни юқорида кўрсатилган изоҳлари берилганлигини кайд этади. Бу «изоҳлардан маълум бўлишича, ўзак морфема ва ясовчи морфемалардан ташкил топган сўз ясама сўз бўлиб, уларнинг маъноси мотивлашган бўлади. Шу билан бирга, ясалма маъносига асословчи ва асосланувчи томонидан ишора қилиб турган жиҳат мотивлашув сифатида тушунилади. Ясалма ва унинг морфемалари семантик таркиби орқали ёки ички шакли орқали англашилган маъно аниқлиги мотивлашувни англатади»⁸, дейилган.

Ўзбек тилида *номинация* ва *мотивация* масалалари кам ўрганилган соҳалардан бири бўлиб, бу ҳақда С.Мўминов, Д.Айтбоев, С.Кенжаевларнинг тадқиқотларида⁹ дастлабки изланишларнинг натижалари ёритилган. Ўзбек тилшунослик илмида *мотив* ва *мотивация*

⁵ А х м а н о в а О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: СЭ, 1969. С. 174.

⁶ Русча-ўзбекча луғат. Икки жилдли. 2-жилд. – Тошкент: ЎСЭ, 1983, 573-бет.

⁷ Б е г м а т о в Э., У л у к о в Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2008, 102-бет.

⁸ А й т б о е в Д. Ўзбек тилидаги перифразаларнинг мотивлашуви ва лексикографик талқини. НДА. – Тошкент, 2007, 12-бет.

⁹ М у м и н о в С. Роль мотивации в окказионально-речевых номинациях (на материале узбекского языка). АКД. – Ташкент, 1990. – 20 с; А й т б о е в Д. Ўзбек тилидаги перифразаларнинг мотивлашуви ва лексикографик талқини. АКД. – Тошкент, 2007. – 26 б; К е н ж а е в а С. Ўзбек антропонимларининг номинацион-мотивацион асослари ва тавсифи. Филол. фанл. бўйича ф.д. (PhD). – Қарши, 2019. – 48 б.

терминлари асосида яратилган *мотивланган сўз, мотивацион асос, мотиватив маъно, иккиламчи мотивация, мотиватив-номинатив, номинацион-мотивацион, мотивацион хусусият, мотивланганлик мезони, мотивланган ном, мотивланмаган ном, мотивловчи асос, мотивловчи элемент, мотивланиш муносабати* каби бирикмали ифодалар ҳам ишлатилади. Эски ўзбек тилининг XIV асрлар тараккиётида қўлланган арабча *асос* (негиз, манба) лексемаси XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб ўз ўрнини *мотив* сўзига бўшатиб берди. Алишер Навоий асарларида *асос* лексемаси қуйидаги маъноларда қўлланган:

1. *Асос – таянч, пойдевор:*

Этти-ю кўрди бир бийик кирёс,
Току айвон анга сипехр *асос*. Сабъаи сайёр, 129-17;

2. *Асос, замин:*

Умр *асоси* мухаллад ва давлат биноти муаббад бўлсун.
Муншаот, 147;

3. *Тартиб, тузум; кўркамлик, етуклик; сабаб:*

Кирди-ю топти бир дам осойиш,
Кўрди онча *асосу* оройиш. Сабъаи сайёр, 130-7;

4. *Таъмир, қурилма, мустаҳкам бино:*

Мунча лойик *асоси* шоҳона,
Ҳар ғаройибки, ҳам керак ёна. Сабъаи сайёр, 82-10;

5. *Сабаб, негиз, баҳона; сабаби ихтилол – паршонлик сабаби:*

Ҳасрат охидин фалакка ўт солурмен ҳар нафас,
Не экин ҳикмат буқим, топмас *асоси* ихтилол.
Хазойин ул-маоний, Ша-210;
Асоси калисо – христианлар ибодатхонаси, манзили, пойдевори:
Ул *асоси* калисо монандни бузуб, ерида масжиде солилди.
Вақфия, 719;

Асос сол-//туз- – бирон нарсани ўргатмоқ, юзага келтирмоқ, мустаҳкамламоқ; қўл урмоқ, иш бошламоқ;

Чун «Садди Скандарий» *асосин* хотирим муҳандиси солибдур.
Муҳокамат ул-луғатайн, 23;

Кўринадики, Алишер Навоий *асос* лексемасини асарларида *таянч, пойдевор, замин, тартиб, тузум; кўркамлик, етуклик, сабаб, таъмир, қурилма, мустаҳкам бино, негиз, баҳона* каби маъноларда қўллаган ва *асос* сўзидан *асоси калисо* – христианлар ибодатхонаси, манзили, пойдевори, *асоси* сол-//туз, яъни бирон нарсани ўргатмоқ, юзага келтирмоқ, мустаҳкамламоқ, қўл урмоқ, иш бошламоқ маъноларида ишлатилишини алоҳида таъкидлаган.

Алишер Навоий даврдан бошлаб бугунги кунгача тилимизда бу сўздан *асослаш, асоснома, асосий, асосан, асосли, асосчи, асоссиз* каби сўзларининг фаол қўлланиши, *асос* сўзи маъно доирасининг ортишига ва хилма-хил бўлишига, шу сўздан янги луғавий бирликларнинг ясалишига сабаб, омил бўлганлигини кўрсатади. Ҳар холда, *асос* сўзининг ўзбек тилидаги истеъмол доираси анча катта, фаоллиги бирмунча юкори бўлган. Шу бонс *асос* сўзи ўзбек тилининг сўнгги даврлар тараккиётида *таянч, пойдевор, тартиб, тузум, негиз, кўркамлик, етуклик, сабаб, мотив* сўзларига маънодош лексик бирлик мақомига эришган.

Мотивация термин сифатида ҳам апеллятив, ҳам ономастик

лексикага хос. У табиат ва жамиятдаги нарса-тушунчаларни тил бирликлари билан аташ, мотивлаш жараёни ва шу жараённинг натижасини англатадиган термин сифатида дунё тилларига хос бирлик, халқаро атама мақомига эга. Ўзбек тилшунослигида тузилиши шу терминга ўхшаш бўлган халқаро илмий терминлар ҳам бир неча бўлган: *онимизация, транспозиция, трансонимизация трансформация, лексикализация, грамматикализация, адвербиализация*. Ҳозирги ўзбек тилшунослигида бу терминларнинг кўпчилиги ўгирилиб, ўзбекчалаштирилиб, лингвистик истъомол амалиётига киритилди. Шу жумладан, мотивация терминини ҳам ўгириб, миллийлаштириш мумкинлиги исботланди: *мотивация – мотивлаш – асослаш*. Бу икки атама дублет термин мақомида ўзбек тилшунослигида қўлланиши мумкин. Фақатгина ўзбек номшунослигига оид илмий тадқиқотларда бу икки муқобил термин тенг ҳуқуқда қўлланиши мумкин. Илмий-оммабоп тадқиқотларда ва бошқа нутқ услубларида мотивация атамасини қўллашга ҳожат ва эҳтиёж йўқ. Ҳозирги ўзбек тилшунослиги терминлари тизимида *мотивация акти, мотиватив жараён, мотивация жараёни, мотивация назарияси* каби ярим калъа терминларни қўллаш ҳоллари мавжудки, бу каби терминлар ёш тадқиқотчиларни чалкаштиради, тадқиқотни ўқувчиларнинг матн мазмунини тўла англашига, масаланинг моҳиятини тушунишига халақит килади.

Рус ономастикасидан турли хил шакл ва турда ўгирилган терминлар гуруҳи номшунослик йўналишидаги тадқиқотларда қўлланмоқдаки, улар, асосан, сўз бирикмаси тузилишида: *мотивация акти, мотиватив жараён, мотивация жараёни, мотивация назарияси, мотивацион омил, мотивацион асос* каби бирикма терминлар. Уларнинг бундай ўзбекча муқобиллари ўзбек номшунослигини янги терминлар билан бойитади, терминологик жамғарма яратилади.

Илм-фан, техника, саноатда бўлганидек, ўзбек номшунослигида ҳам терминологик лексиканинг шаклланишида ўзга тилларнинг, жумладан, рус тилининг таъсири сезиларли бўлди. Бу анъана ўзбек номшунослигида ҳам кузатилди. Шаклланиш ва ўтиш даврининг ўзидаёқ бу ҳолатга барҳам берилмоқда. Соф ўзбекча тузилишдаги ўзбек номшунослик терминлари мажмуи яратилаётир: *мотивация – асослаш, мотиватив функция – асослаш вазифаси, мотивлаш омили – асослаш омили, мотивлаш акти – мотивлаш жараёни, мотивлаш модели – асослаш қолип...*

Ҳозирча номшунослик терминлари лугатида ва ономастикага оид тадқиқотларда терминларнинг шу тарздаги икки, уч хил вариантда қўлланиши мавжудлиги ижобий ҳол. Бу ҳолат номшунослик терминлар тизимининг миллийлик, ўзбек тилининг тузилиш табиатига мосланиш ва хосланиш сари дадил қадам қўяётганини кўрсатадиган лисоний воқелиқдир.

РЕЗЮМЕ. Мақолада *мотивлашув* ва *мотивация* терминлари, уларнинг маъно доиралари, ўзбекча муқобиллари ва турли вариантлари хусусида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье речь идёт о терминах *мотивлашув* и *мотивация*, семантическом охвате этих терминов, их узбекских эквивалентах и различных вариантах.

RESUME. The article discusses the terms *motivation* and *motivating*, their meanings, their Uzbek alternatives and various variants.

Таянч сўз ва иборалар: мотивация, мотивланиш, термин, лексема, номшунослик, вариант.

Ключевые слова и выражения: мотивация, мотивланиш, термин, лексема, ономастика, вариант.

Key words and word expressions: motivation, motivating, term, lexeme, nomenclature, variant.

Эркин ЖУМАЕВ

-(и)БДИ ШАКЛИНИНГ МАЪНО ХУСУСИЯТЛАРИ

Маълумки, ўзбек адабий тилида ўзлаштирмалик икки усул билан ифода этилади: бири синтактик, бири морфологик¹. Ушбу мақолада ўзлаштирмаликнинг иккинчи (морфологик) тури ўзбек тили курилишининг ўзига хос хусусияти билан боғлиқ эканлигини *-(и)бди* шакли мисолида узвли, контекстуал, матний таҳлил қилиниб, мазмуний-синтактик хусусияти қисқача баён қилинади.

Бу шакл икки қисмдан таркиб топган. Биринчи қисмнинг энг кичик кўриниши бир узвли бўлиб, туб феълнинг ўзагидан иборат. Узв сони икки ва ундан ортик бўлиши мумкин: *иш+ла - (негиз), жавоб бер-, сот+иб ол-, ўқи+б чиқ-, ўқи+б чиқ+моқчи бўл-* (кўшма феъл), *ҳафсаласи тир бўл-* (ибора) ва ҳоказо. Иккинчи қисмни кўшимча ташкил этади. Кўшимча икки ёки уч узвли бўлиб, сони чекланган. Биринчи узв шаклнинг биринчи қисмига боғлиқ икки хил кўринишга эга. Кўшимчалар шахс жиҳатдан анъанага кўра уч қаторли парадигмага ажратилади. Қуйидаги жадвалда шулар аке этган.

Шахс	Феълнинг ўзак, негизи	Кўшимчалар	
		1-узв	2- ва 3- узв
I	Ол Иш+ла	-(и)б	ман, миз
II			сан, санлар, сиз, сизлар
III		-(и)шибди	ди, дилар

-(и)бди шаклининг мазмуни ва синтактик хусусиятини аниқлаш учун узвли таҳлил билан бирга контекстуал ва матний таҳлил зарур. Узвли таҳлил асосида шакл қандай маънолардан таркиб топганлигини жадвалга қараб айтса бўлади. *Шахс, замон, бевосита қузатилмаганлик, сенлаш, ҳурмат* маънолари шулар жумласидан. Аммо бу маънолардан айримининг белгиланганлик даражаси, турли кўриниши ойдинлашиши (конкретлашиши), таъкидланиши ёки чекиниши сабабларини билиш учун уни гапда қўллаб кўриш зарур. Бошқача айтганда, контекстуал таҳлилга мурожаат қилишга тўғри келади. Таҳлилни III шахсдан бошлаймиз: – *Олибди* (Т.Мурод, Отамдан қолган далалар, 8).

Мисол битта сўз, яъни *-(и)бди* шакли феълдан иборат. Шаклнинг биринчи қисми (феълнинг ўзаги) инсонга хос ҳаракатни билдиради. Бу луғавий маъно деб аталади. Шаклнинг иккинчи қисми *-(и)бди* орқали бир

¹ Зикриллаев Ф. Ўзбек тили морфологияси. – Бухоро, 2002, 23–24-бетлар;

Ўша муаллиф. Истиклол ва адабий тил. – Тошкент: Фан, 2004, 105-113-бетлар;

Ўша муаллиф. Руҳ ва тил. – Тошкент: Фан, 2018, 311–315-бетлар.

неча грамматик маъно ифодаланadi. Шулардан бири ўтган замон маъносидир. Негаки, ҳаракат нутқ вақтидан олдин содир бўлган. Иккинчиси коммуникатив маънонинг кўриниши бўлиб, нутқий амал аъзоси (сўзловчи, тингловчи) бўлолмайдиган шахсни англатишдир. Бу маъно грамматикада III шахс деб юритилади. Учинчи маъно ўзга шахснинг сон-миқдори бўлиб, кўшимча унинг бирлик ёки кўплик эканини аниқ кўрсатмайди. Тўртинчи маъно сўзловчининг ўзга шахсга ижобий муносабати (хурмат) бўлиб, кўшимчадан сўзловчининг ўзга шахс хурмат қилиш ёки қилмаслигини аниқлаб бўлмайди. Бешинчи маъно бевосита кузатилмаганлик бўлиб, кўшимчасидан сўзловчининг ўзга шахс амалга оширган иш-ҳаракатни бевосита кузатмаганлиги сезилиб турибди. Аммо хабар манбаи аниқ эмас. Аниқроқ қилиб айтганда, ҳаракатни сўзловчи тингловчининг ўзидан эшитиб ўзлаштириб баён қилаётганлиги ёки у ҳақда бошқа манбага асосланиб хабар бераётганлиги аниқ эмас. Бу эса учта маънонинг кўриниши ёки белгиланганлик даражасини аниқлаш мақсадида бошқа гап(лар), контекст ёки микромаънога назар ташлашни такозо этади. Олдинги контекст ёки микромаънонинг аввалги қисми (7-саҳифа)дан окпошшо кўшини (лашкарлари) Тошкентни босиб олганлиги маълум бўлади. Демак, субъектнинг миқдори (сон маъноси) кўплик тарзида воқеаланмоқда. Бундан ташқари, сўзловчи Салоҳиддин бўйрачи, тингловчи Кетмон лақабли деҳқон Жамолиддин, нутқий амал ўрни Фарғона, воқеа жойи Тошкент, воқеа вақти XIX асрнинг охириги чораги эканлиги назарда тутилса, сўзловчи *-(u)бди* шаклли феъл орқали бировдан эшитган ҳаракат ҳақида хабар бермоқда дея оламиз. Айни пайтда эшитилган ҳаракатнинг чин-чин эмаслиги (реал, нореал, ирреаллиги), сўзловчининг унга ишониб-ишонмаслигини *-(u)бди* кўшимчасида белгиланмаган. Сўзловчи воқеани хабар қилар экан, ўзини бетараф тутати. Демак, *-(u)бди* кўшимчасида модал маънога бетарафлик мавжуд. *-(u)бди* кўшимчасида ижтимоий вазифа билан боғлиқ бўлган маъно (хурмат)га ҳам бетараф муносабат мавжуд. Негаки сўзловчи ўзга шахсларга нисбатан бетарафликни ифодаловчи шаклларни қўллайди. Уларнинг бирортасини сизламайди, барчасини сенсирайди (жумладан окпошшони ҳам).

-(u)бди кўшимчасига хос маънолар предикативликни шаклантирганлигидан шаклнинг ўзи гап деб қаралади. Унинг охирига нукта қўйилганлиги эса бундай гапнинг синтактик жиҳатдан мустақил, тугал эканлигидан далolat беради. Демак, бундай ҳолда гапга *туғалланганлик* хос. Бу хусусиятнинг ифода воситаси оҳангдир.

Уч узвли кўшимчадан бирида сон-миқдор маъноси белгиланган: – *Алдашибди...* (Ў. Ҳошимов, Икки эшик ораси, 396). Мисолда иш-ҳаракат субъекти (ўзга шахс)нинг биттадан кўплиги англашилади. *-(u)бди* шакли бошқа феъллардан ясалганда ҳам мазкур маъно (*кўплик*) намоён бўлаверади. Бир сўзга гапда дахлдор маънолардан айрими лисоний восита ёки ғайрилисоний омил ёрдамида ойдинлашади, таъкидланади, ажратиб кўрсатилади: – *Олибди, олибди* (Т. Мурод, Отамдан қолган далалар, 7). Бу гап биринчи мисол билан битта микромаъно таркибида қелган. Аввало, фарқ шуки, воқеа содир бўлган жой бошқа. Окпошшонинг лашкарлари Фарғонани босиб олганлиги ҳақида хабар берилмоқда. Иккинчидан, шаклнинг такрори шу хабарни таъкидламоқда. Модал маъно лисоний

восита ёрдамида таъкидланади. Бу вазифани, жумладан, кўшимча (юклама) бажаради: – *Олибди-да* (Т.Мурод, Отамдан колган далалар, 7).

Ушбу биргина сўз алохида абзац қилиб берилган. Шунга асосланиб, эшитилган хабар ғайрилисоний омил (абзац) ёрдамида ажратиб кўрсатилмоқда дея оламиз. Қуйидаги мисолда ҳам абзац эшитилган хабарни ажратиб кўрсатиш учун хизмат қилади. Шу билан бирга, макроматн *эртак-қисса* деб номланганидан иш-харакат субъекти аниқ шахс(лар) эмас, *ижодкор* халқ эканлиги аён бўлади: *Йиғлапти* (Ш.Бўтаев, Кайвонининг мангу макони, 314). Яна битта мисол келтирамиз: *Ўтираверишипти* (Ш.Бўтаев, Кайвонининг мангу макони, 328). Ушбу гап юкоридаги мисол билан битта микромаатндан олинган. Шу боис уларда коммуникатив мақсад манбаи мос келади. Аммо шакл таркибида келган кўшимча (*вер*) *-(а)р экан* шаклига хос *давомлилик* маъносини ифодаламоқда.

Қисқача таҳлил шуни кўрсатадики, бадий асар муаллифи кахрамонлар суҳбати (диалогик нутқ)да эшитилган хабарни ифодалашда синтактик жиҳатдан тугалланган бир сўзли гапга тез-тез муурожаат қилади. Бундан кўзланган асосий мақсад лисоний воситаларни тежаб, янги хабар (рема)ни бўрттириб кўрсатишдир. Бу усул ўқувчига хабарнинг таъсир кучини оширади. Жумладан, Т.Муроднинг дардли *қўшиқларида* (С.Аҳмад) шу мақсадга эришилган дея оламиз.

Бир сўзли гапда ўзлаштирма хабарнинг биринчи қисми (*эшитилган хабар*) ифодаланади, холос. Унинг иккинчи қисми (*хабар манбаи*) контекст бошқа гап ёки микромаатнда лисоний восита ва ғайрилисоний омил ёрдамида намоён бўлади. Нутқий вазият, бошқача айтганда, нутқий мақсаду вазифага кўра бевосита кузатилмаган хабарнинг иккала қисми битта гапда вокеланади. Бундай ҳолда гап кенгайиб, сўз сони ортади. Мисол: – *Ойимнинг айтишига қараганда, у ёши ўттизни қоралаб қолгунча ҳам эрга тегмабди* (Ў.Ҳошимов, Икки эшик ораси, 177). Ушбу мисолда сўзловчи онасидан эшитган хабарни тингловчига *-(и)бди* шакли феъл орқали баён қилмоқда. Хабар манбаини кўрсатиш учун гап бошида сўз бирикмаси қўлланган деб айтишга асос бўлади. Айни пайтда хабар манбаи турдош от ва фикри ўзлаштирилган шахс, яъни *-(и)бди* шакли феъл англатган иш-харакат субъекти кишилиқ олмоши (у) билан ифодаланган. Негаки, булар олдинги контекст, бошқача айтганда, микромаатннинг олдинги қисмидан маълум. Шу боис муаллиф ушбу гапга хабар учун зарур воситаларни киритган холос. Натижада тежамкорликка эришилган ва хабар мазмуни ўқувчига яққолроқ кўрсатиб берилган.

Юкоридаги мисолда ўзлаштирма хабарни ифодалашда III шахснинг битта икки узвли кўшимчаси *-(и)бди* ва битта уч узвли кўшимчаси *-(и)шибди* қатнашган. Бу вазифани бажариш учун уч узвли кўшимчанинг иккинчиси (*-ибдилар*) ҳам қўлланади: *Бу одам мени излаб Юсуфхонага борибдилар* (Т.Малик, Сўнги ўк, 377). Бу мисолда кўшимчанинг учинчи узви (*-лар*) *ҳурмат* маъносини англатмоқда. Буни сўзловчи билан тингловчининг ижтимоий вазифаси тақозо қилади. Бундан ташқари, тежамкорлик натижасида битта от (*одам*) аввало *-ибдилар* кўшимчаси англатган субъект (эга)ни ойдинлаштиради, иккинчидан, хабар манбаи вазифасини бажаришига имкон беради. Айни пайтда, хабар манбаи

таркибидаги олмош (*бу*)дан субъектнинг нутқ momentiда иштирок этаётганлиги англашилади. Нуткий мақсад, вазифа тақозо қилганидан сўзловчи ва иш-ҳаракат ўрни лисоний восита (*мени, Юсуфхонага*) билан ифода этилган. Бу воситаларнинг биринчиси таянч хабар (тема), иккинчиси янги хабар (рема) таркибига киради. Ўзлаштирилган хабар ва унинг манбаига дахлдор бошқа жиҳатларни аниқлаш учун матннинг олдинги ёки кейинги қисмига мурожаат қилишга тўғри келади.

Содда гап ихчам бўлганда ҳам у орқали ўзлаштирилган хабар ифодалаётганлиги сезилиб туриши мумкин. Бундай ҳолда ўқувчи хабар манбаи, сўзловчи ва тингловчи ҳақида маълумот олиш учун олдинги гапларга мурожаат қилиши керак бўлади: *Акмал айтиб берибди-ку* (Ш.Холмирзаев, *От йили*, 405). Олдинги гаплар, аниқроқ айтганда, микроматннинг олдинги қисми (404-бет)дан маълум бўладиги, сўзловчи Бўри қора (*Бўрибой*) тингловчи бош прокурор Саодат акага Бойчибор ҳақида айтган фикрини *-(и)бди* шакли феъл ёрдамида таъкидлаб баён қилмоқда (таъкид воситаси юклама). Мақсади ўқувчининг диққат-эътиборини шунга жалб қилиш бўлганидан ёзувчи учта сўзни алоҳида гап қилиб беради. Содда гап ҳажман катта бўлганда ҳам унда ўзлаштирилган хабар манбаи ўз ифодасини топмаслиги мумкин: – *Муқаддам шу ерга – Бўстон гузаридаги дўхтирхонага ҳамшира бўлиб келибди* (Ў.Ҳошимов, Баҳор қайтмайди, 133). Ушбу мисолда эшитилган хабарнинг ўрни таъкидланган. Шунингдек *-(и)бди* қўшимчаси субъекти луғавий восита (*Муқаддам*) билан ифодаланган. Аммо хабар манбаи субъектнинг ўзи эканлиги, яъни Муқаддамнинг фикри ўзлаштирилиб баён қилинаётганлиги матннинг олдинги қисмидан аён бўлади.

Содда гапда қўлланган воситанинг луғавий маъносига кўра хабар манбаини микроматндан ҳам аниқлаб бўлмаслиги мумкин. Бундай ҳолда бевосита кузатмаганлик маъноси эшитилганлик тарзида намоён бўлади: *Билишимча, тишини қайраб юрибди* (Ш.Холмирзаев, *От йили*, 315). Мураккаб содда гап таркиби хабар манбаини на микроматн, на макро-матндан аниқлаш имконини бермаслиги мумкин. Бундай ҳолда ҳам *бевосита кузатмаганлик* маъноси *эшитилганлик* тарзида намоён бўлади: *Эрон шоҳи Паҳлавий яширин буйруқ бериб, бир кинотеатрни ёқиб юборибди* (Т.Мурод, *От кишнаган оқшом*, 176).

Ўзлаштирама хабарнинг кетма-кет келган иккита гапда ифодаланиши ҳам кўп учрайди: *Миръаламович айтди, йўловчилар билан гаплашиб билибди* (Т.Малик, Савоҳил, 173). Ушбу мисол микроматннинг бир қисми. Иккита содда гап атиги бешта мустақил сўздан иборат. Биринчи гап хабар манбаи вазифасини бажармоқда. Иккинчисидан сўзловчи хабар манбаининг субъекти айтган фикрни ўзлаштириб баён қилмоқда. Нуткий мақсад, вазифага кўра хабар манбаини кўрсатувчи гап ихчамлигича қолиб, ўзлаштирилган хабар ифодаланган гап ҳажман кенгайди: **Ойим айтган:** *бир қуни Башор опа шовлани қайнатиб ўзи тракторга андармон бўлиб кетибди* (Ў.Ҳошимов, *Икки эшик ораси*, 177). Қийслаб кўрилса, биринчи мисол мантиқан иккита, иккинчи мисол учта пропозициядан иборат. Грамматик жиҳатдан фарқ шундаки, биринчи мисолда микроматнда ўз ифодасини топган воситалардан бир қисми ўзлаштирилган хабар ифодаланган гап таркибига киритилган.

Ўзганинг гапи ўзлаштирилиб баён қилинганда хабар манбаи бир сўзли гапдан иборат бўлиши мумкин: – *Эшитдингми, момоси, Вахшиворда биров етмишида фарзанд кўрибди* (Т.Мурод, Ойдинда юрган одамлар, 341). – *Адаси, эшитдингизми, Қаям ака оламдан ўтибдилар* (Т.Малик, Талваса, 175). Иккала мисолда ҳам хабар манбаининг эгаси кўшимча (*-нг,-нгиз*) ва ундалма (*момоси, адаси*) билан ифодаланган. Шундай бўлса-да, олмош билан ифодаланувчи эга (*сен, сиз*) тежалган. Бундан ташқари, нутқ аъзоларининг ижтимоий вазифасига боғлиқ ҳолда эшитилган хабар ифодаланган гаплардан биттасида икки узвли (*-(и)бди*), иккинчисида уч узвли кўшимча (*-ибдилар*) ишлатилган. Юқоридаги икки мисолда хабар манбаини кўрсатувчи гап эшитилган хабар ифодаланган гапдан олдин келган бўлса, куйидаги мисолда бунинг акси: *Бугун отангизга яқинлашмабдилар, эшитдим* (Т.Малик, Сўнги ўқ, 428). Контекстнинг иккала қисмида ҳам эга фақат кўшимча орқали ифодаланганлиги ва фақат ахборот учун зарур бўлақлар қўлланганидан тежамкорлик яққол кўзга ташланади. Мазкур феъл қўлланган контекстда *-(и)бди* икки марта ишлатилиши мумкин. Бундай ҳолда хабар манбаи гаплардан биттаси таркибида иккиламчи предикация ҳосил қилади, бошқача айтганда, мантикан алоҳида пропозиция ифодалайди: – *Кўчадан эшитиб уйингга борибди. Эринг билан гаплашибди* (Ў.Ҳошимов, Баҳор кайтмайди, 227).

Хабар манбаи бирдан ортик шахс бўлганда нуткий вазият тақозо қилмаса, гапнинг эгаси фақат кўшимча билан ифодаланади. Контекст ихчамлашиб, тежамкорлик зухур бўлади: (*-дилар*). *Сафарингиз хатарнок бўлибди, менга айтдилар* (Т.Малик, Савоҳил, 169). Бундай контекст микромаатннинг бир қисми эканлиги махсус восита билан кўрсатилиши мумкин: *Тўғрироғи, мактабга келаятганини кўришган, лекин ярим йўлда орқасига қайтиб кетибди* (Т.Малик, Талваса, 320). Биринчи сўз олдинга ҳавола қилади. Шунга кўра боғловчи вазифасини бажариб, микромаатннинг зоҳирий яхлитлигини таъминлашда иштирок этади.

Нуткий вазият талаб қилса, хабар манбаи кенгрок ифодаланиб, гап ҳажман катталашади. Бу, ўз навбатида, ўзлаштирилган хабар ифодаланган гапда тежамкорлик зухур бўлиб, фикрнинг ихчам бўлишига имкон яратади. Матний таҳлил бу усул кўпчилик ёзувчи ижодига ҳослигини кўрсатади: *Мирза Қандилхон шаҳарга қайтиб, пешинда хушхабар билан келди: Амир уларни ҳузурига чорлабди* (Т.Малик, Савоҳил, 213). *Умар акам Тошкентга бориб гап топиб келди. – Анави чўлогинг уйланибди, Раъно* (Ў.Ҳошимов, Икки эшик ораси, 436).

Шундай контекстлар борки, олдин кўчирма хабар ва унинг манбаи ихчам ифода этилади, сўнгра хабар манбаи ўзлаштирилиб, *-(и)бди* шакли қўланади. Ўзлаштирилган гап хабар қисми эса синтактик жиҳатдан ўзлаштирилмай кесимнинг шахси ва сони ўзгартирилади. Натижада тежамкорлик воқеланади ҳамда синтактик жиҳатдан ўзлаштира хабарнинг алоҳида кўриниши юзага келади: – *Керак бўлса, ўзимиз чақирамиз дейишди. Айтибди-ку, керак бўлса, ўзлари чақиради* (Ў.Ҳошимов, Икки эшик ораси, 101).

Қисқача таҳлилдан кўринадики, асар муаллифлари ўзи ёки асар қаҳрамони гувоҳ бўлмаган воқеа-ҳодисаларни ўзлаштириб, баён қилишда

-(*u*)бди шаклидан кўп ва хўб фойдаланишади. Нутқий амал учун зарур бўлган сўз ва бирикмаларнигина ишлатиб, тежамкорликка қатъий риоя қилишади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада коммуникатив максад маъносининг бир кўриниши бўлган ўзлаштирама хабар узли ва матний таҳлил қилинади. Таҳлил учун бадий адабиётдан танлаб олинган микромаънолар асосида -(*u*)бди шаклининг ўзига хос хусусиятини тўлиқроқ ёритишга ҳаракат қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье проведен компонентный и текстовый анализ косвенного сообщения – разновидности коммуникативного значения. На основе отобранных из художественной литературы микротекстов, более подробно освещены специфические особенности аффиксов -(*u*)бди.

RESUME. The article undergoes component and text analysis of one of the varieties of communicative meaning, that is, indirect report. An attempt is being made to more fully disclose the features of the form “-(*i*)bdi” based on micro texts taken from fiction.

Таянч сўз ва иборалар: узли (компонент) ва контекстуал таҳлил, матний таҳлил, микромаъно, макромаъно, ўзлаштирама хабар, бевосита кузатилмаганлик, пропозиция, макропропозиция, коммуникатив максад маъноси, тема, рема, диалогик нутқ.

Ключевые слова и выражения: компонентный и контекстуальный анализ, текстовый анализ, микротекст, макротекст, косвенное сообщение, не прямое наблюдение, пропозиция, макропропозиция, значение коммуникативной целеустановки, тема, рема, диалогическая речь.

Key words and word expressions: component and contextual analysis, text analysis, micro-text, macro-text, indirect report, direct non-observation, proposition, macro-proposition, meaning of communicative purpose, theme, rheme, dialogic speech.

Абдуманнон ҲАСАНОВ ШЕВАЛАРДАГИ АЙРИМ ДЕҲҚОНЧИЛИК ТЕРМИНЛАРИ ХУСУСИДА

Деҳқончиликка оид кўплаб тушунчалар халқ шеваларида ўз номига эга. Чунки ўзбек халқи қадимдан деҳқончилик билан шуғулланиб келган ва ҳозирда ҳам бу соҳа турмушнинг озик-овқат ва хўжалик эҳтиёжларини қондирувчи асосий фаолият тури ҳисобланади. Жумладан, деҳқончилик билан шуғулланувчи тоғли ва тоғолди ҳудудларда истикомат қилувчи аҳоли шеваларида шундай сўзлар борки, улар шу шева вакилларининг моддий ҳаёт шароитлари, ижтимоий ва хўжалик фаолияти, шу шева жойлашган ҳудуднинг иқтисодий имкониятлари билан боғлиқдир. Маълум бир ҳудудда ишлаб чиқариш тармоғининг муайян соҳаси ривожланиши шу ерда яшовчи аҳоли тилида бошқа ҳудудлардан фарқли равишда атамаларни вужудга келтиради¹. Бу атамалар мазкур шеванинг фаол сўзлари бўлиши билан бир қаторда адабий тил лексикасининг бойиши учун ҳам қатта аҳамиятга эга. Қуйидаги сўзлар ўзининг бетакрор ифода имкониятлари, адабий тилда дублетларининг йўқлиги ва лисоний аҳамиятлилиги билан деҳқончиликка оид бошқа диалектизмлардан ажралиб туради.

Англизгор. Бу сўз аксар шеваларда экиндан бўшаган жой маъносини англатади². Одатда, экин йиғиштириб олингач, англизгор ҳайдов бўлади ва бу ерга чўпонлар чорва молларини боқадилар. *Англизгор* сўзи баъзи қипчоқ

¹ Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент. 1962, 82-бет.

² Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971, 31-бет.

шеваларида экин экилмаган ер³ маъносида ҳам қўлланади. Айрим қарлук шеваларида бу тушунча *золак* сўзи билан номланади. Одатда, бундай майдонлар пичан (ўт) учун экин экилмасдан қолдирилади. Шу тариқа дехқонлар ерга “дам беради”. Экиндан бўшаган жой маъносини билдирувчи *ангнгор* атамаси кўпгина шеваларда фаол қўлланиши билан бошқа муқобилларидан устун ҳисобланади. Айни шу жиҳат унинг адабий тилда тез оммалашувиغا хизмат қилади.

Обикорлик. Бу сўз экинлари суғориладиган дехқончиликни номлайди. Мазкур атама экинлари фақат ёғингарчиликдан озикланадиган дехқончиликни ифодаловчи *лалмикорлик* сўзининг антонимидир. Ирригация тармоқлари, дарё, канал сувлари борадиган экин майдонларида лалмикор далаларга қараганда анча мўл ҳосил олинади. Зеро, бундай ерларда экинлар зарур вақтда суғорилади. Лалмикор ҳудудларда эса бунинг имкони йўқ. Бу ҳудудларда экиннинг сувга тўйиниши ва қандай ҳосил бериши фақат ёғингарчиликка боғлиқ. *Обикорлик* сўзининг маъносини ифодалаш учун бугунги кунда суғорма *деҳқончилик*, *сувли(к) ерлар* бирикмалари қўлланаётган бўлса-да, бу бириклар мазкур тушунчанинг айрим кирраларинигина ифодалашга хизмат қилади. *Обикорлик* атамаси эса айни тушунчани аниқ номлашда бу бириклардан анча устун ва шу билан бирга кўпгина шеваларда фаол қўлланади ва кенг тушунарли сўз ҳисобланади.

Олакесак. Бу атама борона (сихмола) қилинмаслиги, молаланмаслиги, сув (ёғин) ювмаслиги натижасида шудгордаги кесакларнинг майдаланмай қотиб қолишини ифодалайди. Одатда, дехқон ерни тобга келтириш учун бороналайди, молалайди. Бу жараёнда шудгордаги барча кесаклар эзилади ва шу орқали ҳайдалган ернинг ковак бўлиб қолмаслиги таъминланади. Акс ҳолда экиннинг томирига шамол тегиши (ҳаво кириши) унинг қуриб қолишига сабаб бўлади. Шудгорнинг олакесак бўлмаслиги учун ёғин ҳамда суғориш тадбирлари ҳам қўл келади. Сув (ёғин) ювиши натижасида кесакларнинг эзилиб кетишини дехқонлар жуда яхши билади. Лекин шунга қарамадан шудгорни сихмола қилиш унинг унумдорлигини оширувчи асосий агротехник тадбирлардан бири сифатида қанда қилинмайди. *Олакесак* атамасининг суғориш билан боғлиқлиги айрим қипчоқ шеваларида қаварик намоён бўлади ва “чала суғориш натижасида баъзи жойларига сув тегмаган ер ҳолати”ни⁴ ифодаловчи сўз сифатида реаллашади. Бу тушунчани қарлук лаҳжасининг айрим шеваларида *ғуракесак* тарзида номланиши ҳам кузатилади. Бироқ *олакесак* тарзида атайдиган шевалар нисбатан кўп. Айни шу жиҳатдан бу сўз бошқа вариантдошларидан устунликка эга.

Патталамоқ. Бу сўз ўсимлик юқори қисмининг қуриши, кесилиши, совуқ уриши сабаб остки қисмидан янги новданинг ўсиб чиқишини англатади. Айрим яланглик ва тоғли ҳудудларда об-ҳаво инжикликлари туфайли экиннинг совуқ уриши кузатилади. Бу жараёнда экиннинг пастки қисми совуқдан омон қолади. Ҳаво илиши билан ўсимликнинг қолган

³ Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зоминнинг тил қомуси. – Тошкент: Академнашр, 2012, 247-бет

⁴ Ўша асар, 238-бет.

(пастки) қисми патталаб ўсишда давом этади. Бу диалектизмнинг ясалиши ва семантик таракқиёти форс-тожик тилидан ўзлашган *бута* сўзи билан алоқадор⁵. Негаки, мазкур сўзни қўлловчи шеваларда бутани *путта*, *патта* каби номлаш кузатилади. Аммо *патталамоқ* сўзининг ўрнида *буталамоқ* тарзида янги ясалма тузиш ва қўллаш ўзини оқламайди. Чунки *буталамоқ* сўзи *патталамоқ* атамаси каби тушунарли ва оммабоп эмас. Қолаверса, *буталамоқ* сўзи *бутамоқ* сўзига маънодошдек англолади. *Бутамоқ* сўзи эса буткул тескари маънода – кесмоқ, ўлдирмоқ⁶ тарзида қўлланади. Шунингдек, бу атама боғдорчиликда ҳам фаол қўлланади. Дарахтнинг каллаканиши (ёки тагидан кесиш ташланиши)дан кейин унинг тепа қисми (ёки тўнкаси, илдизи)дан янги новдаларнинг ўсиб чиқиши ҳам шу атама билан номланади.

Хоҳрез. Бу сўз ёгингарчилик (ёки суғориш)дан сўнг ердаги намликнинг камайиб, экин экиш (ёки ерга ишлов бериш) учун тайёр бўлишини ифодалайди. Форс-тожик тилидан шеваларга ўзлашган ушбу сўз дехконлар нуткида фаол қўлланади. Айрим кипчоқ шеваларида қўлланувчи *қалаз* сўзи ҳам шу маънода ишлатилади. Бирок бу сўз кипчоқ лаҳжасининг баъзи шеваларида “кўклам кириши”⁷ каби умумий маънони ифодалайди. Шу боис *хоҳрез* сўзи мазкур тушунчани махсус ва аниқ ифодалашда нисбатан катта устунликка эга.

Шохчаламоқ. Шохчаламоқ сўзи майда (бир йиллик) ўсимликларнинг шохлашини ифодалашга хизмат қилади. Дехконлар тилида шохламоқ феълига караганда шохчаламоқ феъли фаол ишлатилади. Чунки *шохламоқ* сўзи дарахтларнинг шох чиқаришини ифодаловчи боғдорчилик атамаси сифатида қўлланади. Шу боис *шохламоқ* сўзини бир йиллик ўсимликларга нисбатан қўллаш ноодатий ҳисобланади. Шохчалаш экинларнинг униб-ўсишида муҳим жараён ҳисобланади. Шохчалаган ўсимлик кўпроқ гул, бошоқ, демакки, кўпроқ мева ҳосил қилади. Шу боис ўсимликларнинг шохчалаши (энига ўсиши) учун баъзан чилпиш тadbирлари амалга оширилади. Шу орқали уларнинг бўйига ўсиб, ғовлаб кетиши тўхтатилади ҳамда шохчалаб кўп мева туғишига эришилади.

Юзалай. Бу атама уруғни шудгорнинг юза қисмига экилишини ифодалашга хизмат қилади. Ернинг остки (чуқур) қисмига тушиб қолган уруғ униб чиқиш учун кўп куч-қувват сарфлайди, кийналади. Намгарчилик юкори бўлса, униб чиқмасдан чириб кетиши ҳам мумкин. Шу боис дехконлар уруғни юзалай экишга алоҳида аҳамият қаратишади. Хусусан, томорқаларга экиладиган пиёз, сабзи уруғи шудгорга сепилгач, супурги билан енгил сийпалаб “бороналанади”. Ушбу сўзга маъноси яқин бўлган юзаки сўзи мазкур тушунчани аниқ ва лўнда ифодалай олмайди. Чунки юзаки сўзи, одатда, “асосли ва жиддий бўлмаган, енгил-елпи”⁸ маъноларида қўлланади.

⁵ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2006, 386-бет.

⁶ Ўша ерда.

⁷ Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Кўрсатилган асар, 383-бет..

⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд – Тошкент: ЎМЭ, 2006, 77-бет.

Яшшиқ. Бу сўз экин майдонининг кучсизлиги, озука билан тўйинмаганлигини ифодалайди. Бир неча йил сурункасига экин экиш, ўғитлангирмаслик ёки экин турини алмашлаб экмаслик натижасида ер яшшиқ бўлиб қолади. Бундай ерда экин яхши ҳосил бермайди. Бундай ҳолатда дехқонлар ерга дам беради зарурий ўғитлар билан тўйинтиради. *Яшшиқ* диалектизми қарлук лаҳжасининг баъзи шеваларида ориқ (озгин) маъносида ҳам қўлланади⁹. Ҳолбуки, *ориқ* сўзи жонлиқларнинг озгинлигини ифодалашда етарлича лисоний имкониятга эга. *Яшшиқ* сўзи жонлиқларнинг этсизлиги (семиз эмаслиги)ни ифодалашдан кўра ернинг кучсизлигини аниқ ва махсус номлашда бошқа муқобил вариантлардан анча устун: у кўпгина қарлук шеваларида айни шу маънода қўлланади.

Ҳайдов. Бу сўз экини йиғиб олинган даланинг чорва молларини бокиш учун “очилиши”ни ифодалайди¹⁰. Маълумки, йиғим-терим тугаши биланок чўпонлар чорва молларини англорда – экини йиғиштириб олинган майдонларда бокишга тиришади. Чунки бундай майдонлардаги экиннинг сомони ҳамда экин ўрилгунга қадар унинг соясида яшнаб турган ўт-ўланлар чорва молларининг тўйимли озуқаси ҳисобланади. Шунингдек, бу сўз ҳали экини ўрилмаган далаларга чорва молларини қўйиб юборишни ҳам ифодалашга хизмат қилади. Лекин ўзбек миллий менталитетида экинзорни пайхон қилишга энг оғир гуноҳ сифатида қаралади. Зеро, экинни экиш ва парваришlash жуда катта меҳнат ва маблағ талаб этади.

Бу диалектизмлардан ташқари яна кўплаб сўзлар дехқончилик соҳасида фаол қўлланади. Мақолада таҳлил этилган диалектизмлар ҳали адабий тилда оммалашмаган, оммабоп лугатларда қайд этилмаган. Бунинг асосий сабаби мазкур сўзларнинг соҳа атамалари сифатида чегараланган лексик қатламга тегишли эканлигидир. Албатта, ҳар қандай диалектал сўзни адабий тилда оммалаштиришга уриниш ярамайди. Тилда оммалаштирилишга муносиб қўрилган сўз, энг аввало, тил эгалари учун кенг тушунишли, оммабоп, адабий нормаларга жавоб берадиган ва ижтимоий аҳамиятли бўлиши керак. Юқорида таҳлилга тортилган сўзлар айни шу жиҳатларга эга. Бу эса мазкур сўзларнинг адабий тил лексикасида барқарор ўрин олишига имконият яратади.

РЕЗЮМЕ. Бу мақолада ўзбек халқ шеваларининг дехқончиликка оид баъзи сўзлари таҳлил этилган. Бу сўзларнинг адабий тилда оммалашуви юзасидан мулоҳазалар билдирилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются термины земледелия и приведены размышления об их включении в литературный язык.

RESUME. In this article is devoted to the analysis of agriculture terminology. Linguistic analysis of dialects has been proven to be a valuable resource for concentration lexis.

Таянч сўз ва иборалар: шева сўзлари, адабий тил, лексика, дехқончилик лексикаси, ифода имконияти, қўлланилиши чегараланган лексика.

Ключевые слова и выражения: диалектизмы, литературный язык, лексика, земледельческая лексика, выразительные возможности, ограниченная лексика.

Key words and word expressions: dialects, literary language, lexis, literal norm, agriculture terminology.

⁹ Ўзбек халқ шевалари лугати, 128-бет.

¹⁰ Яна қаранг: Ўзбек халқ шевалари лугати, 283-бет.

Абдумалик ҲАМИДОВ

КЕНГ ИСТЕЪМОЛ СЎЗЛАРИНИНГ КЎПМАЪНОЛИЛИГИ

Бадий адабиётда умумистеъмол сўзларининг кўпмаънолилик хусусиятларидан фойдаланиш асосида бадийликни яратиш маҳорати, бадий-китобий нутққа хос сўзларнинг бадий матн жараёнидаги ўрни, оғзаки нутққа хос луғавий воситаларнинг бадийликни вужудга келтиришдаги қўламдорлиги каби бадий матн асосини ташкил қилувчи тил бирликлари Б.Умурақуловнинг «Бадий адабиётда сўз» номли тадқиқотида фактик материаллар асосида таҳлил қилинади¹. М.Йўлдошев эса «Чўлпон сўзларининг сирлари»² номли рисолида адабнинг «Кеча ва кундуз» романида қўлланган маънодош сўзлар, зид маъноли сўзлар, кўп маъноли сўзлар, эскирган ва янги сўзлар, шева сўзлари, ажнабий ва дағал сўзлар, иборалар, мақол ва маталлар, романда қўлланган тасвирий воситаларни таҳлил қилиш асосида сўзнинг бадий матн яратишдаги муҳим жиҳатларини очиб берган.

Кенг истеъмол сўзлари бадий асарларда, асосан, персонажлар нутқи орқали намоён бўлади. Бу қатламдаги сўзлар кўпинча денотатив маъно ифодалаш хусусиятига кўра ишлатилади, бироқ кенг истеъмол сўзлари ҳам, бадий-китобий, кўчма маъноли сўзлар сингари, фикрий бўёқдорликни таъминлаш хусусиятларига эгаки, уларни нутқ жараёнига мос ҳолда қўллаш натижасида бу тип сўзларнинг нутқий ранг-барангликни таъминлаш хусусиятлари очилади. Кенг истеъмол сўзлари бадий асарда бошқа қатламлардаги сўзларга нисбатан бир неча баробар кўп қўлланадиган луғавий бирликлардир. Мурод Муҳаммад Дўст ҳам «Лолазор» романида кенг истеъмол сўзларидан бадийликни таъминлашда маҳорат билан фойдаланган. Масалан, *Индамадим. Рости, бир мударат иккиланган пайтим ҳам бўлди. Ишонмоққа мойиллик тугилди. Лекин яна бир истиҳола борки, мен ҳам унга ўхшаган банд бўлсам, менда ҳам иссиқ жон, бировнинг маъракасини бўйинга олмоқ азбаройи манманлик эмасми, деб ўйладим.*

Бу матн бадий ифодага, таъсирчанликка эга бўлган матн бўлиб, асосан, кенг истеъмол сўзларидан иборат. Матндаги таъсирчанлик сўздан маҳорат билан фойдаланиш асосида вужудга келган. *Индамадим, ишонмоқ, мойиллик, истиҳола, манманлик* каби сўзлар қахрамон рухий ҳолатидаги ўзгаришларни очиб бериш билан бирга, матнга бадий бўёқ берган ва бадий нутқда кенг истеъмол сўзлари воситасида бадий бўёқдор фикр ифодалаш имконияти чексиз эканлигини кўрсатади. Зеро, кенг истеъмол сўзлари нутқий таъсирчанликни таъминловчи муҳим луғавий қатламлардан бири сифатида бадий асар тилининг асосини ташкил этади.

Кенг истеъмол сўзларининг бадий нутқ доирасидаги вазифалари анчагина. Бу қатламдаги луғавий воситалар, бадий матнларда ишлатиладиган барча қатламларга хос сўзларга нисбатан маъно ифодалаш доираси кенглиги билан ажралиб туради. С.Бобоева Ҳамид Олимжон

¹ Умурақулов Б. Бадий адабиётда сўз. – Тошкент: Фан, 1993.

² Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Тошкент, 2002

шеърятининг лексик хусусиятларини таҳлил килар экан, унинг кенг истеъмол сўзларидан фойдаланиш маҳоратига алоҳида тўхталади. Кенг истеъмол сўзларининг бадий нутқда муҳим лингвистик восита бўлиб хизмат қилишини таъкидлаб, шоир кенг истеъмолдаги сўзлардан конкретлик, аниқликни ҳосил қилиш, маънони кучайтириш учун фойдаланганлигини аниқ мисоллар билан кўрсатиб беради³.

“Лолазор” романи тилининг бадий бўёқдорлигини, таъсирчанлигини таъминлашда кенг истеъмол сўзлари таянч луғавий бирликлар вазифасини бажарган. Зеро, кенг истеъмол сўзларининг бадий нутқдаги ўрни айнан бадийатни, таъсирчанликни вужудга келтириши билан белгиланади.

- Телевизор, – деб маслаҳат берди Муҳсина хоним.
- Баландроқ қўйсангиз, қарға овози эшитилмайди.
- Қарғалар кўнгилда бўлса-чи? – деди Яхшибоев зорланиброқ.
- Кўнгилда қағиллаб турса-чи?
- Қўйинг-э, нафасни иссиқроқ қилинг, دادаси!

Келтирилган матн ҳам кенг истеъмол сўзлари воситасида тузилган – ундаги қарға сўзининг кўчма маънода қўлланилиши, қағиллаб турса сўз бирикмасининг “вахимага тушмоқ” маъноларида қўлланилиши натижасида “кўнгил нотинчлиги, нимадандир хавотирга тушмоқлик” маъноларини ифодаланиши матннинг сербўёқлигини таъминлаб, таъсирчан фикр ифодаланишига олиб келган.

Тил луғат таркибидаги барча сўзлар сингари кенг истеъмол сўзлари ҳам “Лолазор” романида асарнинг бадий бўёқдорлигини таъминлашда муҳим вазифалар бажарган. Кенг истеъмол сўзлари ёрдамида образлар, бадий бўёқдорлик вужудга келганидек, бу луғавий воситалар кўплаб тасвирий воситаларнинг вужудга келиши учун асос бўлган.

Кенг истеъмол сўзларига хос муҳим хусусиятлардан бири уларнинг мавзу жиҳатдан хилма-хиллигидир. Бинобарин, бу қатлам сўзлари ёрдамида ҳаракат ва ҳолатнинг номлари, нарса ва ҳодисаларнинг номлари, инсон ҳис-туйғулари ва ҳолатининг ифодаланиши, кишилар ўртасидаги муносабатларнинг ифодаланиши, киши аъзоларининг номлари, хуллас, инсоннинг фикр ифодалаш учун лозим бўладиган барча маънодаги сўзлар мавжуд. Бу ҳолат кенг истеъмол сўзларининг маъно ифодалаш даражаси чексиз эканлигини кўрсатади.

Бу қатламдаги сўзлар, айниқса кўп маънолилиги билан алоҳида ажралиб туради. Романда кенг истеъмол сўзларининг кўчма маънода қўлланилиши асосида бадий бўёқдорлик, таъсирчанлик уюштирилган ўринлар кўплаб учрайди. Масалан, *Не ажабки, бизнинг қалдирғочларимиз кейин бориб зора бургутларга айланса, парвозлари янада юксақроқ бўлса?! гапидаги қалдирғоч, бургут* сўзлари кўчма маъно ифодалаган. Қишлоқдан ўз уйини тарк этиб, ўқиш учун шаҳарга кетаётган икки йигит *қалдирғоч* сўзи орқали ифодаланса, уларнинг келажақда илм олиб, мутахассисга айланиши *бургут* сўзи орқали берилган. Ушбу гапда сўз маъносининг кўчиши асосида фикрнинг таъсирчанлиги кучайтирилган.

³ Бобоева С. Ҳамид Олимжон поэзиясининг лексик хусусиятлари. – Тошкент, 1989, 10–11-бетлар.

Кенг истеъмол сўзларининг кўчма маъноларда қўлланиши асосида фикрий бўёқдорлик таъминланганлигини куйидаги мисолларда ҳам кузатиш мумкин: *(Мен бунча витамин олодмайман, – деди Яхшибоев хижолат тортиб, – аввал эгасини айтасиз)* гапида **витамин** сўзи “мева” маъносида қўлланган. “ишора қилмоқ” маъноси **мўйлов қилмоқ** (*Яхшибоев бошини ҳам қилиб ўтирганида Чоршанбиев киночи йигитга секин “мўйлов қилган”, – чиқиб кет, сени хушламадилар*). “Кўп йўл босилганлик” маъноси **қирқилгандан-қирқилиб** сўзлари билан (*Кўнгироқлар чалинди, туялар лўккилади, юку йўловчилар чайқалди, Ўртақўргон йўли қирқилгандан-қирқилиб бораверди*) берилиши ёзувчининг кенг истеъмол сўзларининг кўчма маъно ифодалаш хусусиятларидан маҳорат билан фойдаланганлигини кўрсатади.

“Лолазор” романида кенг истеъмол сўзларининг кўпмаънолилиқ хусусиятларидан ҳам маҳорат билан фойдаланилган ва тилдаги сўзларнинг маъно ифодалаш даражаси нақадар кенг эканлиги акс эттирилган. Масалан, романда **қарамок** сўзи орқали шу сўзнинг асл “**қараш**” маъноси ифодаланганидек (*Кейин қарасам, Яхшибоев гамгин тортибди*), “йўналиш томон” маъноси (*Энди кўнка бекатига қараб юрган ҳам эдимки, ичкаридан икки ошина – носирлар чиқиб келишиди*) “яхши муносабатда бўлиш маъноси” (*Иккови жуда ҳам қалин, ўтирганда ҳам, турганда ҳам бир-бирининг кўнглига қарайди*), “кўрмоқ” маъносида (*Киночилар келиб қарашса, директорлари бирор йигирма қутидаги очилмаган плёнкани очиб, чувалтириб, қўлидаги газчўп билан мисоли газмолдай улкалаётган экан*), шунингдек, кўпроқ оғзаки нутқда қўлланадиган “олиб ўтирмоқ, бокмоқ” (*Қайнонам қарайди. Бева аёл сизга ўхшаган чиройли чоллардан садо чиқавермагандан кейин... нима қилсин, невараларга қарайди-да*) маъносини ифодалаганлиги ҳам кузатилади.

Кенг истеъмол сўзларининг маъно нозикликларидан маҳорат билан фойдаланилганлигини куйидаги сўзларнинг қўлланилишида ҳам кўриш мумкин. Масалан, **Очиқ** сўзининг асл луғавий маъноси, “эшик ёки (дарча) деразанинг очиклиги” маъносидир. Романда бу сўз шу асл маъносидан ташқари, “булутсиз, яхши (кун)” (*– Ҳаво очиқ. – Бу ёққа ҳар куни қатнай олдириш шарт эмас*), “**ошқора (айтмаслик)**” (*Очиқ иддио қилолмайди, кўрқади, ҳарна семизгина ҳамёним бор*), “**бинносиз (жой)**” (*Очиқроқ бир жойга чиқиб, узоқроқдан қорайиб кўринаётган минораларга қараб*) маъноларида ҳам қўлланган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, кенг истеъмол сўзлари маъно ифодалаш воситаси сифатида умумистеъмолда қўлланувчи луғавий бириклар бўлса-да, бадий матнда таъсирчанлик ва образлиликни таъминлаш воситасига айланади ва бадий матннинг бадий бўёқдорлигини кучайтириш вазифасини бажарган.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Мурод Мухаммад Дўстнинг “Лолазор” романида кенг истеъмол сўзларининг бадий-эстетик таъсирчанликини таъминлаши масаласи ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В статье изучен вопрос поэтико-эстетической экспрессивности широкоупотребляющихся слов романе “Лолазор” Мурода Мухаммада Дуста.

RESUME. The article examines the issue of artistic and aesthetic impact of the words of wide consumption in the novel “Lolazor” by Murad Muhammad Dost.

Таънич сўз ва иборалар: кенг истеъмол сўзлари, луғавий бирлик, бадний бўёқдорлик, образлилик, кўчма маъно, кўпмаънолилик.

Ключевые слова и выражения: широкоупотребляемые слова, лексическая единица, поэтическая окраска, образность, переносное значение, полисемия.

Key words and word expressions: broad consumer words, lexical unity, artistic coloring, imagery, figurative meaning, ambiguity.

Меҳриноза АЛИЕВА

МИЛЛИЙ ГАЗЛАМА ДИЗАЙНЕРЛИГИ ТЕРМИНЛАРИ

Кишилар онгида ҳам сўзнинг, ҳам нарсанинг физик ва моддий тузилиши акс этади. Сўз маъносининг ўзи англатаётган нарсага муносабати шунда намоён бўлади. Масалан, *атлас* сўзини эшитган одамда ипақдан тўқилган, турли нақшли миллий газлама тушунчаси пайдо бўлади. Демак, нарса билан сўзнинг қиёфаси бизнинг онгимизда бирлашиб, бир бутунликни ташкил этади. Ҳар сафар нарса бизнинг онгимизга таъсир кўрсатаётганда, унинг акси пайдо бўлиб, у билан биргаликда сўзнинг ҳам акси гавдаланади. Ёки, аксинча, ҳар гал биз сўзни эшитганимизда, сўз англатган маъно билан бир вақтда нарсанинг ҳам акси пайдо бўлади. Сўз ўзининг маъноси туфайли нарса ва ходисаларни атай олади, тушунча англатади. Унинг моҳияти шундаки, маъно асосида тушунча шаклланади, сўзнинг моддий қобиғи орқали тушунча акс эттирилади, ифодаланади.

Муайян тушунчани ифодалаган сўз махсуслаштирилгандан кейин истилох¹, сўнгра атама, ундан кейин термин даражасига кўтарилди. Бу ҳолат, сўзларнинг термин даражасига кўтарилиши учун маълум давр керак бўлганини кўрсатади. Лингвистик терминология (лот. terminus “чегара”, logos “таълимот”) тилшунослик фани доирасида махсус лингвистик тушунчаларни аниқ ифодалаш учун қўлланилувчи сўз ва бирикмалар жаммуидир.

Термин тилнинг умумий лексик системасига конкрет терминологик система орқали киради. Терминологик майдон бирлиги термин бўлиб, у муайян фан, техника ёки касб-хунарга хос тушунчаларни аниқ ифодалаш учун маъноси махсуслаштирилган, фойдаланиш доираси шу соҳалар билан чегараланган сўз ёки бирикмадир². Терминологик майдонда терминнинг ўзига хос хусусияти сифатида қуйидаги белгилар ажратилиб кўрсатилади: а) системавийлик, дифференциянинг мавжудлиги; б) терминологик майдон, яъни муайян фан, касб доирасида моносемикликка интилиш тамойили; в) экспрессивликнинг йўқлиги³; г) услубий бетарафлиги⁴. Терминнинг бу хусусиятлари фақат терминологик майдон

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки жилдлик. 1-жилд. – М.: Рус тили, 1981, 338-бет.

² Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. – М.: Рус тили, 1981, 165-бет; А х м а н о в а О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: СЭ, 1966. С. 474.

³ Аммо сўнгги йилларда илмий матнларда экспрессивлик бўлиши ҳақида айтилмоқда. Бу ҳақда батафсил қаранг: М а х м у д о в Н. Илмий матнда экспрессивлик эҳтиёжи \\\ Тил ва адабиёт таълими, 2018, 8-сон.

⁴ <https://www.vestnik-mgou.ru>; https://studbooks.net/literatura/terminy_svoystva_termina.

ичида амал қилади, ушбу майдондан ташқарида эса юқоридаги хусусиятларини йўқотади.

Биз бу ва шу каби бошқа қарашларни ўрганиб чиқиб, уларни дизайнерлик соҳасида қўлланувчи терминлар доирасида кузатамиз. Ушбу мақолада дизайнерлик терминлари қуйидаги усул ва методлар орқали ўрганилди: 1. Структур-морфологик – содда (туб ва ясама), қўшма ва бирикмали терминларни таҳлил қилиш, уларнинг структур чегара фарқларини аниқлаш. 2. Трансформацион – терминологик бирикмаларнинг⁵ структур қурилишини ўрганиш. 3. Семантик – терминологик субстантив бирикмали ҳамда асос ва модификатор компонентларнинг гипоним-гиперонимик хусусиятларини ўрганиш. 4. Валентлик – мураккаб структурали терминлар компонентларининг ясалиш махсулдорлигини аниқлаш.

Маълумки, терминлар муайян тушунча, ходиса, предметларни аниқ ифодалаш учун қўлланилади. Термин қайси маънода қўлланиши аниқланмагунча, моносемантик структурага ўтмагунча, у маълум семага эга бўлган одатий сўз бўлади. Масалан, *ип* сўзи оддий сўзлашув нутқида умумийликни билдириб, тикиш учун ишлатиладиган нарсани билдиради. Тўқимачилик соҳасида эса бу сўз терминга айланади ва хусусийликни ифодалайди. *Ип* терминида пахтадан тайёрланган ип тушунилади. Ипнинг бошқа турлари эса *ипак ип*, *пишитилган ип* каби номланади.

Термин одатдаги сўзлардан фарқ қилади. Термин билан умумистеъмом сўзлари орасидаги фарқ аниқланар экан, бу билан терминнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам очилади. Шунинг учун қуйида бу айирмаларнинг энг муҳимларига, терминларнинг ўзига хос хусусиятларига тўхтаб ўтиш мақсадга мувофиқ.

1. Маълумки, сўзнинг маъноси кўп қиррали бўлиб, унинг асосини тушунча ташкил қилади, аммо сўзда тушунчадан ташқари эмоционал-экспрессивлик, субъектив муносабат ва услубий белги ҳам бўладики, бу белгилар асосида маъноси бир-бирига яқин ёки бир-бирига тенгдек қўринган сўзлар орасидаги тафовут юзага чиқади. Масалан, *бурун – тумиуқ; газлама – латта, кийим – жанда* ва бошқалар. Шу жиҳатдан қараганда, термин эмоционал-экспрессивликни эмас, тушунча ва услубий белгини ифодалайди. Унинг услубий белгиси маълум бир ишлаб чиқариш ва фан соҳасига оидлигида намоён бўлади. Терминдаги тушунча билан алоқадорликни мантик қондаси асосида белгилашимиз мумкин. Масалан: *галтак* – ип, сим, лента каби узун нарсаларни ўраб, жойлаш учун мосланган буюм (spool; roller; pulley; wheelbarrow). Бу мисолда *галтак* термини нимани ўрашга мўлжалланганлиги билан бир-бирдан ҳажми, тузилиши билан фарқланади. Ипни ўрашга мўлжалланган галтак тўқувчилик, тикувчилик соҳасида ҳам семантик фарққа эга (*лахтак* – газлама ёки терининг қолдиғи (scrap, shred), *зарбоф* – зардан ёки зар қўшиб тўқилган мато (gold brocade, weaved gold matter), *реализм* – адабиёт ва санъатда воқеликни бадийий образларда бутун тўлалиги билан тўғри тасвирлаб беришни талаб этувчи бадийий метод ва бошқалар).

2. Термин ҳамма вақт бир маъноли бўлади. Унинг бир маъноли бўлиши маълум фан ёки соҳадагина қўлланиш хусусияти орқали юзага

⁵ Терминологик бирикма – сўз бирикмаларига тенг бўлган терминлар.

келади. Масалан, *тил* сўз сифатида кўп маънолидир: 1) киши ва ҳайвонлардаги биологик орган номи; 2) алоқа қуроли номи ва бошқалар. Табиий фанларда термин сифатида одам ёки ҳайвон анатомияси соҳасидаги маълум бир органни ифодалайди, ижтимоий фанлар соҳасида эса кишиларнинг жамиятда ўзаро алоқа қуролини англатади. Бундай махсус соҳаларда қўлланган термин қандай қуршовда келишидан қатъи назар бир хил маънони англатаверади. Ёки *алвон* сўзи “кизил” маъносини билдирса, тўқимачилиқда газламаларнинг бир турини (сидирга кизил ип газлама) англатади (алый, пунцовый, ярко-красный. Однотонная материя из красного шёлка).

3. Термин сўзнинг кўчма (ёки ясама) маъноларига ҳам асосланади. Маълумки, сўз маъно кўчишининг метафора, метонимия, вазифадошлик, синекдоха усуллари бор. Булардан метафорик усулда маъно кўчиб, термин ҳосил бўлиши кўпроқ учрайди. Масалан, атлас номларидаги *шахмат*, *юлдуз*, *юрракча*, *томчи*, *туморча* терминлари газлама накши кўринишини (шаклини) шахмат тахтасига, юлдуз ёки тумор шаклига ўхшатишга асосланган. *Гулнамозиом*, *Баргикарам* каби газлама номлари эса гулга, карам баргига ўхшашлиги асосида номланган. Метонимик усулда маъно кўчиши натижасида ҳосил бўлган терминлар у қадар кўп эмас. Масалан, *Лайли*, *Гули*, *Ширин*, *Дилором*, *Маҳлиқо* газлама номлари, аслида, бадний асар қахрамонлари номларидан олинган ёки *Самарқанд оқшоми*, *Марғилон машъали*, *Фаргона йўллари* каби газлама номлари эса локаллик белгисига эга. Ҳайвоннинг териси маъносини англатадиган *қорақўл*, *тулки*, *қундуз* каби терминлар синекдоха усулида вужудга келган. Кўринадики, бу ҳолатда ҳам бутун ва қисм орасидаги муносабат асосида маъно кўчган.

4. Терминнинг маъноси сунъий равишда семантик тараккиётдан чегараланган, ўзгаришлардан тўхтатилган бўлади. Термин сўзнинг кўчма маънода қўллангандаги маъносини англатса ҳам, бу кўчма маъно ўша терминнинг бирдан-бир маъноси бўлиб қолади. Масалан, *қубба* сўзи биноларнинг тепа қисмини билдирувчи лексема бўлиб, газлама дизайнерлигида атласга солинган *қубба* шаклини билдиради. Одатдаги сўзларда эса кўчма маънолардан бири билан бундай чегараланмайди. Маълум давр ўтиши билан сўзнинг бош маъноси ёки айрим кўчма маънолари унутулиши ва бошқа кўчма маъно сакланиб қолиб, асосий маънога айланиши мумкин.

5. Сўз мантикий изохлаш орқали терминга айланганидан сўнг, мавжуд синонимик ёки антонимик муносабатдан чикиб кетади. Масалан, *юлдуз* сўзнинг асосий маъноси осмон жисмини билдирганда, синоними *сайёра* бўлади. Аммо у газлама маъносида термин сифатида қўлланар экан, юқоридаги сўзлар унга синоним бўлмайди.

6. Термин эмоционал-экспрессив белгига эга эмас. Бундай белги терминни аниқ бир маънода қўллашга ҳалал беради. Чунки эмоционал-экспрессив белги кишининг нутқ momentiда предмет ёки ҳодисага бўлган шахсий муносабатини ифодалайди, термин эса предмет ва ҳодисаларга оид бўлган объектив тушунчаларни англатади. Терминнинг маъносида субъективликка йўл қўйилмайди. Баъзан терминларнинг морфологик таркибида кичрайтиш, эркалаш маъносини ифодаловчи аффикслар бўлади. Аммо бундай аффикслар термин составида бирламчи функцияни

бажармайди. Масалан, газлама номларида *туморча*, *юлдузча* терминларидаги *-ча* аффикси одатдаги эмоционал-экспрессив белгига эга эмас. (Агар бу терминлар одатдаги сўзлар каби кўлланиб, болаларга нисбатан *туморча* ёки *юлдузча* бўлиб ишлатилганда кичиклик маъносигина эмас, ўша кичкина предметлар эгасига нисбатан бўлган эркалаш муносабати маъноси ҳам англашилган бўлар эди.)

7. Умумистеъмомол сўзлари тузилишига кўра содда ва қўшмаликдан ташқари, мураккаб (яъни, бирикма ҳолатида) ҳам бўлади. Мавжуд лингвистик коидаларга кўра бирикма терминларга куйидаги талаблар қўйилади: а) ихчамлик. Терминларнинг ихчам бўлиши уларни қўллашда қулайлик туғдиришидан ташқари, улардан янги терминлар яшаш имкониятини беради; б) боғлиқлик. Мураккаб терминлар таркибидаги сўзлар ўзаро синтетик бириккан бўлиши керак. Масалан, *зич тўқши* ўрнига *ипларни зич қилиб тўқши* ёки *қора атлас* ўрнига *қора ва оқ рангли атлас* деб ишлатиш мақсадга мувофиқ бўлмайди.

8. Термин, одатда, фан, техника ва саноат ишлаб чиқаришига оид бўлади. Ҳозирги замонда глобаллашув ва давлатлар ўртасидаги яқинлашув ва тезлашув натижасида кўплаб терминлар интернационал характерга эга бўлиб қолмоқда. Халқаро алоқаларнинг ривожланиши ва мустаҳкамланиши ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида соҳага оид тушунчаларнинг унификациялаштирилишига, бир хиллашишига олиб келмоқда. Бу эса, ўз навбатида, соҳага оид сўзларнинг атамалашувига – терминлашувига туртки бўлади. Масалан, *орнамент* – геометрик шакллар билан ўсимлик ёки хайвонлар олаmidан олинган тасвирларни қўшиб, уйғунлаштириб ишланган бўёқли, ўйма ёки чизма нақш (орнамент, ornament); *апликация* – бирор нарсага ранг-баранг газлама ёки қоғоз парчалари ёпиштирилган ёки тикиб нақш солиш усули ёки шундай нақшли буюм (апликация, applique).

Демак, терминга хос юқоридаги белгилар унинг терминлик мақомини таъминлайди ҳамда умумистеъмомол сўзларидан фарқлаб туради.

Хулоса қилиб айтганда, миллий газлама дизайнерлик терминларида тушунча ва сўз муносабати тенг бўлади. Газламалардаги миллийлик белгиси тушунчага ҳам хусусийликни беради.

РЕЗЮМЕ: Мақолада ўзбек миллий газлама дизайнерлиги терминларида тушунча ва сўзнинг аҳамияти атрофлича ёритилган. Ўзбек миллий газлама номлари ўртасида тушунча ва сўзнинг ўхшашлик ва фарқлиқлик жиҳатлари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ: Статья широко освещает значимость понятия и слова в терминах дизайна национальных тканей. Проанализированы общие и отличительные свойства между понятием и словом в названиях узбекских национальных тканей.

RESUME: The article covers the importance of the concept and the word in terms of national fabric design. Similarities and differences between the concept and the word in the names of Uzbek national fabrics are analyzed in accordance with their categories.

Таянч сўз ва иборалар: тушунча, сўз, термин, денотатив муносабат, сигнификатив муносабат, газлама, умумийлик, хусусийлик, переквалификациялаш.

Ключевые слова и выражения: понятие, слово, термин, денотативные отношения, сигнификативные отношения, ткань, общность, специфичность, переквалификация.

Key words and word expressions: concept, word, category, term, denotative relations, significative relations, fabric, similarity, difference, re-qualification.

ГАЗЕТА МАТНЛАРИДА НУТҚИЙ АКТ ТУРЛАРИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Кўзда тутилган мақсад, вазифа билан боғлиқ ҳолда газета матнларида нутқий актнинг барча турлари кузатилади. Бирок нутқий акт турларининг газета матнларида қўлланиш усули ва кўлами бир-бирдан фарқ қилади. Жумладан, газета матнларида локутив актнинг ифода этилиш усули ўзига хос.

Маълумки, нутқ жараёнида сўзловчининг жумлани грамматик коидалар ёрдамида талаффуз қилиши локутив акт ҳисобланади. Бошқача айтганда, фонетик, лексик ва синтактик бирликларнинг сўзловчи томонидан меъёрий талаффуз жараёни локутив акт сифатида баҳоланади¹. Ш.Сафаров ҳам локутив актнинг талаффуз билан алоқадорлигини эътироф этган². М.Қурбонованинг фикрича, "... локутив акт сўзлаш акти сифатида талаффуз жараёнида кузатиладиган номеъёрий ҳолатларни ҳам камраб олади"³. Бизнингча ҳам, локуция талаффуз билан боғлиқ нутқий ҳаракатни англатар экан, номеъёрий талаффузни ҳам камраб олади.

Газета матнларида нутқ ёзма тарзда баён этилиши боис, унда оғзаки талаффузга асосланган локуция кузатилмайди. Масалан, газета саҳифасида берилган *"Айни пайтда мурабийлик фаолиятимда кичик танаффус юзага келган. Чунки олдинда кетма-кет мусобақалар бўлгани учун ҳозир бор эътиборимни машгулотларга қаратганман"* ("Маърифат" газетаси, 2019 йил 19 июнь) матни орқали нутқ эгасининг ўзи ҳақидаги маълумотни тил меъёрларига риоя қилган ҳолда талаффуз этганлиги билиниб турса-да, газетада бу нутқий ҳаракат товуш ифодасига эга бўлмайди. Бу ҳолат газета матнларида локутив актнинг билвосита намоён бўлишини кўрсатади.

Газета матнларида локутив актнинг содир этилганлигига кўпинча нутқ феъллари ёрдамида ойдинлик киритилади. Жумладан, матн таркибида қўлланган *демоқ* феъли нутқий актнинг бевосита талаффуз этилганидан дарак беради. Масалан: *"– Хориж гранти асосида бир йил Ҳиндистоннинг Агра шаҳрида таҳсил олдим. Бир неча танловларда иштирок этдим, – дейди Тошкент давлат шарқшунослик институти талабаси Нурхон Ёқубова"* ("Маърифат" газетаси, 2019 йил 3 июль).

Газета матнларида локутив актнинг содир этилганлигига махсус белгилар (тире, қўштирноқ) орқали ҳам аниқлик киритилади. Масалан:

Бир гал Қулмат ака мени тинмаслигим учун дарсдан ҳайдади:

- Кейинги дарсга қўясизми?
- Қўяман, ҳозир кетавер, ўзим жавоб бераман-ку.
- "Икки" қўймайсизми?
- Йўқ, қўймайман, фақат кўзимга кўринма ("Маърифат"

газетаси, 2020 йил 29 январь).

¹ Ҳ а к и м о в М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини. ДД. – Тошкент, 2011, 120-бет.

² С а ф а р о в Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: ЎМЭ, 2008, 75-бет.

³ Қ у р б о н о в а М. Болаларга хос нутқий акт турларининг прагмалингвистик таҳлили (П.Қодиров асарлари мисолида) \ \ Хоржий филология, 2016, 4-сон, 21-бет.

Газета матнларида иллокутив актга кенг ўрин берилади. Нутк эгасининг коммуникатив мақсадини баён этувчи нуткий акт иллокутив акт саналади. Сўзловчи муайян жумлани (кимнидир ишонтириш, огохлантириш, ундаш, айбланиш, сўраш) ифодалаш оркали мақсадли нуткий ҳаракатни амалга оширади. З.Вендлернинг фикрича, иллокутив акт ментал акт, ментал ҳаракат ҳисобланиб, сўзловчи назарда тутган ички мақсадини тингловчи томонидан тўғри тушунилиши ва ушбу ҳаракатни бажаришга бўлган ҳаракатидир⁴. Иллокуция тушунчаси интенция билан боғлиқ ҳолда сўзловчининг нияти, мотиви ва мақсади асосида нуткий ҳаракатда коммуникатив ниятини амалга оширишдир⁵. Иллокутив акт ахборотнинг оддий ифодаси бўлиб, унда сўзловчининг нияти ошкора ёки яширинган бўлади⁶. Нуткий актларнинг яширин ифодаси коррелят сифатида иллокутив кучнинг юкори даражада бўлишини таъминлайди: “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасидан олинган қуйидаги матнга эътибор қаратамиз:

*Онам уруш йилларида ўн уч-ўн тўрт ёшда бўлган. Колхоз раиси унинг ёшини каттароқ кўрсатиб, Бўзсув каналини қазии ишларига жўнатган. Онам икки йил у ерда тупроқ ташиган. Кейин ҳам бутун умр колхозда ишлаган, оғирроқлигига қарамай икки-уч қутилаб ипак қурти боқиб, давлатга пилла топишган. Ана шундай меҳнаткаш, ёши саксондан ошган бир кампирнинг 2010 йилда тўсатдан пенсияси тўхтатиб қўйилди. Нима эмиш, уларга керагидан ортиқ маблағ бериб юборилган экан. Тўғри, бундан онам оч қолгани йўқ. Лекин Ватан ободлиги учун қилган заҳматли меҳнати унутилиб, юзига солгандай бўлгани учун қаттиқ ўксинди. Бундай ҳолга фақат менинг онам дуч келган деб ўйлайсизми?*⁷

Мазкур матн дарак гап билан бошланиб, риторик сўроқ гап шаклида якунланган. Матнда сўзловчининг асл коммуникатив мақсади эътирозини баён қилишдан иборатлиги кўриниб турибди. Аммо нутк эгаси эътироз акти оркали онаси билан содир бўлган ҳолатга кўпчилик дуч келаётганлигини ҳам ошкор қилишни кўзлайди. Матн сўнгига “Бундай ҳолга фақат менинг онам дуч келган деб ўйлайсизми?” риторик сўроқ гапи оркали якуний хулоса (Бундай ҳолга жуда кўп пенсионер оналар дуч келган) чиқарилади. Бу хулоса риторик гапнинг пресуппозицияси сифатида яширин ифодаланган.

Албатта, газета матнларида бу турдаги сўроқ гаплардан киноя, инкор, талаб, илтимос, буйруқ, истак кабиларни ифода этишда ҳам фойдаланилади. Нутк эгасининг коммуникатив мақсадини риторик сўроқ ортидан яширин тарзда ифодаланиши ахборотнинг таъсир кучини оширишга хизмат қилади.

⁴ Вендлер З. Иллокутивное самоубийство // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. – М., 1985. С. 239–243.

⁵ Василина В.Н. Иллокуция как коммуникативная характеристика высказывания // Вестник МГЛУ. Серия 1. Филология. – М., 2005. № 2 (18). С. 44–53.

⁶ Хакимов М. Кўрсатилган диссертация, 114-бет.

⁷ Қариялари кадрланган юрт // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2019 йил 29 март.

Газета матнларида иллокутив актнинг хабар, буйруқ, тасдиқ, огоҳлантириш, норозилик каби турлари учрайди. Газета тезкор хабар тарқатувчи восита бўлгани боис унинг саҳифаларида хабар акти энг кўп қўлланилади. Хабар акти нутқ эгасининг воқелик ҳақидаги ахборотини камраб олади. Шу боис бу акт тури манбаларда пропозиционал акт сифатида ҳам баҳоланади. М.Ҳақимовнинг таъкидлашича, матндаги пропозиционал акт диктум тушунчасини ифода этади, сўзловчи нутқига хос нутқ предмети хусусидаги хабар ва унинг тасдиғи пропозиционал актдир⁸. Жумладан: *“Бугун қайси ижодкор билан гаплашманг, ҳамманинг тилида бир сўз айланмоқда: Сирдарёда Ҳалима Худойбердиева номидаги ижод мактаби очиладиган бўлибди!.. Яхши хабарнинг қаноти бўлади, тез тарқалади”* (“Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2019 йил 1 март). Ушбу матнда Сирдарёда Ҳалима Худойбердиева номидаги ижод мактабининг очилиши хусусидаги ахборот тасдиқ йўли билан баён қилинган. Шу боис бу нутқий акт тасдиқ характеридаги пропозиционал акт ҳисобланади. Пропозиционал акт инкор характерида бўлганда матн орқали баён этилган ахборот инкор семантикасига эга бўлади. Масалан: *“Маълумки, маданият соҳасида ҳуқуқ устуворлигини таъминламай туриб миллий маданиятни жадал ривожлантириш қийин. Ҳуқуқий маърифатсиз жамиятда эса ижтимоий маданият ҳам, мафкуравий барқарорлик ҳам ривож олмайди. Зеро, адолат барқарор маданий давлат куриш учун фақат меҳнат қилиш, молиявий шароитни яхшилаш, бозор муносабатларига киришиб кетишнинг ўзи етарли эмас”* (“Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2019 йил 22 март).

Газета матнларида пропозиционал актнинг таъсир кучини оширишда, айниқса, тасвирий ифодалардан унумли фойдаланилади. Тасвирийлик пропозиционал актнинг муҳим узвларидан биридир. Масалан, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” (2019 йил 1 март сони) газетасидан олинган *“Шеър нури – сўз нури”* сарлавхали куйидаги матнда сўзнинг *вужуднинг вулқонига, дилнинг тилмочига* ўхшатилиши орқали тасвирийликка эришилган: *“Сўз қондан сизиб чиқадими ва ё жондан. Балки сўз – вужуднинг вулқонидир, қаҳрдан зорлаб, қувончдан порлаб чиқар. Сўз – дилнинг тилмочи. Оллоҳнинг бандасига улуг инъоми. Одам Отадан мерос бебаҳо неъмат. Шу неъмат боис бизга эзгулик овози, шаймоннинг ифори, саодат сози сўз бўлиб қолган”*.

Газета саҳифаларида буйруқ актнинг ифода этилиши матн тури, унинг моҳиятига боғлиқ. Жумладан, газетада эълон қилинган фармон, қарорларда бевосита буйруқ акти акс этади. Буйруқ актида буйруқ-истак майлидаги феъллардан унумли фойдаланилади. Буйруқ актига хос жиҳатлардан бири шундаки, унда нутқ эгасининг буйруғи билан бирга, талаби ҳам акс этади. Баъзан талаб буйруқ ортида яширин ифодаланса, баъзан буйруқ ҳам, талаб ҳам ошқора акс этади. Бундай вазиятда матн таркибида *талаб қиламан, талаб қиламиз* каби буйруқ-истак майлидаги феъл шакллари қўлланилади. Баъзан буйруқ актида буйруқ билан бирга огоҳлантириш ҳам акс этади. Огоҳлантириш ҳаракатга бевосита ундаш бўлиб, унинг пропозицион мазмунида қандайдир бир ҳаракат тингловчи

⁸ Ҳ а қ и м о в М. Кўрсатилган диссертация, 124-бет..

учун ножўя окибатга олиб келиши ҳақида огохлантирилади. Ундаш нуткий акти орқали адресатни бирор ҳаракатни бажаришга ундаш, даъват қилиш каби нуткий ҳаракатлар амалга оширилади. Масалан: “Эндиликда анча эркин нафас ола бошлаганимизда эркин бўлайлик; букилган елкаларимизни бундай тик тутайлик, озод одам бўлайлик!” (“Маърифат”, 2019 йил 5 июнь).

Мулоқот жараёнида тингловчига нуткий таъсир кўрсатиш вазифасини бажарувчи акт *перлокутив акт* деб аталади. Куйидаги матнда қўлланган “*Бизга иккинчи Ҳалима керак эмас!*” акти перлокутив акт бўлиб, мулоқот иштирокчиларидан бирининг нуткидан таъсирланиш натижасида юзага келган. “*Ҳали шеъримни тугатмасимдан у киши мени тўхтатиб: “Бизга иккинчи Ҳалима керак эмас!” дедилар*” (“Адолат кўзгуси”, 2019 йил 27 июнь).

Газета тезкор хабар таркатувчи, жамоатчилик ўртасида кучли ижтимоий таъсир кўрсатувчи восита бўлгани боис унинг саҳифаларида хабар акти билан бир қаторда мулоқот жараёнида нуткий таъсир кўрсатиш акти ҳам устуворлик қилади. Газета матнларида прагмалингвистиканинг марказий масаласи ҳисобланган нуткий акт назариясининг ифода ва мазмун жиҳатлари, мулоқот контекстида юзага келадиган прагматик маъно муносабатлари ўз тамойиллари ва қоидалар тўпламига эга бўлиб, жиддий тадқиқотларни талаб қилади.

РЕЗЮМЕ. Мақола газета матнларида нуткий акт турларининг қўлланилишини ўрганишга бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена изучению употребления видов речевого акта в газетных текстах.

RESUME. The article is devoted to the study of the use of types of speech acts in newspaper texts.

Таянч сўз ва иборалар: газета, матн, нуткий акт, коммуникатив мақсад, нутқ эгаси, тасвирий ифода.

Ключевые слова и выражения: газета, текст, речевой акт, коммуникативная цель, носитель речи, изобразительное средство.

Key words and word expressions: newspaper, text, speech act, communicative purpose, speech author.

Гуланом САПАРБАЕВА

ОҒЗАКИ МУЛОҚОТ МАТНИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Жаҳон тилшунослигида, хусусан, социолингвистика, лингвокультурология, когнитив тилшунослик, этнолингвистика, прагмалингвистика, дискурс тилшунослик йўналишлари доирасида оғзаки мулоқот матни тадқиқи долзарб масала саналган. Бу тадқиқотларнинг аксарияти, асосан, лисоннинг нуткий фаолияти, нутқ маданияти, нутқ жараёни, матннинг тил ва нутқ бирликлари каби қиёсий таҳлилига бағишланган. Оғзаки мулоқотдаги тил бевосита ва билвосита инсонларнинг тафаккури ва ижтимоий фаолияти билан боғлиқ. Бу жараёнда унинг лексик ва нуткий бирликларини тил меъёрларига солувчи ва мулоқотга мазмун бахш этувчи грамматик структуранинг ўрни муҳим. Оғзаки мулоқотда қўлланилаётган лексик бирликлар ва грамматик воситалар орқали ахборот алмашинуви амалга оширилади. Оғзаки мулоқотда содир бўладиган когнитив жараёнларни ўрганиш, унинг моҳиятини англаш ўзбек тилшунослиги ҳамда туркологиянинг долзарб масалаларидандир.

Инсонлар ўзларини қуршаб турган олам ҳақидаги универсал билимлар, тил кўникмалари асосида ўзаро алоқага киришади ва фикр алмашадилар. Мулоқот жараёнида коммуникантларнинг умумий билиш манбаига эга бўлиши бевосита ифодаланилган ахборотнинг сўзловчилар учун тушунарли бўлишини таъминлайди. Бу ҳодиса А.Нурмонов¹ томонидан тағбилим (пресуппозиция) номи билан талкин этилган ва илмий-назарий жиҳатдан асослаб берилган. Прагматиканинг ўрганиш соҳаларидан ҳисобланган ушбу ҳодиса содда гапларни мазмунан мураккаблаштирувчи восита сифатида кўрсатиб ўтилади. Олим пресуппозициянинг жаҳон ва рус тилшунослигида ўрганилиши, унинг таърифи, макоми, таснифи хусусида, шунингдек, ўзбек тилшунослигида ушбу йўналишнинг тадқиқи ҳақида ўз қарашларини баён қилиб ўтган.

Кўринишидан оддий, одамлар аник бир жумла билан, аник белгиланган навбатлар билан гаплашиб, бир-бирларини диққат билан тинглашлари ва мувозанатли сўзлар ишлаб чиқаришлари мумкин. Ҳақиқат шуки, одамлар одатда ишлатган жумлалари билан мулоқотда иштирок этади, бир-бирларини тушунади ёки тушунмай ҳам қолиши мумкин, айтилганларнинг барчасига эътибор бермайдилар ва иштирокчиларнинг ҳиссаси асоссиз асимметрик бўлган бир нутқдек туюлиши мумкин. Аммо бунинг барчаси охир-окибатида жуда оддий, муваффақиятли суҳбатлар ишлаб чиқаради. Ушбу суҳбатнинг дискурсе таҳлилини кўриб чиқадиган бўлсак, авваламбор нутқнинг шакли, мақсади ва муносабатига эътибор қаратиш лозим. Дискурсе таҳлил қилишдан асосий мақсад эса мантикий хулосалар ҳосил қилиш, матннинг асл мазмунини англашдир.

Мулоқотдан асосий мақсад саломлашиш, танишиш ва жараённинг бошланишидан бохабар қилишдир. Бунда нутқ қисмларга парчаланиб, ҳар бир мулоқот иштирокчиси ўз ролини бажаради. Биз қискагина гаплар билан гапиришга мойилмиз. Шикоятлар, лекин кўп ҳолларда аник ёки тўлиқсиз жумлалар бўлиши мумкин. Дарҳақиқат, кўпгина матнлар тўлиқ бўлмаган, парчаланмаган сегментлардан иборат. Чегаралар одатда номаълум, шунингдек, иштирокчилар ўртасида алоқа мавжудлиги сабабли нутқда жимлик ёки паузалар бўлиши, бу бўш жойлар тўлдирилиши мумкин. Инглиз тилидаги матнда ушбу тўлдирувчи лингвистик бирликлар бланк филлер (мулоқот тўлдирувчилари) деб аталади, масалан, *эр, эрм, мм, а-ҳа, ...* Дискурснинг мазмунини: 1) такрорлашлар; 2) жавоб ва қўллаб-қувватловчи изоҳлар; 3) мулоқот майдонини ҳосил қилувчи бирликлар; 4) нутқ шакли: эллипсис, кириш / якуний қисм, диексия; 5) грамматик ва лексик шакллар; 6) асосий ва қўшимча фикрлар; 7) нутқнинг аник ва ноаниқлиги; 8) ижодий ва ғоявий иборалари; 9) ихтиро қилинган ёки нотўғри айтилган сўзлар; 10) мулоимлик ёки кўполлик; 11) юз ифодаси ва тана ҳаракати; 12) шахснинг психологик ҳолати; 13) нутқ тезлиги. Асосий прозодик хусусиятлари: 1) оҳанг (юқори ёки паст); 2) ритм (бу урғуга боғлиқ: "нимани сиз айтган эдингиз?" ва "сиз нима деб айтган эдингиз?"); 3) парда (баланд ёки юмшоқ); 4) суръат (секин ёки тез

¹ Нурмонов А. Танланган асарлар. Уч жилдик. 1-жилд. – Тошкент, 2012, 75-бет.

гапириш); 5) процессуал хусусиятларни ёзма равишда етказиб бериш жуда кийин.

Муайян тартибда гапириш тенденциясини тавсифлаш ва тахлил қилиш учун Сакс, Счеглофф ва Жефферсон (1974)² томонидан таклиф қилинган ўтириш моделидан фойдаланиш мумкин. Ушбу моделга кўра, навбат кетма-кетлиги алмашинуви учун қулай фурсатга эга жойлари деб аталадиган муайян нуқталарда содир бўлади. Булар навбатнинг алмашинуви имкони бўлган нуқталар бўлиб, одатда, маърузачи томонидан интонация ёки бошқа нутқ элементлари орқали сигнал берилади.

Динамик жараёнда: "Бу дахшатли эди, биласиз ..." Ўтиш учун аҳамиятли жойга 3 та вариант келди: а) мулоқотнинг А иштирокчиси давом этади ("бу ҳаммаси эмас!"); б) мулоқотнинг Б иштирокчисига навбатдаги навбат келади ("ҳа, буни мен тасаввур қила оламан"); с) мулоқотнинг Д иштирокчиси ўз-ўзидан мулоқотга киришиб хайратини айтиб кейинги навбатни олади. Баъзи кетма-кетликлар анъанавий тузилишга эгадир, масалан, телефон кўнғироклари. Улар суҳбатларнинг доимий тартиби деб аталади.

Жалил: Алло! Сарвар, салом.

Сарвар: Салом Жалил! Яхшимсан? Аҳволлар қалай! Тинчликми?

Жалил: Шукур яхши, раҳмат. Тинчлик!

Суҳбат кайфияти одатда кўшни суҳбатдошларга, яъни одатда биргаликда рўй берадиган сўзларнинг жуфтлигига ҳамда суҳбатдошларнинг ўзаро муносабатига асосланган. Мисоллар: Саломлар / чакириклар, саволлар, шикоятлар, таништирув. Ҳар қандай биргаликдаги жуфтлик учун имтиёз ва афзаллик берилади.

Жавоб: Салом. Б: Салом.

А: Яхши кун, шундай эмасми? Б: Ҳа, шундай.

А: Бу ерда чекиш мумкин эмас! Б: Кечирасиз.

Ёндош жуфтликларда, иккинчи сўз тўлиқ ифодали бўлиб, биринчи бўлиб кўтарилган тахминларни тўлдиради. Бундай ҳолат юз бермаган тақдирда (масалан, ноаниқ жавоб бўлса), бу жумланинг аҳамияти йўқлиги учун тушириб қолдирилиши мумкин. Масалан:

А: Шундай қилиб коллеж сизга ёқдимми?

Б: Овқатланиш учун нимадир олишни хоҳлайсизми?

Мулоқотнинг Б иштирокчисининг жавобидан қандай хулосага келиш мумкин?

Бир қарашда жавоб ногўридек туюлади. Лекин дискурс тахлил қилинса, коллеж унга ёқмаганини, бу ҳақида гаплашгандан кўра, у-бу нарса еб жим ўтиргани маъқуллигини, гапирувчи ўз оҳанги, юз ифодаси ёки тана тили билан билдириши, асл матн учун дискурс тахлил зарурлигини билдиради. Шунингдек оғзаки мулоқотнинг тахлили гапнинг

² Oliver Sacks articles. The New York Review of Books. https://en.wikipedia.org/wiki/The_New_York_Review_of_Books; E m a n u e l A. Schegloff Sequence Organization in Interaction: A Primer in Conversation Analysis University of California, Los Angeles. DOI: 10.1017/CBO9780511791208; S a c k s H., S c h e g l o f f E. J e f f e r s o n G. A Simplest Systematics For The Organization of Turn-Taking for Conversation. Language, N.Y. 1974. P. 50, 696-735.

структур тахлилидан анча кенгрок доирани камраб олади. Масалан, куйидаги жумлаларни мисол сифатида кўрсатиб ўтиш мумкин:

Жавоб: Бир ишша виски олсам бўладими? (сўраш)

Жавоб: Биргаликда овқатланиш ҳақида нима дейсиз? (таклиф)

Б: Албатта, агар сиз буни хоҳласангиз! (тасдиқ)

Б: Ҳа, хоҳлайман, бу яхши фикр! (қайта тасдиқ)

Жавоб: Йўзе!?! (ҳайрат, иккиланиш)

Жавоб: Ҳа, келинлар! (яқиний тасдиқ)

Биринчи суҳбат кўшиб кўйиш тартибини ўз ичига олади. Кейинчалик кўшиб кўйиш жараёни кетма-кетликлар деб аталади. Иккинчи суҳбат уч қисмли кетма-кетликнинг бир мисолидир (таклиф> келишув> тасдиқ). Нутқ белгилари нуктаи назаридан дискурсни таҳлил қилиш куйидаги тартибда ташкил қилиниши мумкин. Масалан:

Жавоб: Шундай қилиб, охирида сиз бизга кўшилишга қарор қилдингиз. (фикрни аниқлаштириш)

Б: Ҳа, ҳа, барибир, барибир бу ерда бўлишим керак эди. (тасдиқ)

Кўпгина суҳбатларда куйидаги лексик бирликлар *хўп, маъқул, ҳа, яхши, лекин, барибир, биласиз ва ҳоказо*. Улар мулоқотнинг синтактик таркибий қисми ҳисобланмайди.

Бундай лексик бирликлар дискурс маркерлар деб аталади. Дискурс белгиларининг вазифаси, асосан, прагматик ҳисобланади. Аслида, сўзловчи улардан учта амалий мақсадда фойдаланиши мумкин: 1) ўз сўзларига нисбатан муносабатларини билдириш; 2) тингловчига суҳбатни тушунишига ва кузатишига ёрдам бериш; 3) мулоқот жараёнида бўшлиқни тўлдириб ўтказиш учун. Дискурс белгилари лингвокультурологик хусусиятга эга бўлиб, бу белгилар ёрдамида гапирувчи фикрни аниқлашга ва суҳбатда муайян мақсадга эришишга ҳаракат қилади.

Хулоса сифатида шунини таъкидлашимиз мумкинки, ижтимоий муносабатнинг асосини ташкил қилувчи кундалик расмий ва норасмий мулоқот тили, хусусан, оғзаки мулоқот актининг лексик ва грамматик хусусиятларини контрастив, яъни акт оппозицияларида таъриф бериб, лексик бирликлари ва грамматик воситаларига ўзбек тили нуктаи назаридан таъриф ва тавсиф берилиши мақсадга мувофиқ. Оғзаки мулоқот актининг ўз тамойил ва қонуниятларини аниқлаш унинг грамматик структурасига назарий ва амалий ёндашувни талаб қилади. Биргина оғзаки мулоқот вазиятида фойдаланилган акт нутқий акт типларининг барчасини ўзида мужассам қилган, семантик, лингвистик ва прагматик мазмун билан бойитилган жонли, истеъмолдаги тилнинг кўринишидир. Бу масала ҳозирги замон тилшунослигининг асосий мазмунини ташкил қиладиган антропоцентрик концепциянинг долзарб мавзуларидан бири саналади

РЕЗЮМЕ. Мақола замонавий тилшуносликнинг долзарб мавзуларидан бири оғзаки мулоқот ва суҳбат тахлилининг лингвомаданий хусусиятларига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. В статье исследованы лингвокультурологические особенности устного общения и беседы, указаны основные признаки, отличающие их от письменных текстов.

RESUME. The article is devoted to the linguocultural features of oral communication and conversation analysis, one of the current topics of modern linguistics. ideas about the main features that distinguish it from the written text.

Таянч сўз ва иборалар: мулоқот, дискурс, лексик бирлик, нутқ, расмий, норасмий, муносабат.

Ключевые слова и выражения: общение, дискурс, лексическая единица, речь, официальное и неофициальное отношение.

Key words and word expressions: communication, discourse, lexical unity, speech, formal, informal, attitude.

Наргиза ХА

ДИПЛОМАТИК ДИСКУРСДА «ЧЕГАРА» ЛЕКСЕМАСИ

Чегара дипломатияси дипломатик жараённинг, айниқса хозирги сиёсий даврда, энг муҳим, энг етакчи жиҳатларидан биридир. Лисоний жиҳатдан ёндашганда чегара дипломатияси – дипломатик нутқнинг бошқа таркибий нутқ турлари каби муайян система – мураккаб бутунлик сифатида ўзининг ички тузилишига – структурасига эгаллиги билан, ўзигагина хос хусусиятлари билан ажралиб туради.

Ўзбек тилшунослигида дипломатик нутқ ва мазкур нутқнинг лексикасини тадқиқ этишга жиддий қизиқиш ХХ асрнинг сўнгги чорақларига тўғри келади. А.Х.Арипова, Х.С.Муҳиддинова, Ш.Н.Кўчимов, А.М.Қосимовларнинг¹ илмий ишларида дипломатик нутқ лексикаси, дипломатик тил масалалари, дипломатик ёзишмалар ва ҳужжатларнинг тузилиши каби муаммоларга эътибор қаратилган. Лекин ўзбек дипломатик нутқи лексикаси диалектик мантқнинг тил ва нутқ дихотомияси асосида тадқиқ этилмаган.

Чегара дипломатиясининг парадигматик каторларини аниқлаш, унинг мазмун жиҳатини белгилаш мақсадида даставвал *чегара* лексемасининг семантик табиатини ёритиш мақсадга мувофиқ: 1. *Чегара* лексемаси таркибида учта асосий сема мавжуд. Булар: а) маълум майдоннинг ички ҳудудини англатувчи сема; б) маълум майдондан ташқари ҳудудни англатувчи сема; в) ички ва ташқи ҳудуднинг туташ нуктаси ёки ажратувчи чизиғини – чегарасини англатувчи сема. Кўп ҳолларда, асосан, *чегара* лексемаси мазкур учинчи семага кўра аҳамиятли ҳисобланади². 2. *Чегара* лексемаси таркибида *ҳудуд*, *ер* ва *макон* тушунчалари яққол кузатилади. Шунга кўра, *чегара* сўзи локалликни англатувчи ўрин-жой маъноли сўзлар билан осон синтагматик муносабатга киришади. 3. *Чегара дипломатияси* – давлатлараро ҳар қандай дипломатик муносабатли фаолиятнинг бошланиши, ҳаракатга келиши учун хизмат қилувчи «жонли» механизмдир.

Навбатдаги қадам юқорида қайд этилган ҳар бир фикрнинг систем-структур таҳлилини амалга оширишдир:

¹ Арипова А.Х. Нотиклик нутқининг лисоний-услубий воситалари. НД. – Тошкент, 2002, 186-бет; Муҳиддинова Х.С., Абдуллаева Н.А. Расмий услубнинг дипломатик ёзишмалар тури. – Тошкент, 1997, 55-бет; Кўчимов Ш.Н. Дипломатик тил асослари. Ўқув қўлланма. – Тошкент: ЖИДУ, 2002, 69-бет; Қосимов А.М. Дипломатия асослари. – Тошкент: ТДШИ. 1996, 92-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Беш жилдли. 4-жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2008, 472-бет.

1. *Чегара* лексема семемаси таркибидаги ҳар бир мустақил сема алоҳида муайян парадигматик қатор учун инвариант вазифасини ўтайди. Умумий мазмунга эга бўлган парадигма аъзолари: а) *маълум майдоннинг ички ҳудудини англатувчи лексик бирликлар*; б) *маълум майдондан ташқари ҳудудни англатувчи лексик бирликлар*; в) *ички ва ташқи ҳудуднинг туташ нуқтаси ёки ажратувчи чизигини англатувчи лексик-семантик гуруҳларга бирлашиб, парадигматик қаторларни ҳосил қилади. Қиёсланг: I. Маълум майдоннинг ички ҳудудини англатувчи гуруҳ бирликлари: Ўзбекистон замини, Ўзбекистон тупроғи, Ватан тупроғи, Ватанимиз сарҳадлари, давлат чегаралари, чегаралар дахлсизлиги, сарҳадлар дахлсизлиги. II. Маълум майдондан ташқари ҳудудни англатувчи гуруҳ бирликлари: Марказий Осиё мамлакатлари, хорижий чегаралар, чегара минтақалари, чегараолди, чегараолди ҳудудлар, чегарадош, қўшни давлатлар, яқин қўшнилар, узоқ қўшнилар. III. Ички ва ташқи ҳудуднинг туташ нуқтаси ёки ажратувчи чизигини англатувчи гуруҳ бирликлари: чегараларни белгиламоқ, чегараларни делемитация қилмоқ³, чегараларни демаркация қилмоқ⁴, чегара зона, чегараларнинг туташ нуқтаси, чегара назорати, чегара постлари, чегаралардаги ўтказиш пунктлари, чегараларнинг очилиши, чегараларнинг ёпилиши, трансчегаравий, трансминтақавий, транзит коридор.*

I. Маълум майдоннинг ички ҳудудини англатувчи: *Ўзбекистон замини, Ўзбекистон тупроғи, Ватан тупроғи, Ватанимиз сарҳадлари* каби лисоний бирликларда *чегара* тушунчаси пресуппозитив англашилади. Аниқроғи, ушбу бирликларда *чегара* сўзининг бевосита иштироки йўқ. Бундай парадигма аъзоларида фақат маълум ҳудуднинг ички томонини ифода этувчи ишора белгиси мавжуд. Айни вақтда синтактик бутунликни ташкил этаётган сўз бирикмалари муайян ҳудудни бевосита ифодаламоқда. Демак, шакл ва мазмун диалектикасининг мувофиқлигига кўра, мазмунан у ёки бу давлат шаклан ўзининг ҳудудига эга бўлади. Аниқ ўлчамли ҳудуд эса доимо чегарага эга бўлади. Парадигма қаторидаги *сарҳад* ва *чегара* бирликлари – сўзлари маъно муносабатига кўра лексик синонимлардир. Аммо кўлланиш даври ва ҳиссий бўёқдорлигига кўра *сарҳад* – тарихий давр ва бадийликка, *чегара* эса замонавий ва расмийликка эгаллиги билан ўзаро фарқланади.

II. Маълум майдондан ташқари ҳудудни англатувчи гуруҳ бирликлари «масофа» семасига кўра таркибан яна икки парадигмага ажралади. Бунда «масофа» семаси дифференциал сема ҳисобланади: а) яқин масофада жойлашган – *чегараолди, чегараолди ҳудудлар, чегарадош, қўшни давлатлар, яқин қўшнилар*; б) узоқ масофада жойлашган – *Марказий Осиё мамлакатлари, хорижий чегаралар, чегара минтақалари, узоқ қўшнилар*. Масофанинг узоқ-яқинлик белгиси эса аъзоларнинг тенг қийматли зидланиши учун асос бўлмоқда. Бундан ташқари, мазкур қаторда *қўшни* лексемаси *чегара* лексемаси билан синонимлик ҳосил қилмоқда. *Қиёсланг: қўшни давлатлар – чегарадош давлатлар, яқин қўшнилар – чегара ҳудудига яқин жойлашган давлатлар, узоқ қўшнилар –*

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1-жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2006, 593-бет.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1-жилд, 594-бет.

чегара ҳудудидан узоқ жойлашган давлатлар.

I ва II қатор парадигма аъзолари *чегара* маъносини англатишига кўра умумийлик ҳосил қилади. Айни пайтда I қатор бирликлари «ички ҳудуд» семасига кўра II қатор бирликларидан фаркланади. Шунингдек, *маълум ҳудуд* таркибидаги «ички» ва «ташки» сема I ва II қатор аъзоларида тенг қийматли зидланиш муносабатини ҳосил қилади. III қатор учун хос бўлган ички ва ташқи ҳудуднинг туташ нуктаси ёки ажратувчи чизиғини англатувчи хусусият том маънодаги соф ҳудудий чегара тушунчасини яққол англатади. Мазкур ҳолатда ички ва ташқи ҳудуднинг туташ нуктаси ҳақида сўз борганда, туташ нуктадан ташқаридаги ва ичкаридаги айнан икки ҳудуднинг иштироки алоҳида характерлидир. Масалан, *Ўзбекистон – Қирғизистон давлат чегаралари, Туркманобод-Фороб – Дўстлик кўприги*. *Чегара* лексемаси билан синтагматик муносабатда фаол қўлланидиган *очмоқ* ва *ёпмоқ* ҳаракат феъллари ҳам мавжуд. Ушбу ҳаракат феъллари *йўл* лексемаси билан синтагматик муносабатга киришганда, *йўл* ва *чегара* лексемалари ўзаро семантик синонимия асосида парадигматик муносабатни ташкил этади. *Қиёсланг: йўлларнинг очилиши – чегараларнинг очилиши, йўлларнинг ётилиши – чегараларнинг ётилиши*. III парадигма каторида *трансчегаравий*, *трансминтақавий* ва *транзит коридор* каби лисоний бирликлар ҳам бўлиб, улар чегара ҳудудига табиий-географик боғлиқлиги билан аҳамиятлидир. Эслатамиз, *транс* сўзи – орқали, орасидан, ичидан⁵ маъноларини англатишига кўра – *трансчегаравий* – чегара орқали, яъни «чегара ҳудудини кесиб ўтувчи», *трансминтақавий* – минтақа орқали (бунда минтақанинг чегара ҳудуди бевосита иштирок этади) семалари билан парадигматик муносабат ҳосил қилади. Бозор иқтисодиёти шароитида давлатлар ўртасида товар айрибошлаш, импорт ва экспорт муносабатлари ривожлангани туфайли *транзит коридор* фаол бўлган бирликлардан дейиш мумкин. *Транзит* – ўтиш жойи, яъни бир мамлакатдан, иккинчи мамлакатга улар ўртасидаги мамлакат орқали ўтмоқ⁶. *Транзит коридор* – ўтиш йўли, йўлакчаси дейиш мумкин. Ушбу йўлакдан ўтиш ҳам табиий-географик ҳолатда «маълум макон чегара ҳудудини кесиб ўтиш» ёки «маълум макон орқали ўтиш» семаларининг умумийлиги билан учинчи парадигма бирликлари каторидан ўрин олади. Лекин *транзит йўлак*нинг фарқли жиҳати шундаки, мазкур бирикма семантикасида мавжуд «икки чегаранинг оралик ҳудуди» семаси парадигманинг бошқа аъзоларида учрамайди. 2. *Чегара* лексемаси таркибида *ҳудуд*, *ер* ва *макон* тушунчалари жуда аниқ маркерланган. Шунинг учун *чегара* сўзи локалликни англатувчи сўзлар билан эркин синтагматик муносабатга киришади. Ушбу муносабатни, юқорида ўрганилган, I, II ва III парадигматик қатор бирликлари мисолида кўриш мумкин. Шунингдек, *чегара* лексемасининг мазкур хусусиятидан келиб чиқиб, чегарага эга бўлишнинг сиёсий белгилари асосида *чегара* семасига ишора этувчи ёндош лексик-семантик бирликлар қатори ҳам шаклланади.

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 4-жилд, 167-бет.

⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 4-жилд, 167-бет.

Улар: *давлат мустақиллиги, давлат суверенитети, ҳудудий яхлитлик, давлат мудофааси, чегара қўшинлари – чегарачилар, геосиёсий ўзгаришлар*. Чегаранинг мавжудлигига ишора этувчи энг асосий сиёсий белги – *давлат мустақиллиги, давлат суверенитети, ҳудудий яхлитлик* бўлиб, мазкур белгилар асосида маълум макон ва ўша маконнинг чегараси англашилади. *Давлат мудофааси, чегара қўшинлари – чегарачилар* бирликлари эса «шахс» ва «ҳимоя» семаларига эга бўлиб, булар бевосита чегара семаси билан ассоциациялашади.

3. Чегара ва дипломатияга оид лексемаларнинг ўзаро узвий муносабати асосида – сўз бирикмаси сифатида *чегара дипломатиясининг макро семантик майдони* ҳосил бўлади: *минтақавий хавфсизлик, ҳудудий таҳдид, яқин қўшинчилик муносабатлари, яхши қўшинчилик муносабатлари, мудофаа доктринаси, минтақавий ва трансминтақавий савдо-сотиқ, чегара билмас дўстлик, минтақавий ҳамкорлик – минтақалараро ҳамкорлик, туташ нуқта ҳудуди ҳақида шартнома, минтақавий шериклик, ҳудудлар ўртасидаги алоқалар – ҳудудлараро, чегараолди ҳудудлар ўртасида ҳамкорлик, ҳудудлараро шартнома*. Ушбу лексик-семантик гуруҳ аъзолари бирикма характерида бўлиб, улар маъно ўхшашлигига кўра қуйидаги парадигмаларга бирлашади: I. Чегара дипломатиясида «мақсад» семали аъзолар – *минтақавий хавфсизлик, ҳудудий таҳдиддан ҳимоя, яқин қўшинчилик муносабатлари, яхши қўшинчилик муносабатлари, минтақавий шериклик, чегараолди ҳудудлар ўртасида ҳамкорлик*. II. Чегара дипломатияси ҳужжатлари – *туташ нуқта ҳудуди ҳақида шартнома, мудофаа доктринаси, ҳудудлараро шартнома*. III. Чегара дипломатиясида «йўналиш» – *минтақавий ва трансминтақавий савдо-сотиқ, чегара билмас дўстлик, минтақавий ҳамкорлик – минтақалараро, ҳудудлар ўртасидаги алоқалар – ҳудудлараро*.

Чегара дипломатияси катори чегара дипломатиясининг «мақсади», чегара дипломатиясининг ҳужжатлари ва чегара дипломатиясининг «йўналиши» семаларини англаувчи ички парадигмаларга бўлинар экан, биринчи қатор аъзолари семантикасида чегарага эга давлатнинг қўшни ва бошқа давлатлар билан ўрнатилажак дипломатик муносабатининг асосий мақсади яққол ифодаланади. Бунда «мақсад» интеграл семасини *мақсад* лексемаси орқали синтагматик муносабатга киритиш кифоя. Қиёсланг: *минтақавий хавфсизлик мақсадида, ҳудудий таҳдиддан ҳимоя мақсадида, яқин қўшинчилик муносабатларини олиб бориши мақсадида, яхши қўшинчилик муносабатларини олиб бориши мақсадида, чегараолди ҳудудлар ўртасида ҳамкорлик қилиши мақсадида ва ҳ.к.* Ушбу қатор парадигмасида ҳам семантик синонимия кузатилди. Бунда *қўшинчилик* лексемаси *дипломатик муносабат* семаси билан синонимлик муносабатидадир. Яъни, *яқин қўшинчилик – яқин дипломатик муносабат, яхши қўшинчилик – яхши дипломатик муносабат*.

Чегара дипломатияси катта парадигмасининг учинчи тагпарадигма катори «йўналиш» семасининг иштирокига кўра биринчи қатордан фарқланмоқда. Худди мана шу «йўналиш» семасининг мавжудлиги *чегара дипломатиясининг* характер-хусусиятини очиб беришга хизмат қилади. Аниқроғи, *чегара дипломатияси* дастлаб шунчаки дипломатик муносабат

деган тушунчани ифодалайдигандек кўринади. Аслида эса *чегара дипломатияси* бу муносабат ифодалашнинг воситасидир. Муносабат шакллари турли хил бўлиши мумкин. Улар йўналиш турига қараб миқдоран ошиб боради. Яъни, *минтақавий ва трансминтақавий – савдо-сотиқ йўналиши, чегара билмас дўстлик – бадиий-адабий йўналиш, ҳудудлараро – минтақалараро – кўрсаткич йўналиши*. Муносабатни ифодалаш йўналишлари турли-туман шаклларда: савдо-сотиқ, тижорат, саёҳат, сафар қабиларда амалга оширилиши мумкин. Йўналишлар миқдор жихатидан қанча кўп, сифат жихатидан қанча ранг-баранг бўлмасин, уларнинг умумий мазмуни чегара дипломатиясининг макро семантикасига бориб туташади.

РЕЗЮМЕ. Мақола дипломатик нутқ лексикасининг парадигматик қатори аъзоси – «Чегара дипломатияси»нинг систем-структур тадқиқи бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена системно-структурному исследованию члена парадигматического ряда лексики дипломатической речи – «Дипломатия границ».

RESUME. The article is devoted to the system-structural study of "Border Diplomacy", a member of the paradigmatic series of diplomatic speech vocabulary.

Таянч сўз ва иборалар: чегара, инвариант, сема, ҳудуд, синтактик бутунлик, парадигма, семантик муносабат.

Ключевые слова и выражения: граница, инвариант, сема, территория, синтаксическая целостность, парадигма, семантическое отношение.

Key words and word expressions: boundary, invariant, sema, region, syntactic integrity, paradigm, semantic relation.

Акмал САИДНОМАНОВ

ЎЗБЕК ТИЛИ ТИББИЁТ ТЕРМИНОЛОГИЯСИДА ЎЗ ВА ЎЗЛАШГАН БИРЛИКЛАР

Ўз қатлам тил лексик системасининг негизини, унинг миллий ўзига хослиги ва мустақиллигини белгиловчи асосий омил саналади. Ўзбек тилининг луғат таркиби, унинг ўзбек халқи тилининг сўз бойлиги сифатида шаклланиши, бунга хос ички қонуният ва хусусиятлар, биринчи навбатда, ўз қатламда кўринади. Ўзлашган қатламга эса турли тарихий даврларда халқлар орасидаги иқтисодий-ижтимоий, сиёсий ва маданий алоқалар асосида бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар қиради¹.

Она тилимизнинг ўз қатлам лексикасини генетик жиҳатдан туркий бўлган сўзларгина ташкил этмайди. Ўзбек тилининг сўз яшаш тизимида ўзбек тилига бошқа тиллардан қирган сўз материалдан кенг фойдаланиш ҳоллари мавжуд. Чет тилдан қирган негизларга ўзбекча аффиксларни қўшиш орқали, қолаверса ўзлашган сўздан эмас, ўзлашган элементлардан фойдаланиб янги сўз ҳосил қилиш имкониятлари ҳам учраб туради. Ўзбек тилининг грамматик қурилиши негизда, ўзбек тилининг ўзида мазкур усулларда ҳосил қилинган сўзлар ўз қатламга қиради. Чунки бундай лексемалар гарчи чет тилдан қирган сўзлар базасида яратилса-да, ўзбек тилининг ўзида ясалган, бу тилнинг ўз қонуний ривожланиш маҳсулидир. Демак, ўз қатламга ўзбек тилида азалдан мавжуд ва генетик жиҳатдан бу

¹ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1965, 150-бет.

тилнинг ўзиники бўлган туб (асл) туркий сўзлар ва ўзбек тилининг ўзида ясалган сўзлар киради². Мавжуд асосларга таянган ҳолда ўзбек тиббиёт терминологияси тизимида ўз қатлам маҳсули сифатида қараладиган терминлар тизимига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Соф ўзбекча (туркий) тиббий терминлар. Ҳозирги тиббий терминологияга мурожаат этилганда унда кўплаб ўзбекча терминлардан фойдаланилаётганлиги ҳақида тасаввур туғдириш мақсадида Азимжон Қосимовнинг “Тиббий терминлар изоҳли луғати”даги далилларга мурожаат қиламиз. Мазкур тўрт жилдли луғатнинг биринчи жилдида қарийб 5000 та ўзбекча яққа ва бирикма терминлар киритилиб, изоҳлаб берилган. Луғатда терминларнинг туб ва ясама турлари акс эттирилганки, улардан айрим намуналар келтирамиз: а) туб терминлар: *безгак, без, қон, биқин, буйрак, букур, буқоқ, бўкса, ёноқ, илик, ичак, йиринг, йўтал, кал, кар, сақов, кемтик, чаноқ, кўкрак, кўр* ва бошқалар; б) ясама терминлар: *аксирши, иситма, босинқираши, бурма, согайши, бўртма, бўзма, дамлама, дудуқланиши, дўмбоқ, ёрилиши, ёғсизлантириши, зирқираши, йўлдоши, кекириши, оғрик, кўйдирги, кучаник, кўникма*³ ва бошқалар.

2. Сўз ясаш тизимининг ички имкониятлари асосида чет тилга мансуб сўз ва қўшимчалар иштирокида ҳосил қилинган ўзбекча тиббий терминлар. Тиббий терминлар таркибида ўзбек тилига ўзлашиб, тузилиши бирдан ортик сўзлардан ташкил топган, компонентлари турли тилларга мансуб бўлган бундай терминларга қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин: а) арабча+ўзбекча: *меъда буралиши, нафас йўллари, нафас қисиши, жароҳат бўшлиги, руҳий толиқшилик, сунъий қорачиқ, табиий ўчоқ, талоқ буралиши, тиббий кўрик*; б) ўзбекча+арабча: *йирингли балғам, тиши тожи, тортишиши қасали, туғуруқ фалажи, юрак-томмир жарроҳи*; в) форс-тожикча+ўзбекча: *бачадон бўшлиги, гавҳар халтаси, милк қонаши, мушак қисқариши, тухумдон буқоғи, мушак чурраси, бачадон шовқини*; г) ўзбекча+форс-тожикча: *муртак бачадон, танглай болиши, тақим мушаги, тери шохи, тиши болиши, эшитув найи, ясси панжа*; д) ўзбекча+русча-байналмилал: *оддий сикоз, юрак паузаси, қоринча тахикардияси, кўзойнак симптоми, ўчоқли склеродерми*; е) русча-байналмилал+ўзбекча: *аллергик иши, невроген қабзият, аутологик зардоб, сероз парда, симпатолитик воситалар, тиреотоксик юрак, токсин синдром*. Бу сўз ва бирикмали терминлар бошқа тиллардан кирган сўз ва қўшимчалар заминида яратилган бўлса-да, ўзбек тилининг ўзида ва бу тилнинг ўз қонун-қоидалари асосида ясалганлиги билан ўз қатлам маҳсули ҳисобланади.

Ўзбек тили ўзининг тараққиёт жараёнида жуда кўп мураккаб йўлни босиб ўтган; бир системадаги ва ҳар хил системадаги кўп тиллар билан муносабатда бўлган. Шунга кўра унинг сўз таркибида бошқа тиллардан кирган лексик қатламлар; хусусан, форс-тожик, араб, рус тиллари ва рус тили орқали ғарб тилларидан ўзлашган сўзлар, айникса, интернационал

² Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985, 53-бет.

³ Қосимов А. Тиббий терминларнинг изоҳли луғати. 4 жилдли. – Тошкент: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашрети, 2003.

терминлар кенг ўрин эгаллайди⁴. Зотан, турли тарихий даврларда халқларнинг ўзаро турли алоқа, муносабатда бўлиши, ижтимоий шароит ва муносабатларнинг характериға кўра бир тилдан иккинчи тилға озми-кўпми сўз, термин, ҳатто грамматик элементларнинг ўтиши⁵, табиийдир. Бу ҳолат турли соҳалар лексикаси кузатилганда яққол кўзға ташланади. Замоनावий ўзбек тиббиёт терминологияси ҳам бундан мустасно эмас, албатта. Соҳа терминологияси ўрганилганда тизимда чет тилларидан ўзлашиб, замонавий ўзбек тиббиёт терминологиясининг мулкига айланган тиббий терминлар катта миқдорни ташкил этаётганлиги аниқланди. Қуйида шундай терминлар хусусида сўз юритилади.

I. Араб тилидан ўзлаштирилган терминлар. Араб тили IX–X асрларда ўзбек тилиға дин-ислом тили, фан, маданият, давлат тили сифатида сезиларли таъсир ўтказди. Ўзбек-араб тилларининг ўзаро алоқаси ва таъсири натижасида ўзбек тилида кўплаб арабча сўз ва терминлар пайдо бўлди. Мазкур омиллар туфайли она тилимизнинг турли соҳа ва тармоқларига ҳам кўплаб илмий ва касбий терминлар ўзлашди. Хусусан, халқ ҳаёти билан бевосита алоқада бўлган тиббиёт соҳасида ҳам саноксиз арабий терминлар пайдо бўла бошлади. Аҳамиятлиси, мазкур ўзлашмаларнинг кўп қисми ҳозирги кунгача тиббиётға оид манбаларда қўлланилиб келмоқда. Улар турли типдаги луғатларда ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, беш жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”нинг шунчаки танлаб олинган қисмлари ўрганиб чиқилганда қуйидаги асли арабий терминлар изоҳланганлиги аниқланди: *асаб, ақл, балогат, балгам, басир, вабо, васваса, васвос, ваҳима, дабба, даво, димоғ, диққат, табиб, табобат, тажриба, талваса, талоқ, тафаккур, таъб, таъм, таҳлил, аврат, доришишифо, заиф, бавосир, жароҳат, жарроҳ, зотилжам, назла* ва бошқалар⁶.

II. Форс-тожик тилидан ўзлаштирилган терминлар. Ўзбек тилиға лексема ўзлаштиришдаги энг қадимги манбалар яна бири форс-тожик тили саналади. Бугунги ўзбек тили луғат таркибида форс-тожикча сўзларнинг кўп миқдорда учраши ўзбек-тожик халқлари алоқаларининг узоқ тарихи билан чамбарчас боғланган. Икки қардош халқ бўлган ўзбек ва тожик халқлари асрлар давомида бир хил иқтисодий ва маданий шароитда яшаб келганликлари натижасида ўзбек сўзлари тожик тилиға, кўплаб тожик сўзлари эса ўзбек тилиға кириб ўзлашиб қолган. Бу икки халқ ўртасидаги ҳамжиҳатлик, ҳар соҳадаги яқин муносабатлар тилнинг лексик составида бевосита акс этди. Ўзбек тилида нашр этилган тиббиётға оид дарслик ва қўлланмалар, рисоалар ва бошқа манбаларда форс-тожик тилларидан ўзлаштирилган терминлардан ҳам фойдаланиб келинмоқдаки, уларнинг кўпи қадимги даврдаёқ ўзбек тилиға кириб келган. Бундай терминлар махсус луғатларда ҳам, икки тилли ёхуд изоҳли луғатларда ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, беш жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да тиббиётнинг у ёки бу соҳасиға оид форс-тожикча терминлар

⁴ Турсунова Т. Меъморлик терминларининг лексик-грамматик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 1987.

⁵ Абдуллаев Ф. Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларига доир // Тил ва адабиёт институти асарлари. 1-китоб. – Тошкент, 1949, 88-бет.

⁶ Кўрсатилган “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”, I, II, IV жилдлар.

киритилган ва тегишлича изоҳланган. Буларнинг айримлари қуйидагилардан иборат: *бачадон, бод, гул, дам, дард, дармон, дароз, дори, доривор, дардманд, доғ, калла, кар, карахт, кашанда, кўса, таб, тан(а), тахтакач, тоб, дармана, доринома, дорихона, дорифуруш, доришунос, бетоб, бемор, говмижжа, дардисак, доя, захм, зардоб, захра (зарда), нохуна* ва бошқалар⁷.

Бу каби форс-тожик ва араб тилига мансуб сўзлар аллақачон тилимизга чуқур сингиб кетган ва Н.А.Баскаков таъкидлаганидек, кўп асрлар давомида қўлланиши оқибатида мазкур арабча-форсча ўзлашмалар эндиликда Ўрта Осиё халқларининг ўз тил бойлигига айланган⁸.

III. Русча-байналмилал ўзлашма терминлар. Ўрта Осиёга XIX асрнинг охирида жаҳон халқлари ҳамкорлигида вужудга келтирилган илм-фанлар билан бирга уларнинг минг йиллар давомида шаклланиб келган турли-туман терминлари ҳам кириб кела бошлади. Бу жараёнларнинг амалга ошувида рус тили ўзига хос кўприк вазифасини бажарди. Рус тилидан ва у орқали бошқа ғарб тилларидан ўзбек тилига сўз ва ибораларнинг кириб келиши чор Россияси юртимизни босиб олган даврлариданок бошланган бўлиб, бу жараён дастлаб жонли сўзлашув тили орқали амалга ошган бўлса, кейинчалик матбуот пайдо бўлгач, турли газета ва журналларда чоп этилган материаллар, таржима дарсликлар ва давлат ҳужжатлари, баъзи русча-ўзбекча луғатлар ва бадий адабиёт орқали бу жараён янада жадаллашди. Рус тилининг бевосита таъсири натижасида бошқа тилларда бўлгани каби ўзбек тилида ҳам русча-интернационал лексик фонд пайдо бўлди. Айниқса, терминологияда интернационаллашиш рўй берди. Демак, мана шундай жараёнда русча-интернационал сўзларни ўзлаштириш ўзбек илмий терминологияси учун зарурий бир ҳол бўлиб, бу фан ва техника тараққиётининг тақозоси эди...⁹ Айнан ўша даврларда ўлкада Европа ва Россия табобати ҳам жорий этила бошланди. Шуниси борки, хатто XIX асрнинг 80–90-йилларигача тиббиёт ўқув юртларида дарслар рус тилида олиб борилди, дарслик ва қўлланмалар рус тилида ёзилди. Табиийки, бундай омиллар натижаси ўлароқ, ўзбек тилида кўплаб русча-байналмилал тиббий терминлар қўллана бошланди. Уларнинг эса сон-санови йўқ. Шунинг учун ҳам ҳозирги кунда ўзбек тиббиёт терминологияси ўта байналмилаллашган терминологик тизим сифатида баҳоланади¹⁰.

А.Мадвалиев русча-интернационал терминларнинг ўзбек тилига ўзлаштирилишига оид қарашларида рус тилидан ўзбек тилига кириб келган ва кириб келаётган сўз ва терминларни рус тилининг ўз сўзлари ҳамда рус тили воситасида ўзлашган Ғарбий Европа тилларига мансуб

⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: ЎМЭ, 2006–2008.

⁸ Б а с к а к о в Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. – М., 1959. С. 69.

⁹ М а д в а л и е в А. Ўзбек кимё терминологиясининг ривожланишида русча-интернационал сўзларнинг роли // Тилшунослик масалалари. – Тошкент: Фан, 1978, 150-бет.

¹⁰ М а д в а л и е в А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. – Тошкент, 2017, 236-бет.

интернационал сўз ва терминлар¹¹ каби қисмларга ажратиш мумкинлигини таъкидлайди. Демак, мавжуд асосга таянган ҳолда рус тили орқали кириб келган тиббий терминларни ҳам таркибан қуйидагича гуруҳларга бўлиш мумкин: а) бевосита рус тилининг ўзидан ўзлаштирилган тиббий терминлар: *палата, рак, гзелка, насилка*; б) юнон ва лотин тилларга мансуб байналмилал тиббий терминлар: *аденоидлар, аденома, аккомодация, аллергия, амбулатория, ампула, амплутация, ангина, ангиома, апоплексия, аптека, ататия, атитмия, рахит, ревматизм, резекция, рецепт, сепсис, скальпель, склероз*; в) юнон ва лотин тилларига мансуб сўз ясовчи элементлар (префикслар, суффикслар) иштирокида сунъий ҳосил қилинган байналмилал тиббий терминлар: *неврология, ортопедия, невралгия, гемодез, антигенлар, гемоглобин, реакция, реанимация*¹² кабилардан ташкил топган. Умуман олганда, бевосита рус тилидан ва у орқали Европа тилларидан ўзлашган русча-интернационал лексика қатлами, бир томондан, тилимизнинг луғат бойлигини оширган бўлса, иккинчи томондан, халқаро микёсда умумий бўлган муштарак лексик қатламни вужудга келтириб, ўзаро илмий алоқаларни мустаҳкамлашга кўмаклашади.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада ўзбек тиббиёт терминологиясидаги ўз ва ўзлашган қатлам ҳақида сўз юритилиб, терминологик тизимда тиббиёт терминларининг тадқиқ этилиши ва тугган ўрни ёритилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье изучены собственный и заимствованный пласты в узбекской медицинской терминологии, освещены изученность и роль медицинских терминов в терминологической системе узбекского языка.

RESUME. This article discusses an independent and learned layer of Uzbek medical terminology, the study of medical terms in the terminological system and the role of the Uzbek language in medical terminology.

Таянч сўз ва иборалар: терминология, ўз қатлам, ўзлашган қатлам, касаллик номлари, терминэлементлар, русча-интернационал, лексикология, терминологик тизим, лексикография.

Ключевые слова и выражения: терминология, собственный пласт, заимствованный пласт, названия болезней, терминологические элементы, лексикология, терминологическая система, лексикография.

Key words and word expressions: terminology, own layer, mastered layer, names of diseases, terminology, Russian-international, lexicology, terminological system, lexicography.

А.АХРОРОВ

МАҚОЛЛАРДА СЎЗЛАШ ОДОБИ МАСАЛАСИ

Маълумки, қисқа-лўнда гапириш ҳам, кўп ва маънисиз сўзлаш, ўз фикрини аниқ баён қила билмаслик, гапни чўзиш, чайналиб гапириш, такрор-такрор гапириш, нутқда айрим сўзларни кўп ишлатиш (энди, шундай қилиб, ҳўш, нима эди, хуллас... кабилар), узоқ вақт гапириш каби хусусиятлар ҳам инсон характерини белгилайди, унинг нутқ одоби билан боғлиқ ахлоқий жиҳатларини кўрсатади. Қисқа-лўнда гапирувчилар ҳам, чўзиб гапирувчилар ҳам ҳамма даврларда бўлган. Биринчи тоифадагилар мақталган, ҳурматга сазовор бўлган, иккинчи тоифадагилар қораланган,

¹¹ Мадалиев А. Русча-интернационал терминларнинг ўзбек тилида фонетик жиҳатдан ўзлаштирилишининг айрим хусусиятлари // Ўзбек терминологиясида лексик вариантлар. – Тошкент: Фан, 1986, 8-бет.

¹² Мисоллар олинган манба: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. – Тошкент: ЎМЭ, 2006–2008.

эътибордан колган. Демак, бу хусусият инсоннинг ахлоқ меъёрини билдирган.

Инсонларда қиска, лўнда, аммо маънодор гапириш хусусиятларини шакллантириши масаласи ўзбек халқ мақолларида ҳам ўз ифодасини топган энг муҳим масалалардандир. Бундай сўзлаш нутқ маданиятининг асоси саналиб, инсоннинг комиллик даражасини белгилайди: “Арқоннинг узуни, гапнинг қисқаси яхши”; “Гапни кам сўзла, ишни кўп кўзла”; “Гапнинг кўпи – чақанинг сийқаси”; “Гапнинг ози – олтиннинг сози”; “Иzzат тиласанг – кўп дема, сиҳат тиласанг – кўп ема”; “Кўп билган – оз сўзлар, оз сўзласа ҳам сөз сўзлар”; “Кўп гап – ортиқча юк” (вариант “Кўп гап – зшакка юк”); “Кўп ёмеир ерни бузар, кўп сўз эрни бузар”; “Кўп гапирсанг – душманга кўл келади”; “Кўп демак билан бўлмагин нодон, кўп емак билан бўлмагин ҳайвон” (вариантлари – “Кўп демак – сўзга мағрурлик, кўп емак – нафсга мағмурлик”); “Ошининг ёғлисию, гапнинг лўндаси яхши”; “Оз сўйла – кўп тингла” (вариантлари – “Оз сўзла – кўп ишла”; “Оз сўйла, кўп ўйла”, “Оз сўзла, сөз сўзла”, “Оз сўзловчи боз сўзлар, боз сўзлаган сөз сўзлар” оз сўзлаш ҳақидаги мақолларнинг тўпламларда вариантлари анчани ташкил килади); “Тил югуриги бошга”; “Узун тил – бошга тўқмоқ, бўйинга сиртмоқ”; “Гап десанг – қоп-қоп, иш десанг – олатогдан топ”¹³.

Кўп ва маънисиз сўзламаслик, қиска ва лўнда гапириш, ихчам жумлалар тузиш, оз сўз, ихчам жумла билан мантиқли маъно ифодалаш, ўринли гап айтиш, суҳбатдошни, тингловчиларни олди-қочди гаплар билан чалғитмаслик каби масалаларни камраб олган яна кўп халқ мақоллари яратилган. Бу мақолларнинг ҳаммасида эзмалик қилиб сўзлаш қораланган, қиска, лўнда, мантиқли гапирувчиларга хайрихоҳлик билдирган.

“Кўп билган – оз сўзлар, оз сўзласа ҳам сөз сўзлар” мақолидаги биринчи ибора (“Кўп билган”) билимли, кўпни кўрган, кўп нарсага ақли етадиган, турмушнинг барча аччиқ-чучугини татиган, турли вазиятларга рўбарў келган, ҳаёт тажрибаси юкори бўлган, ижобий хислатларга эга бўлган инсонни билдиради (у фақат билимгагина эга бўлган инсон); иккинчи ибора (кенг маънода) – оз сўзламоқ – “ўйлаб, ҳамма жиҳатларни (ўрин, вазият, кайфият, вақт ва бошқаларни) ҳисобга олиб, энг мақбул ифодани танлаб, кам сўз ишлатиб фикр баён қилмоқ” демақдир. Кейинги иборада мақолнинг иккинчи қисми (“Оз сўзласа ҳам сөз сўзлар”) нуткий полифонияни шакллантирган ҳолда, ўйлаб сўзлангани билан, бу оз сўзда катта мазмун-маъно, мантиқли фикр, салмоқли ғояни билдиради. Яъни мақол қиска, оз сўз билан салмоқли, энг муҳим, асосий фикр ифодаланиши зарурлиги каби нутқ маданиятига алоқадор энг муҳим масалани ўртага ташламоқда.

Маълумки, камгаплик, сафсатабозлик қилмаслик, сўз танлаш, сўз қўллаш, ўз нутқини назорат қилишга эътиборли бўлиш, ўринсиз гапларни айтивермасликдан тийилиш каби жиҳатлар маданийлик даражаси юкори

¹³ Келтирилган мақоллар ушбу манбалардан олинди: Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984; Ўзбек халқ мақоллари. Икки жилдлик. – Тошкент, 1987; Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Ҳикматнома. Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1990.

бўлган шахсларга хосдир, яъни инсоннинг нуткий фаолиятидаги маданийлик даражасини ҳам белгилайди. Шунга кўра, халқ мақолларида бу жиҳатларга алоҳида эътибор қаратилганлиги кўрилатаётган мисоллардан маълум. Нутқ маданиятига алоқадор халқ мақолларининг умумий миқдори 350 дан ортик бўлиб, иборалар, нақллар, хикоялар, ривоятлар, ҳикматлар каби бирликларнинг умумий миқдори эса жуда кўпдир. Халқ мақолларининг таркибий қисмига кирувчи нутқ маданияти масалаларига оид бўлган мақоллар, улар ичида, айнан, камгаплик, маънисиз ва кўп гапириш муаммосини ўзида акс эттирганлари энг кўпини ташкил этади. Яъни 100 га яқин ўзбек халқ мақоллари камгаплик ва эзмаликка алоқадордир. Халқ мақолларида (уларнинг ҳар бири жуда ихчам шаклланган бўлади) эзмаликнинг салбий оқибатлари, зарарли томонлари ҳам, ихчам, лўнда, таъсирчан нутқ сўзлашнинг ижобий томонлари, фойдалари ҳақидаги фикрлар ҳам жуда содда ва тушунарли тарзда ўз ифодасини топганлигини кўрамиз. Халқ мақоллари оддий насихат кўринишида эмас, балки асосланган, далилланган, таъсирчан насихатлар тарзида, жуда аниқ шакллантирилган: “*Тил югуриги бошга*”; “*Иzzат тиласанг, кўп дема*”; “*Гапирганинг қумуш, гапирмаганинг олтин*” каби халқ мақолларида эзмалик, сергапликнинг зарарли томонларига ишора бор. “*Тил югуриги бошингни ейди*”, “*Тилинг туфайли бошингдан айрилсан*”, “*кўп зарар кўрасан*” каби фикрлар “*Тил югуриги бошга*” мақолида ўз ифодасини топган бўлса, “*Гапнинг ози – олтиннинг сози*”; “*Ўзига боқма, сўзига боқ*”; “*Тилингда бўлса болинг, қулиб турар иқболинг*”; “*Яхши гап билан илон инидан чиқар*” тарзида шакллантирилган мақолларда айтилган яхши гапнинг фойдаси, самараси ҳақида фикрлар баён қилинган.

Хулоса сифатида айтганда, эзмалик, сергаплик, ўйламай гапиришлик, гапни чўзиш, фикрни кўп ўринсиз сўзлар билан баён қилиш, сўзларни ноўрин такрорлайвериш инсон нуткий маданиятидаги етишмовчилик – нуқсондир. Бу эса бундай инсонлар маънавиятининг паст даражада эканлигини кўрсатади. Бу муаммо нутқ маданиятига алоқадор асосий масалалардан бири бўлиб қолаверади. Камгаплик, ўйлаб гапиришлик, лўнда, ихчам, таъсирчан, манткли, аниқ жумлалар тузиш кўникмаларига эга эканлик, ўз ўрнида, одоб билан бошқаларнинг гапини бўлма, уларни зериктирмай, сўзловчилар ва тингловчиларга оғир ботмайдиган тарзда, навбатга, мавқега қараб сўзлаш ҳам инсон маданиятининг юқори даражада эканлигини кўрсатади ва бу нутқ маданиятига алоқадор асосий масалалардан бири ҳисобланади. Ҳар икки масала, муносабат ўзбек халқ мақолларида ихчам тарзда, лўнда фикр намунаси сифатида ўз ифодасини топган. Комил инсонни, хозирги кунда, ана шу жиҳатдан шакллантиришда ўша қайд этилган мақоллар муҳим аҳамият касб этади.

РЕЗЮМЕ. Мазкур тадқиқотда мақолларда нутқ маданияти, мулоқот одоби, муомала маданияти масалаларининг ифодаланиши, уларнинг ичида алоҳида гуруҳ сифатида олинishi мумкин бўлган қисқа гапириш, эзмалик ҳақидаги мақолларнинг комил инсон тарбиясидаги ўрни ва аҳамияти ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В данном исследовании изучены выражение вопросов культуры речи, этики общения, культуры общения в пословицах, а также роль и значение отдельной группы пословиц о краткости и пустословии в воспитании гармонично развитого человека.

RESUME. The following research work discusses the expression of issues related to speech culture, ethics of conversation, culture of treatment, also it discusses role and importance of proverbs in upbringing ideally developed youth about ethics of brevity, twaddle, that can be taken into separate group.

Таянч сўз ва иборалар: нутқ маданияти, муомала маданияти, мулоқот одоби, сўзлаш этикаси, қомил инсон тушунчаси, қисқалик, эзмалик, мақоллар, афоризмлар, тўғрилиқ, ихчамлик.

Ключевые слова и выражения: культура речи, культура общения, этика общения, гармонично развитый человек, краткость, пустословие, пословицы, афоризмы, правильность речи, сжатость.

Key words and word expressions: speech culture, culture of treatment, ethics of conversation, ideally developed person, brevity, twaddle, proverbs, aphorisms, correctness of the speech, conciseness.

Гулзода СОАТОВА

ЎЗБЕКИСТОНДА УРХУН-ЭНАСОЙ ЁДГОРЛИКЛАРИ ТАДҚИКИ

Урхун-Энасой ёдгорликларини ўрганишга А.Фитрат, О.Шарафиддинов, Н.Маллаев, А.Қаюмов, А.Рустамов, Ғ.Абдурахмонов, Э.Умаров, Т.Салимов, Б.Тўхлиев, Н. Раҳмонов, Қ.Содиқов каби ўзбек олимлари ҳам ўзларининг муносиб хиссаларини қўшганлар. Жумладан, бу ёдгорликнинг топилиш тарихи Н.Маллаевнинг “Ўзбек адабиёти тарихи”, Б.Тўхлиевнинг “Ўзбек адабиёти”, А.Қаюмовнинг “Қадимият обидалари” асарларида ёритилган. Ҳ.Зариф, М.Саидов, Б.Саримсоқов, М.Жўраев, С.Турдимов, А.Мусақулов, Ғ.Ақромов, Ж.Эшонқуловлар ўз ишларида бу борада у ёки бу даражада тўхталиб ўтганлар. Лекин бу умумтуркий маънавий меросимизни ўрганишда Қосимжон Содиқов ва Насимжон Раҳмоновларнинг хизматлари бекиёс.

Қ.Содиқов ёдгорликларнинг тилини, тарихини ва фалсафий қарашларини ўрганиб, илмий тадқиқотлар яратиш билан бир қаторда Урхун-Энасой ёдгорликларини ўзбекчага таъдил қилди. Ўзбекистондан топилган битикларга асосланиб, Ўзбекистон кўҳна туркий рун ёзувларининг макони бўлган деган хулосага келди. Ёдгорликлар тили, услубияти, диалектикаси, фонетикаси ва морфологиясини ўрганди. Талабалар учун муҳим аҳамиятга эга асарлар ва дарслик китоблар яратиб, Ўзбекистонда янги туркологиянинг ривожига катта ҳисса қўшди. Олимнинг Урхун-Энасой ёдгорликларининг тадқиқига бағишлаб ёзган асарларини қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўргансак, мақсадга мувофиқ бўлади:

1. Урхун-Энасой ёдгорликларининг тилини ўрганишга бағишланган асарлари: “Эски уйғур ёзуви”, “Қадимги туркий ёзувлар” ва “Қадимги туркий тил” фанларидан дарс матнлари, “Илк ва ўрта асрлар туркий матнлари номларининг изоҳли луғати”, “Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши”, “Кўк турк битиклари ва уларнинг тарихий талқини” номли китоблари, “Ёзма ёдгорликларда айрим ундошларнинг тараккиёт масаласи”, “Кул тигин, Билга ҳокон битикларидан ўрин олган “ҳоқон” сўзининг бошламалари ва ёдномаларнинг матн тузилиши ҳақида”, “Кул тигин ва Билга ҳокон битигларининг матний-киёсий таҳлили”, “Ўзбекистонда топилган кўк турк ҳарfli матнлар”, “Турк-моний диний жамоаларида яратилган ёзма манбалар”, “Тилшуносликнинг долзарб масалалари” номли мақолалари Урхун-Энасой ёдгорликларининг тилини ўрганишга бағишланган.

Жумладан, “Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши” (2006) тадқиқотида энг кўхна ҳамда ўрта асрларда яратилган туркий ёдгорликлар асосида ўзбек адабий тилининг шаклланиши, мумтоз адабий тилнинг юзага келиши, унинг ўзига хос хусусиятлари таҳлил этилади¹.

2. Урхун Энасой ёдгорликларининг тарихини ўрганишга доир асарлари: “Ўзбек адабий тили тарихидан”, “Уйғур ёзуви тарихи”, “Туркий матннавислик тарихидан”, “Кўк турк битиклари: матн ва унинг тарихий талқини”, “Ёзув тарихи ва китобат санъати”, “Ўзбек тили тарихи”, “Туркий тил тарихи”, “Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан” номли китоблари ва “Кул тигин ва Билга хоқон битиклари: тарихий манбанинг матн тузилиши” номли мақолалари Урхун-Энасой ёдгорликларининг тарихий томонларини ўрганишга бағишланган. Масалан, “Кўктурк битиклари: матн ва унинг тарихий талқини” (2004) китобида кўк турк обидалари номи билан юритилаётган битиклар тарихий-матний жиҳатдан таҳлил этилади. Битиклар асосида кўк турк даври тарихнавислигининг ўзига хос жиҳатлари, матн тузиш принциплари ҳақида баҳс юритилади².

3. Урхун-Энасой ёдгорликларини тадқиқига бағишланган фалсафий асарлари: “Қадимги туркий халкларнинг диний-фалсафий қарашлари”, “Шарқ фалсафаси” (“Қадимги туркий халкларнинг диний-фалсафий қарашлари”) “Эски турк фалсафаси” номли китоблари ва “Қадимги туркларнинг олам ва унинг тузилиши тўғрисидаги кўзкарашлари” номли мақоласи ёзма ёдгорликларни фалсафий жиҳатдан ўрганadi.

Н.Рахмонов Урхун-Энасой ёдгорликларининг туркий эпослардан ўсиб чиққан асар эканлигини айтиб, ёдгорликларни ўрганиш асносида ўзбек халқи тарихини ўрганишни узок асрлардан бошлаш кераклиги таъкидлайди. Турк хоқонлиги маданиятини ўрганиб, шахзодалар Кул тигин, Билга хоқон ва маслаҳатчи Тўнюкукнинг қахрамонликлари, ватанпарварлиги, халқ тақдирини ўзиникидан устун қўйиш ҳислатларини бизга узок ўтмишдан қолган мерос эканлигига эътибор қаратади. Туркий-рун ёзувида битилган битиклар Ўзбекистон ҳудудидан ҳам анчагина топилганини, уларнинг маъноларини асарларида кўрсатиб берди. Умуман, олимнинг Урхун-Энасой ёдгорликлари тадқиқига бағишлаб ёзилган асарларини қуйидагича ўрганиш мумкин:

Урхун-Енисей ёдгорликларининг бадииятини ўрганишга бағишланган асарлар: “Тошга битилган китоблар”, “Инсон руҳининг садоси”, “Битиглар оламида”, “Кўхна битигтошлар”, “Ўзбекистоннинг кўхна туркий-рун ёзувлари”, “Ўзбек мумтоз адабиётининг намуналари”, “Ўзбек адабиётини даврлаштириш масалалари” каби китобларида ёдгорликларнинг маъноси, мазмуни, адабий томонлари ўрганилган. Жумладан, Бокижон Тўхлиев билан ҳаммуаллифликда ёзган “Ўзбекистоннинг кўхна туркий-рун ёзувлари” (2006) китоби Урхун-Энасой ёдгорликларининг мантикий давоми сифатида Ўзбекистондан

¹ S o d i q o v Q. Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi. – Toshkent: Sharqshunoslik instituti, 2006.

² S o d i q o v Q. Ko'k turk bitiklari: matn va uning tarixiy talqini. – Toshkent: Sharqshunoslik institute, 2004.

топилган туркий-рун ёзувидаги топилмалар хақида маълумот беради³. Ўз навбатида, бу гуруҳнинг ўзи ҳам иккига бўлинади: а) Урхун-Энасой ёдгорликларининг фолклористикаси: “Туркий ёзма адабиёт ва оғзаки эпик анъаналар муносабатига доир” маколasi, “Урхун Енисей ёзма ёдгорликлари ва туркий эпослар муносабати” докторлик иши (1991), Туркий халқлар сеҳрли эртақларида эврилиш (метаморфоза) ва унинг мифологик сюжетлар билан муносабати “Ўзбек фольклоршунослигининг долзарб масалалари” тўпламида, “Фольклоризм ва мифологизация – қадимги туркий адабиёт асоси” каби илмий асарларида ёдгорликлардаги фольклор намуналарини ўрганади; б) Урхун-Энасой ёдгорликларининг назарияси: “Кул тигин ёдномаси поэтикаси” (“Ўлмас обидалар” таркибида), “Қадимий ҳикматлар”, “Кул тигин ёдномасида аллитерация”, “Кул тигин ёдномасида адабий этикет”, “Култигин ёдномасида бадий санъатлар” каби илмий асарлари ёдгорликлардаги насрий ва шеърий санъат турлари намуналарини ўрганади.

Маълум бўладики, Қ.Содиқов ўз асарларида ёдгорликларнинг тил хусусиятларини ва тарихий, фалсафий томонларини ёритган бўлса, Н.Раҳмонов эса уларни назарий ва бадий жиҳатдан ёритиб берди.

РЕЗЮМЕ. Маколлада Насимхон Раҳмонов, Қосимжон Содиқовларнинг ўзбек туркологиясининг шаклланиши ва ривожланишидаги хизматлари илмий асосда кўрсатиб берилди.

РЕЗЮМЕ. В данной статье обоснован вклад Насимхона Раҳмонова и Қасимжана Содиқова в становлении и развитии узбекской тюркологии.

RESUME. The article presents the contribution of Nasimkhon Rakhmonov and Kasimjon Sodiqov in the formation and development of Uzbek Turkology on a scientific basis.

Таянч сўз ва иборалар: Урхун-Энасой, туркология, “Тўноқук”, “Кул тигин”, “Билга хокон” битиглари ва “Ирк битиги”, Турк хоконлиги

Ключевые слова и выражения: Орхон-Энасай, тюркология, памятники “Тонюкук”, “Кул тигин”, “Билга хақан” и “Ирк битик”, Турецкий каганат.

Key word and words expressions: Orkhon-Enasay, Turkology, “Tonyukuk”, “Kul tegin”, “Bilga khogan” inscriptions and “Irq bitigi”, Turkish dynasty

³ R a h m o n o v N., M a t b o b o y e v B.. O‘zbekistonning ko‘hna turkiy-run yozuvlari. – Toshkent: Fan, 2006.

ФАНИМИЗ ЗАҲМАТКАШЛАРИ

САМАРАЛИ УМР

Ўзбек адабиётшунослиги фани ривожига, хусусан, адабий танкидчилик ва унинг жанрларини тадқиқ этишга муносиб ҳисса қўшиб келаётган таниқли олима, мохир педагог, филология фанлари доктори, профессор Шоира Аҳмедова 60 ёшни қаршилади.

Аҳмедова Шоира Неъматовна 1960 йилда Бухоро вилоятининг Шофиркон туманида зиёли (отаси Аҳмедов Неъмат фан номзоди, доцент) оиласида туғилган. Бўлажак олима 1976 йилда ўрта мактабни олтин нишон билан тугатгач, 1977–1981 йилларда Бухоро давлат педагогика институти ўзбек филологияси факультетида таҳсил олди. 1981–1983 йилларда ўрта мактабларда ўқувчиларга она тили ва адабиёт фанидан сабоқ берди. 1984 йилдан бошлаб Бухоро давлат педагогика институти (ҳозирда университет) Ўзбек адабиёти кафедрасига ишга қабул қилинди. Кафедрада катта лаборант, стажёр – тадқиқотчи, ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, профессор, кафедра мудири лавозимида фаолият кўрсатиб келди.

1990 йили ўзбек адабиёти кафедраси хузуридаги аспирантурага ўқишга кириб, 1994 йилда филология фанлари доктори, профессор Саиджон Алиев раҳбарлигида 10.01.02 – миллий адабиёт (ўзбек адабиёти) ихтисослиги бўйича “Саид Аҳмад ҳажвиётида бадий маҳорат” мавзuida номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. 2003–2007 йилларда ўзбек адабиёти кафедраси хузуридаги докторантурада таҳсил олиб, академик Б.Назаров раҳбарлигида ўзбек адабий танкиди жанрлари муаммоси устида илмий тадқиқот ишларини олиб борди. 2008 йилда 10.01.08 – Адабиёт назарияси ихтисослиги бўйича “Ўзбек адабий танкидининг жанрий таркиби” мавзусида докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди.

Филология фанлари доктори, профессор Аҳмедова Шоира Неъматовна ўзбек адабий танкидининг тақриз, мақола, танқидий-биографик очерк, адабий портрет, эссе, суҳбат, мактуб каби жанрларининг илк тадқиқотчиларидан, ўзбек адабиёти вакиллари ижодининг тарғиботчиларидан бири сифатида ўзбек танкидчилиги мактаби анъаналарини ҳар жиҳатдан бойитишга, ёшларнинг тафаккурини юксалтиришга, мамлакатимизда ижтимоий фанлар ривожини таъминлашга муносиб ҳисса қўшаётир. Олиманинг адабиёт назарияси, ўзбек адабий танкиди тарихини ўрганиш ва адабий танкид жанрларини тадқиқ этиш, ўзбек мунаққидлари ижодини ўрганиш соҳаларида фундаментал тадқиқотлари бор.

Олима илмий изланишлар билан педагогик фаолиятини бирдай олиб борадиган педагог-адабиётшунослардан биридир. У олий ўқув юртида узок йиллардан бери талабаларга сабоқ бериш билан бирга улар учун кўплаб дарслик ва қўлланмалар яратиш устида иш олиб бормоқда. У истиклол йилларида олий ўқув юрти филология факультети талабалари учун биринчи марта яратилган “Ўзбек адабий танкиди тарихи”

дарслигининг муаллифларидан бири. “Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи”, “Ўзбек адабий танқиди тарихи” ўқув қўлланмаларидан университетларнинг ўзбек филологияси ва педагогика институтларининг ўзбек тили ва адабиёти бакалаврларини, “Касб-хунар коллежларида жаҳон адабиёти намуналарини ўрганиш йўллари” ўқув – усулий қўлланмасидан юртимиздаги касб-хунар коллежлари талабаларини ўқитиш жараёнида фойдаланилмоқда.

Ш.Ахмедованинг дарслик ва қўлланмалардан ташқари “Юмор жилolari” (1997), “Мактубот ва адабий танқид” (2005), “Ўзбек адабий танқиди жанрлари” (2008), “Миллатнинг ҳассос олими” (2012, Б.Назаров билан ҳаммуаллифликда) монографиялари ва “Ёниқ қалб эхтироси” (2012, Н.Қодирова билан ҳаммуаллифликда), “Мунаққид маҳорати”, “Катехезис Наима Каримова (2012, Н.Шодиев билан ҳаммуаллифликда), “Чин олимлик саодати” (2015, Қ.Қахрамонов билан ҳаммуаллифликда), “Саид Аҳмаднинг ҳажвий маҳорати” (2020, Германия), “Феномен критика” (2020), “Абдулла Қодирий олами ва қодирийшунослик” (2020, Германия, Г.Тешаева билан ҳаммуаллифликда) илмий рисоалари, “Бадний матн таҳлили” каби ўқув-усулий қўлланмалари соҳа мутахассислари учун муҳим тадқиқот вазифасини бажариб келмоқда. Айни дамда, олиманинг 300 дан ортик илмий мақола ва тезислари нашр қилинган.

Ш.Ахмедовани шогирдлари ҳам меҳридарё, ҳам талабчан устоз сифатида кадрлашади. У олий таълим тизимида тажрибали, жонкуяр ва фидойи педагог, моҳир ва изланувчан олима, меҳнатсевар ва ташаббускор ходим, самимий ва адолатли инсон сифатида кўп йиллардан бери фаолият кўрсатиб, ўқитишнинг илғор педагогик технологияларини замон руҳи, миллий истиқлол ғояси тамойиллари билан уйғун боғлаган ҳолда талаба ва магистрларга “Ўзбек адабий танқиди тарихи”, “Адабий танқид назарияси”, “Жаҳон адабиёти муаммолари” каби фанларидан сабоқ бериб келади. Олима бир неча Ихтисослашган илмий кенгашлар (Самарқанд, Қарши, Бухоро) аъзоси. Шогирдларидан икки нафари фан доктори, бир неча шогирди филология бўйича фалсафа фанлари доктори.

Иқтидорли олиманинг адабиётни, маънавиятни тарғиб қилишга қаратилган телевидение ва матбуотдаги чиқишлари, давлат ташкилотларидаги маърифий ўқишларда қилаётган маърузалари кўпчиликка манзур. У халқаро ва республика илмий-назарий, илмий-амалий анжуманларида ўз маърузалари билан доимий фаол иштирок этиб келмоқда.

Олима олий таълим профессор-ўқитувчилари ҳамда ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқитувчиларининг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тизимини такомиллаштиришга ҳам ўз хиссасини қўшиб келмоқда. Шу билан бирга олиманинг ташаббуси билан 2015 йилда “Ўзбек филологиясининг долзарб масалалари”, 2016–2018 йилларда уч марта “Истиқлол ва Фитрат ижоди” мавзусида республика илмий-назарий анжуманлари ўтказилди. Ш.Ахмедова кафедра мудир сифатида жамоада соғлом муҳит яратиш йўлида, ўзбек филологияси таълим йўналишида ўқув, ўқув-услубий, илмий, ташкилий, маънавий-маърифий ишларни йўлга қўйишда, кафедранинг университетнинг илғор ячейкаларидан бирига айлантиришда ҳам жонбозлик кўрсатиб келди.

Бу йил табаррук 60 ёшни каршилаган Шоира Аҳмедова айни етуклик палласида. Тиниб-тинчимас олиманинг кўзлаган манзиллари кутлуғ. У ҳамиша изланишда, яратиш иштиёки билан яшамокда. Унинг янгидан-янги тадқиқотлар яратишдан, илм равнақи йўлида изланишдан, шогирдларга устозликдан асло толмаслигини тилаб қоламиз!

*Бахтиёр НАЗАРОВ,
Қурдош ҚАҲРАМОНОВ,
Лайло ШАРИПОВА*

ДАСТХАТЛАР СЕҲРИНИ ТУЙИБ...

Кўҳна маънавиятимиз сарчашмаларининг билимдонлари сирасида шундай нозикбинлар борки, улар ижодининг илк палласида танлаган муаммони назарий жиҳатдан атрофлича тадқиқ этиб, кўплаб китоблар яратиш билан бирга, бадий неъмат инжуларини кенг халқ оммасига етказиш йўлида ҳам захмат чекиб юрадилар. Бетиним захмат соҳиби, ўнлаб камёб манбалар ношири Саидбек Ҳасанов ана шундай аҳли тамизлардан бирidir.

Умр бўйи матншунослик ҳамда манбашунослик билан машғул бўлишга аҳд этган Саидбек Ҳасанов 1945 йили Янгийўл шахрида туғилган. Ўрта мактаб хатмидан сўнг С.Ҳасанов Ўзбекистон давлат университетининг Шарқшунослик факультетига ўқишга киради. Беш йиллик ўқиш давомида у Шарқ филологияси, хусусан, араб тили ва адабиёти асосларини пухта ўрганади, талабалар илмий жамиятининг ишларида фаол қатнашади. Олий таҳсилдан сўнг тақдир уни миллат фидойиси Ҳамид Сулаймонов билан рўпара қилади. Натижада, у Ўзбекистон давлат Адабиёт музейида лаборант, кичик илмий ходим сифатида ишлай бошлайди. Ҳиндистон, Россия, Франция мамлакатлари бўйлаб ўзбек маънавияти, адабиёти ва тасвирий санъат намуналарини топиш, ўрганиш бўйича уюштирилган экспедицияларда дастхатларни ўрганишда устози Ҳ.Сулаймонов билан бирга тинимсиз ишлайди. Бобур ижоди юзасидан тадқиқот олиб боради; мақолалар нашр эттиради, анжуманларда илмий маърузалар билан иштирок этади. Ана шу жараёнда Бобурнинг “Аруз ҳақида рисола”сини мукамал сўзбоши, тавсиф, илмий изох, кўрсаткичлар билан нашр эттиришга муваффақ бўлади.

Бир неча йил матншунослик ва манбашунослик йўналишида олиб борилган изланишлар ўз мевасини берди: 1970 йили С.Ҳасанов Самарқанд давлат университети қошидаги Ихтисослаштирилган илмий кенгаш йиғилишида “Бобурнинг “Аруз ҳақида рисола” асари хусусида” мавзусида диссертация химоя қилиб, филология фанлари номзоди деган илмий даражани олади. Кенгаш мажлисида сўзга чиккан расмий ва норасмий тақризчилар тадқиқотни бобуршуносликда бир янгилик сифатида баҳолайдилар ва бир овоздан қўллаб-қувватлайдилар.

Ёш манбашуносга бу жиддий ютуқ илҳом бахш этади. Энди у қадимий сарчашмаларни тўплаш, ўрганиш ва оммалаштириш билан бирга Алишер Навоий шеърляти, эпик асарларини кенг камровли режа асосида ўрганишга бел боғлади: “Сабаи сайёр” достони сюжетининг генезиси, оғзаки ижоддаги саргузашти, ҳамсанавислар бисотидаги сайрини юзлаб манбалар, тарихий, асотирий, бадий асарларни қиёслаб, типологик таҳлил қилади. Ана шу жараёнда олим Баҳром ва Дилором образларини қайта яратишда анъана ва ўзига хосликни, уларнинг тадрижий тақомилини кузатишга интилки; ҳар бир санъаткорнинг бадий маҳоратини таҳлил қилди. Кўп йиллик изланишлар жараёнида муаммонинг турли жиҳатларига доир ўзбек ва рус тилларида бир қанча мақолалар эълон қилди; халқаро ҳамда республика миқёсида ҳар йили ўтказиладиган анъанавий навоийхонлик анжуманларида маърузалар билан иштирок этди. Шу тариқа, турли йилларда Ўзбекистон давлат Адабиёт музейининг бўлим мудури, илмий котиби, директори (1991–2016) вазифаларини бажарган С.Ҳасанов бир сонияга бўлса ҳам илмий-ижодий ишлардан фориғ бўлмади. Бу орада нозикбин матншуноснинг “Роман о Баҳроме”, “Навоийнинг етти тухфаси” монографиялари нашр эттилди. Бу тадқиқотлар 1990 йили С.Ҳасанов томонидан профессор Ҳамид Сулаймонов раҳбарлигида “Сабаи сайёр”нинг қиёсий-типологик тадқиқи” мавзусидаги докторлик диссертациясининг ҳимояси билан якун топди.

Мазкур тадқиқотда С.Ҳасанов Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Алишер Навоий асарларида Баҳром сиймосини қиёсий-типологик йўсинда, сюжет, композиция, образлар силсиласи, санъаткорларнинг ижодий ниятларида давр руҳининг инъикоси жиҳатидан таҳлилга тортган. Энг муҳими, муаллиф Баҳром образининг эволюциясини кузатар экан, ҳамсанависларнинг айрича бадий маҳоратини илғашга, мавзунинг Шарқу Ғарб халқлари орасида кенг тарқалишининг сабабларини аниқлашга интилки; асарлар мавзусига сингиб кетган ҳикоятларни ҳам изчилликда таҳлил этишга ҳаракат қилган. Натижада Навоийнинг “Сабаи сайёр” достони ушбу мавзу ривожда ғоявий йўналиши, ахлоқий-маърифий, замон билан ҳамнафаслик, айна пайтда, бадийлик жиҳатидан янги бир босқич бўлганлигини илмий асослаб бера олган.

Сермахсул ва серкирра олим илмий бисотига назар солсангиз, мумтоз адабиётимиз нашри, тадқиқи, оммалаштиришга доир 200 дан зиёд китоб, монография, рисола, манбалар, мақолаларга назарингиз тушади. Турли йилларда у “Мубаййин”, “Бобур танланган асарлари”, “Комрон Мирзо девони”, “Рисолаи волидия”, “Жавоҳир ул-ҳикоят”, “Китоб ус-салот”, “Роҳати дил” сингари манбаларни сўзбоши, изоҳ ва луғатлар билан нашр эттирган. Алишер Навоий афоризмларининг беш тилдаги нашри ҳам С.Ҳасановнинг саъй-ҳаракати билан амалга оширилган. 2009 йили Москвадаги “Художественная литература” нашриёти “Смятения проведных» китобини чоп этган. Унинг ноширларидан бири ҳам С.Ҳасанов. Олимнинг бевосита саъй-ҳаракати билан “Адабиёт кўзгуси” илмий тўпламининг кўплаб сонлари нашр юзини кўрди.

Атоқли манбашунос, матншунос С.Ҳасановнинг республикамиз илм-фани таракқиёти йўлидаги фидокорона меҳнатлари ҳукуратимиз томонидан муносиб тарзда тақдирланган. Олим 2003 йили “Дўстлик” ордени билан ҳамда турли йилларда медаллар, Фахрий ёрликлар билан мукофотланган.

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ

АБДУСАЛОМ АБДУҚОДИРОВ

Бешафқат ўлим тожикистонлик таникли навоийшунос олим, ўзбек ва тожик адабиётшунослиги ривожига ўзининг муносиб ҳиссасини кўшиб келаётган филология фанлари доктори, профессор Абдусалом Абдуқодировни 2020 йилнинг 5 ноябрь куни орамиздан олиб кетди.

А.Абдуқодиров 1949 йилнинг 19 сентябрида Тожикистон Республикаси, Ленинобод (ҳозирги Суғд) вилояти Ғончи туманидаги Ҳавутак қишлоғида оддий деҳқон оиласида дунёга келган. Ўрта мактабни тугатгач (1966), мактабда кутубхона мудири (1966–1967), ўқитувчи (1967–1968) бўлиб ишлаган. Ҳарбий хизматни ўтагач (1968–1970), С.М.Киров номидаги Ленинобод давлат педагогика институти (ҳозирги академик Б.Ғафуров номидаги Хужанд давлат университети) ни имтиёзли диплом билан тугатиб (1974), ўзи таҳсил олган олий ўқув юртида иш бошлайди ва бош лаборант (1974–1976), ўқитувчи (1976–1986), доцент (1986–1988), "Ўзбек адабиёти" кафедраси мудири (1988–1993; 1995–1998; 2004–2012), катта илмий ходим (1993–1995), ўзбек филологияси факультети декани (1998–1999), декан ўринбосари (1999–2000), "Ўзбек тили ва адабиёти таълими методикаси" кафедраси мудири (2000–2004) лавозимларида фаолият кўрсатди. 2012 йилдан умрининг охирига қадар "Ўзбек адабиёти ва унинг таълими методикаси" кафедраси профессори бўлиб ишлади. Сермахсул ва серкирра олим 30 дан ортиқ монография, тўплам, брошюра, дарслик, ўқув қўлланмалари ва 300 дан зиёд илмий мақолалар муаллифи эди.

А.Абдуқодировнинг илмий ишларида ўзбек-тожик адабий алоқалари, Навоий ва тожик шоирлари ижодидаги анъана ва янгилик ҳамда бадиий маҳорат, Навоий ижодий фаолиятидаги тасаввуф масалалари тадқиқ этилган. Унинг "Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (вахдат ул-вужуд проблемаси бўйича)" деб номланган докторлик диссертацияси (1998) ҳам Навоий ижодидаги тасаввуфнинг муҳим бир масаласи таҳлиliga бағишланган бўлиб, унда Оллоҳ, олам ва одамнинг ягоналигини ифодалаган вахдат ул-вужуд (борлиқнинг яхлитлиги) таълимоти таҳлили ишқ, фақру фано ва комил инсон масалалари билан боғлаб талқин этилган.

Албатта, А.Абдуқодиров илмий кузатишларининг асосий қисмини Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига доир ишлар ташкил қилади. Устоз олимнинг бу борадаги илмий фаолияти алоҳида илмий қиммат касб этишини «Амир Алишер Навоий» (2003; тўлдирилган иккинчи нашр – 2013, учинчи нашри – 2019 (Тошкент), "Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти" (2005), «Амир Алишер Навоий ва тожик мумтоз шоирлари» (2007), «Мавлоно Абдурахмон Жомий ва Амир Алишер Навоий» (2014) каби монографиялари мисолида кузатиш мақсадга мувофиқ. Хусусан, сўнги икки тадқиқотдан аввалгиси форс-тожик мумтоз шоирларидан Низомий Ганжавий, Жалолиддин Румий, Амир Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдурахмон Жомий анъаналари қиёсий-типологик нуктан

назардан илк марта киёсий йўсинда таҳлил этилганлиги билан аҳамият касб этса, кейингиси икки улуғ шоирнинг ҳаёти ва ижоди, ўзаро адабий ҳамкорликлари чуқур илмий таҳлил қилинганлиги билан икки халқ адабий алоқалари йўлидаги муҳим ишлардан бири бўлди. Айни йўналишдаги изланишларини давом эттириб, у 2017 йилда “Адабий алоқа, анъана ва маҳорат”, 2019 йилда эса “Тасаввуф масалалари, навоийшунослик ва адабий таълим” рисоаларини ўқувчилар ҳукмига ҳавола этди.

Абдусалом Абдуқодиров Ўзбекистонда тожик, Тожикистонда ўзбек мумтоз адабиётининг зукко ва серғайрат тадқиқотчиси ва тарғиботчисидир. Олимнинг қатор мақолалари Алишер Навоий ижодиётини форсий адабиётдаги буюк салафлари тажрибаларидан айри тарзда ўрганиб бўлмаслигига иқдор этувчи ёрқин далиллардир.

Ҳар қандай илм ўзининг амалдаги аҳамияти билан қимматли ҳисобланади. А.Абдуқодировнинг ўрта мактаб ўқувчилари учун мўлжаллаб ёзилган «Ватан адабиёти» (5–11 синфлар) ўқув қўлланма ва мажмуаси (2001); Тожикистон Республикаси Маориф ва илм вазирлиги тавсияси билан нашр этилган 9-синф «Адабиёт» дарслиги (2007); «Шарқи Озод» нашриётида салмоқли адабда нашр қилинган 10-синф «Адабиёт» дарслиги (2012), шунингдек, олий ўқув юрти талабаларига мўлжалланган қатор ўқув қўлланмалари олим ишларининг қанчалик амалий қимматга эга эканлигининг кўрсатиб турибди.

А.Абдуқодировнинг илмий майдони кенг қамровлилиги билан характерланади. Устознинг «Аруздан беш дарс» (2003), «Бармоқ шеърӣ тизими» (2003), «Шеършунослик» (2003), «Ифодали ўқиш» (2003), «Адабиёт луғати» (2009) каби қатор китоблари бугунги кунда ҳам қўлма-қўл бўлиб ўқиб келинмоқда. “Тожик ва ўзбек пандномалари” (2012–2019) рукнида бир қатор табдил ва таржима характеридаги китобларининг нашр қилингани таҳсинга лойиқ ишлар сирасидандир.

Абдусалом Абдуқодиров мумтоз адабиётнинг зукко тадқиқотчиси бўлиш билан бирга ҳозирги замон адабиёти, ҳозирги адабий жараён билан ҳам доимий ҳамнафас адабиётшунослардан бири ҳамдир. Бу жараёндаги янгилик ва ўзгаришларни синчиклаб кузатиб, уларга ўз муносабатини билдира оладиган олим сифатида ибрани ишларни амалга оширди. Уни болалар адабиётининг ҳам синчков тадқиқотчи ва тарғиботчиси дейиш мумкин. У болажонларнинг сеvimли шоирларидан бири Зафар Диёрнинг «Кел, шимолга учайлик» (Тошкент: Ўқитувчи, 1995) шеърӣ тўпламини тайёрлаб, салмоқли сўзбоши билан нашр қилдириди.

Абдусалом Абдуқодиров табиатан ташкилотчи инсон бўлиб, ўзбек-тожик адабий алоқаларининг йўлга қўйилиши ва ривожланишида, айниқса, икки мамлакат – Ўзбекистон ва Тожикистон олимларининг ўзаро ҳамкорлигида бу олимнинг шахсий намунаси ва саъй-ҳаракатлари таҳсинга лойиқ. У Ўзбекистонда ўтказилган адабиётшунослик, хусусан, навоийшуносликка бағишланган қатор халқаро илмий-назарий анжуманларнинг фаол иштирокчиси эди. Навоий шаҳри фахрий фуқврилигига қабул қилинган эди (2018). Олим “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг таҳририят аъзоси ва фаол муаллифларидан бўлиб, ўзининг долзарб мавзулардаги теран илмий мақолалари билан муттасил иштирок

этиб келди. У Бобожон Ғафуров номидаги Хўжанд давлат университети хузуридаги — номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоясига Ихтисослашган кенгаш ҳамда Мирзо Улуғбек номидаги Фарғона давлат университети хузуридаги филология фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини беришга Ихтисослашган кенгаш аъзоси сифати Тожикистон ва Ўзбекистон республикаларини малакали филолог кадрлар билан таъминлаш ишига ҳам ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келди.

А.Абдукодировнинг бевосита илмий раҳбарлиги остида ҳимоя қилинган (Бахтиёр Файзуллоев, Мавлонберди Суюнов, Суёнбой Тилабов, Олимжон Абдуллоев) тўртта номзодлик иши ўзбек ва тожик адабиётшунослиги ривожига қўшилган муносиб ишлар сирасига киради.

А.Абдукодировнинг кўп йиллик самарали меҳнатлари муносиб тақдирланган: у профессор (1999) илмий унвони соҳиби, Тожикистон маорифи (1998) ва маданияти (2013) аълоҳиси эди.

Сермахсул ва серкирра олим, талабчан устоз ва ажойиб инсон Абдусалом Абдукодировнинг ёрқин хотираси ҳамкасблари, дўстлари ва шогирдлари қалбида ҳамиша сақланиб қолади.

“Ўзбек тили ва адабиёти” журнали таҳририяти

МУНДАРИЖА

Тилшунослик

Ё.Одилов. Тил ва этнос.....	3
А.Бердиалиев, И.Эрматов. Парадигматик ва синтагматик муносабатларнинг ўзбек лисоний тизимига хос хусусиятлари хақида.....	10

Адабиётшунослик

А.Абдукодиров. Алишер Навоий ва Камол Хўжандий.....	19
Ш.Ахмедова. Асқад Мухторнинг адабий-танқидий қарашлари.....	24
Х.Хамроқулова. Улуғбек Ҳамдам ижодида шахс талқини.....	29

Илмий ахборот

А.Ўрозбоев. Комил девони қўлёзмасининг мухтасар мундарижаси.....	35
Т.Хўжаев. “Хамса”даги айрим ишоравий байтлар хусусида.....	39
Б.Умурзоков. Али Сафийнинг бадий маҳорати.....	43
Г.Сатторова. Ҳозирги ҳикояларда аёл руҳияти талқини.....	48
М.Отажонова. Бадий мифологизмнинг семантик қўлами.....	53
Ф.Олим. Навоий ижодида Жомий сиймоси.....	58
М.Маматқулов. Сайёдийнинг “Тоҳир ва Зухро” достони.....	63
С.Ҳамдамова. Нодира газалларида халқона оҳанглар.....	67
Л.Ахорова. “Отандан қолган далалар” романида ҳаётий ҳақиқат ва бадий талқин.....	71
Ф.Бурхонова. Аҳмад Аъзам ҳикояларида давр руҳи ва маънавий олам талқини.....	75
М.Ўразбоева. Жаҳон адабиётшунослигида аёл образининг ўрганилиши.....	79
Б.Шукурова. Ҳикояда қаҳрамон руҳияти тасвири.....	83
Ф.Бафоев. Халқ мақолларида образлилик.....	88
М.Ёдгорова. “Олтин зангламас”нинг қўлёзма ва нашрлари.....	91
А.Алламбергенов. “Ибн Сино” романида тарихий шахслар талқини.....	93
Ю.Каримова. “Қудратли тўлқин” романида характер тадрижи талқини.....	97
Х.Жабборов, С.Кенжаева. Мотивация ва мотивлаш терминлари хусусида.....	101
Э.Жумаев. <i>-(и)бди</i> шаклининг маъно хусусиятлари.....	105
А.Ҳасанов. Шevalардаги айрим дехқончилик терминлари хусусида.....	111
А.Ҳамидов. Кенг истемол сўзларининг кўпмаънолилиги.....	115
М.Алиева. Миллий газлама дизайнерлиги терминлари.....	118
М.Сабинова. Газета матнларида нутқий акт турларининг ифодаланиши.....	122
Г.Сапарбаева. Оғзаки мулоқот матни хусусиятлари.....	125
Н.Ха. Дипломатик дискурста “чегара” лексемаси.....	129
А.Саидноманов. Ўзбек тили тиббиёт терминологиясида ўз ва ўзлашган бирликлар.....	133
А.Ахоров. Мақолларда сўзлаш одоби талқини.....	138
Г.Соатова. Ўзбекистонда Урхун-Энасой ёдгорликлари тадқиқи.....	140

Фанимиз заҳматкашлари

Б.Назаров, Қ.Қаҳрамонов, Л.Шарипова. Самарали умр.....	143
Ҳ.Ҳомидий. Дастхатлар сеҳрини туйиб.....	145

Илмий ҳаёт

Абдусалом Абдукодиров.....	148
----------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Языкознание

Ё.Одилов. Язык и этнос.....	3
А.Бердалиев, И.Эрматов. О парадигматических и синтагматических отношениях в узбекской языковой системе.....	10

Литературоведение

А.Абдукодиров. Алишер Навои и Камол Хужанди.....	19
Ш.Ахмедова. Литературно-критические взгляды Аскада Мухтора.....	24
Х.Хамрокулова. Толкование личности в творчестве Улугбека Хамдама.....	29

Научное сообщение

А.Урозбоев. Краткое содержание рукописи дивана Комила.....	35
Т.Хужаев. О некоторых дейктических бейтах в “Пятерике”.....	39
Б.Умурзоков. Художественное мастерство Али Сафи.....	43
Г.Сагторова. Толкование душевного мира женщины в современных рассказах.....	48
М.Огажонова. Семантический охват художественного мифологизма.....	53
Ф.Олим. Образ Джами в творчестве Навои.....	58
М.Маматкулов. Дастан Сайяди “Тахир и Зухра”.....	63
С.Хамдамова. Народные мотивы в газелях Нодиры.....	67
Л.Ахророва. Жизненная правда и художественное толкование в романе “Поля, оставшиеся от отца”.....	71
Ф.Бурхонова. Толкование духа времени и духовного мира в рассказах Ахмада Аъзама.....	75
М.Уразбоева. Изучение образа женщины в мировом литературоведении.....	79
Б.Шукурова. Изображение душевного мира героя в рассказах.....	83
Ф.Бафоев. Образность в народных пословицах.....	88
М.Ёдгорова. Рукописи и издания книги “Золото не ржавеет”.....	91
А.Алламбергенов. Интерпретация исторических личностей в романе “Ибн Сино”.....	93
Ю.Каримова. Толкование эволюции характера в романе «Могучая волна».....	97
Х.Жабборов, С.Кенжаева. Мотивация ва мотивлаш терминлари хусусида.....	101
Э.Жумаев. Семантические особенности аффикса <i>-(и)бди</i>	105
А.Хасанов. О некоторых терминах земледелия в диалектах.....	111
А.Хамидов. О полисемии общеупотребительных слов.....	115
М.Алиева. Термины дизайна национальных тканей.....	118
М.Сабилова. Выражение видов речевого акта в газетных текстах.....	122
Г.Сапарбаева. Об особенностях текстах устной коммуникации.....	125
Н.Ха. Лексема “граница” в дипломатическом дискурсе.....	129
А.Саидноманов. Собственные и заимствованные единицы в медицинской терминологии узбекского языка.....	133
А.Ахроров. Толкование этики речи в пословицах.....	138
Г.Соатова. Исследование Орхонско-Енисейских памятников в Узбекистане.....	140

Деятели науки

Б.Назаров, К.Кахрамонов, Л.Шарипова. Плодотворная жизнь.....	143
Х.Хомиди. Чувствуя магию автографов.....	145

Научная жизнь

Абдусалом Абдукодиров.....	148
----------------------------	-----

CONTENT

Linguistics

Yo.Odilov. Language and ethnos.....	3
A.Berdialiev, I.Ermatov. On the peculiarities of the Uzbek linguistic system of paradigmatic and syntagmatic relations.....	10

Literature studies

A.Abdukodirov. Alisher Navoi and Kamol Khujandi.....	19
Sh.Ahmedova. Literary-critical views of Askad Mukhtor.....	24
Kh.Hamrokulova. Interpretation of personality in the works of Ulugbek Hamdam.....	29

Scientific information

A.Urazbaev. A summary of the manuscript of Kamil Devon.....	35
T.Xojayev. About some symbolic <i>bayts</i> in "Khamsa".....	39
B.Umurzokov. The literary mastery of Ali Safi.....	43
G.Sattorova. Interpretation of the female psyche in contemporary stories.....	48
M.Otajanova. The semantic scale of artistic mythology.....	53
F.Olim. The image of Jami in Navoi's works.....	58
M.Mamatkulov. Sayyadi's epos "Tahir and Zuhro".....	63
S.Hamdamaova. Folk melodies in Nodira's gazells.....	67
L.Ahrorova. Life and artistic interpretation in the novel "Fields left by my father".....	71
F.Burhanova. An interpretation of the spirit and spiritual world of the period in the stories of Ahmad A'zam.....	75
M.Urazbaeva. The study of the image of women in world literature.....	79
B.Shukurova. The image of the hero's psyche in the story.....	83
F.Bafoev. Figurativeness in folk proverbs.....	88
M.Yadgarova. Manuscripts and publications of "Golden Stainless".....	91
A.Allambergenov. Interpretation of historical figures in the novel "Ibn Sina".....	93
Y.Karimova. Interpretation of CHarafa Racter in the novel "Mighty wave".....	97
Kh.Jabbarov, S.Kenjaeva. Concerning the terms <i>motivatsiya</i> and <i>motivlash</i>	101
E.Jumaev. Meaning peculiarities of <i>-(i)bdi</i> form.....	105
A.Hasanov. Concerning some farming terms in dialect.....	111
A.Hamidov. The ambiguity of broad consumer words.....	115
M.Sabirova. Representation of types of speech acts in newspaper texts.....	118
M.Alieva. National fabric design terms.....	122
G.Saparbaeva. Features of oral communication text.....	125
N.Ha. The "border" lexeme in diplomatic discourse.....	129
A.Saidnomanov. Own and borrowed units in Uzbek medical terminology.....	133
A.Ahrorov. Interpretation of etiquette in proverbs.....	138
G.Soatova. Study of Urhun-Enasay monuments in Uzbekistan.....	140

Doers of science

B.Nazarov, K.K.Kahramonov, L.Sharipova. Effective life.....	143
H.Homidiy. Feeling the magic of signatures.....	145

Scientific life

Abdusalom Abdukodirov.....	148
----------------------------	-----

МЧЖ «STANDARD POLIGRAPH BOOKS»

босмахонасида чоп этилди. Буюртма № 48/6-02.20

Манзил: Тошкент шаҳар, Учтепа тумани, Фозилтепа кўчаси, 12-Б уй.

Қоғоз бичими 70x108 1/16. Оффсет босма.

Оффсет қоғози. Times New Roman гарнитураси.

Шартли-босма т.8,5. Тиражи 490 нусха.

11704

ТАРАКЕР

